

**ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ PhD.03/30.12.2019.Fil.70.01 РАҚАМЛИ
ИЛМИЙ КЕНГАШ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Қўлёзма ҳуқуқида
УЎК:**

ҚОРАЕВ ШЕРХОН ПЎЛАТХОНОВИЧ

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АДАБИЙ МАЖЛИСЛАРИ
(Алишер Навоий қарашлари асосида)**

10.00.02- Ўзбек адабиёти

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
илмий даражасини олиш учун ёзилган
ДИССЕРТАЦИЯСИ**

**Илмий раҳбар:
Эркинов Афтондил Садирханович,
филология фанлари доктори**

Қарши – 2021

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
I БОБ. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АДАБИЙ МУҲИТИ ВА ШЕЪРИЯТ КЕЧАЛАРИ	
1.1. Ўрта аср Шарқида сарой адабиёти ва шеърий мажлисларнинг шаклланиши.....	13
1.2. Адабий мажлислар таснифи.....	23
II БОБ. СУЛТОН ҲУСАЙН БОЙҚАРО ДАВРИ АДАБИЙ МАЖЛИСЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ	
2.1. Ҳусайн Бойқаронинг “олий мажлислари”.....	66
2.2. Замондош устозлар мажлислари.....	102
III БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ШЕЪРИЯТ КЕЧАЛАРИ ВА “МАЖОЛИС УН-НАФОИС”ДА АДАБИЙ МАЖЛИСЛАР ТАЛҚИНИ	
3.1. Алишер Навоий ҳузуридаги йиғинлар.....	114
3.2. Навоий асарларида Темурийлар мажлислари тасвири.....	121
ХУЛОСА	145
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	149
ИЛОВАЛАР.....	156

КИРИШ

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон адабиётшунослигида муайян миллат маънавий меросига, илм-фан тараққиётига улкан ҳисса қўшган адабий жараёнларни ўрганиш адабиётшуносликнинг адабий-эстетик категорияси сифатида ўзига хос илмий-назарий аҳамиятга эга. Бинобарин, адабий жараёнлар, бадиий асарлар таҳлили, турли методлар асосида матннинг талқин тамойилларини ўрганиш ва илмий-эстетик тафаккурни шакллантирган белгилаш адабиётшунослик ривожига ва такомиллигига замин яратади.

Дунё адабиётшунослигида адабий жараёнлар, адабий муҳитлар сарой адабиёти вакиллари мероси тадқиқ этиш юзасидан олиб борилаётган изланишлар фан тарихи асосида унинг назарияси тараққиётини таъминлашга хизмат қилади. Бугунги глобаллашув даврида дунё адабиётшунослигида юзага келган илғор методологик усуллар асосида миллий адабиётимиз мезонларининг янгича тамойилларини шакллантириш, ўзбек адабиёти тарихида сарой адабиёти ва адабий мажлисларни тадқиқ этиш ҳам долзарб аҳамият касб этади.

Ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва уни янги маълумотлар билан бойитиш, айниқса, собиқ иттифоқ даврида синфийлик нуқтаи назаридан ўрганилмаган сарой адабиёти ҳамда ҳукмдорлар ҳузуридаги адабий мажлислар тарихини тадқиқ этиш, адабиётни умумадабий жараён билан боғлаб, муайян тарихий аспектда холис ўрганиш устувор вазифалардан бири. Мамлакатимизда ҳам мустақиллик йилларида ўзбек мумтоз адабиётини тадқиқ этишда улкан муваффақиятларга эришилгани ҳеч кимга сир эмас, жумладан, ҳукмдор-шоирлар ва сарой адабиёти вакиллари ижоди кенг кўламда ўрганилди, ижодкорларнинг девонлари нашр этилди. Албатта, ўзбек мумтоз адабиётининг катта қисми саройда яратилганидан ҳамда адабий йиғинлар миллий адабиётни ривожланишида муҳим омил бўлганлигидан

келиб чиқсак, сарой адабиёти ва адабий йиғинларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш пайти келди. Бинобарин ўзбек мумтоз адабиёти тарихи, адабий йиғинлар ҳамда мумтоз адабиёт вакиллари қолдирган адабий мерос ҳозирги кунда ҳам маънавиятимизни юксалтириш, ёшларимизни миллий ва умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялашда ҳамда Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган таълим ва фан соҳасини янада ривожлантириш билан боғлиқ вазифалар ижросини таъминланишига ҳам хизмат қилади.¹ Бинобарин, Ўзбекистон Президентининг 2020 йил 19 октябрдаги ПҚ-4865-сон “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарорида жумладан шундай вазифалар белгиланган: *“Жонажон Ватанимиз, янги Ўзбекистонимиз “Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари” деган бош тамойил асосида тараққиётнинг бутунлай янги босқичига қадам қўйиб, янги Уйғониш даври – Учинчи Ренессанс пойдеворини яратаётган бугунги кунда Алишер Навоийнинг безавол адабий мероси мисолида ўзбек адабиёти ва маданиятини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда”*.²

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 18 апрелдаги “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий боғи ҳудудида Адиблар

¹ Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида // Халқ сўзи. 2017 йил 8 февраль, № 28(6722) –Б.1-2.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 580 йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида”ги Қарори. “Янги Ўзбекистон” газетаси. 2020 йил 20 октябрь. № 200 (200) –сон.

хиейбонини барпо этиш тўғрисида”ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб махсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги, қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 3 августдаги Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги маърузаси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилдаги Абдурахмон Жомийнинг “Муҳаббат махзани” китобига ёзган сўзбошиси, 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 16 февралдаги 124-Ф-сон “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсда ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро конференцияни ўтказиш тўғрисида”ги фармойишида белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон шарқшунослиги ва адабиётшунослигида темурийлар даври адабиёти ва маданиятини ўрганиш борасида муайян ишлар амалга оширилган³.

³ Woods J.E. The Rise of Timurid Historiography // Journal of Near Eastern Studies, 46 (1987). – P. 96-97; Woods J.E. The Timurid Dynasty // Papers on Inner Asia. No. 14. Bloomington, Indiana: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990; Де Клавихо Р.Г. Дневник путешествия ко двору Темура в Самарканд в 1403-1406 гг. – М.: Наука, 1990; Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи. – Т.: Ғафур Ғулом, 1990; Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния. – М.: Гураш, 1992; Кэрэн Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан Б.Эрматов таржимаси. – Т.: Маънавият, 1999; Амир Темур жаҳон тарихида (мақолалар тўплами). – Т.: Шарқ, 2001; Хильда Хукхэм. Властитель семи созвездий. – Т.: Адолат, 2005; Амир Темур ва ҳозирги замон

Ўзбек олимларининг темурийлар ва Навоий даврига оид тадқиқотларида ҳам биз тадқиқ қилаётган масалага муайян тарзда тўхталиб ўтилади⁴. Хусусан, Темурийлар даври шеърят кечалари ва уларнинг ўз даври адабий ҳаётида тутган ўрни ҳақида ўзбек адабиётшунослигига оид тадқиқотларда, ўзбек адабиёти тарихига доир дарслик ва ўқув қўлланмаларда баъзи маълумотлар учрайди. Жумладан, С.Ғаниева,⁵ А.Ҳайитметов,⁶ Ҳ.Ҳомидий,⁷ Ш.Сирожиiddинов⁸ тадқиқотлари ҳамда Ҳусайн Бойкаро девони⁹ сўзбошисида темурийлар даври сарой адабиёти ва шеърый мажлислар ҳақида қисқача маълумотларни учратиш мумкин. “Алишер Навоий: Қомусий луғати”нинг бош мақоласида ҳам бу масала қисқача зикр этилган¹⁰.

(Республика илмий-амалий анжумани материаллари). – Т, 2007; Брион М. Менким соҳибқирон – жаҳонгир Темур. – Т.: Янги аср авлоди, 2014; Lavati M. S. Amir Temur a great uzbek statesman. Diplomatic focus. – Pakistan, 2016. Kartal A. Ali Sir Nevainin Mecalisu'n-nefais ismli tezkiresi ve XVI. Asirda yapilan farsca iki tercumesi // Bilig, XIII, Istanbul, 2000.-S.21-65. Kartal A. Baykara meclislerinde farsca yazilan bir gazel turu: Gazel-I tabl-I baz, // Turk dunyasinin ulu cinari Mertol Tulum kitabi, Hrz. Ahmet Kartal –Mehmet Mahur Tulum, Istanbul, 2017,-S.449-456. Kartal A. Baykara meclisinden yansimalar: –Edebi meclisler 1 // Divan edebiyati arastirmalari dergisi, 21, Istanbul, 2018.-S.541-562. Kartal A. Baykara meclisinden yansimalar: – Edebi meclisler 2, // Divan edebiyati arastirmalari dergisi, 22, Istanbul, 2019.-S. 525-578. Algar H, Alpaslan A. Huseyin Baykara // DIA, XVIII, Istanbul, 1998. –S.530-532. Bolat A. Sakik-I Belhi // DIA, XXXVIII, Istanbul, 2010.-S. 305-306. Boldirev A. Cagdaslarinin hikayelerinde Nevai, (Cev. Rasime Uygun), Turk dili arastirmalari yilligi-Belleten, Istanbul, 1956.-S.197-337. Eraslan S. Turkistanli bir sair: Vasifi ve turkce siirleri // Divan edebiyati arastirmalari dergisi, XXIII, Istanbul, 2019.-S. 758-774. Kut G. Ali Sir Nevai (o 906/1501), // DIA, II, Istanbul, 1989.-S.449-453. Levend A. Ali Sir Nevai I, Hayati Sanati ve Kisiligi, Ankara: TDK Yayinlari, 1965. Onay A. Eski turk edebiyatinda mazmunlar, (Haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Turkiye diyanet vakfi yayinlari, 1992. Sevgi H. Hilali-I Cagatayi, // DIA, XVIII, Istanbul, 1998.-S.21-22. Togan A. Zeki Velidi. Ali Sir // IA, I, Istanbul, 1964.-S. 349-357. Halil C. Halep'te Kinalizade Hasan Celebi'nin sairler meclisi// Gazi Turkiyat, I, Istanbul, 2007.-S. 137-147. Ak, Coskun. Sair padisahlar. Ankara: Kultur Bakanligi Yayinlari, 2001. Isen M. Otelere bir ses: Divan Edebiyatı ve Balkanlarda turk Edebiyatı uzerine makaleler. Ankara: Akcad yayinlari, 1997. Isen M. Bilkın A. Sultan Sairler. Ankara: Akcag yayinlari, 1997. Ipekten H. Divan Edebiyatında Edebi Muhitler, Istanbul: MEB Yayinlari, 1996. Celtik H. Divan sahibi rumeli sairlerinin sir dunyasi, Gazi U, SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2004. Tuman M. Tuhfe-I Naili – Divan sairlerinin Muhtasar Biyografileri I-II, Haz: Cemal Kurnaz-Mustafa Tatci, Ankara: Bizim Buro Yayinlari, 2001.

⁴ Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. – Т., 1993; Ахмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А. Амир Темур. Жизнь и общественно-политическая деятельность. – Т.: Университет, 1999; Мухаммаджонов А.Р. Темур ва темурийлар салтанати. – Т., 1994; Файзиёв Т. Темурийлар шажараси. – Т.: Ёзувчи, 1995; Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Фан, 1996; Амир Темур ва темурийлар даврида маданият, санъат (мақолалар тўплами). – Т., 1996; Амир Темур – илм-фан ва маданият ҳомийси (халқаро илмий конференция материаллари). – Т, 1999; Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. – Т.: Та'лим-media, 2019.

⁵ Ҳусайн Бойкаро. Жамолингдин қўзум равшан. Ғазаллар тўплами. Т: Ғ.Ғулом номидаги НМБ, 1991.-Б.3.

⁶ Ҳайитметов А. “Темурийлар даври ўзбек адабиёти”. Т: “Фан”, 1996.-Б. 4-14.

⁷ Ҳомидий Ҳ. “Қўхна шарқ дарғалари”. Т: “Шарқ” НМАК БТ, 2004.-Б.282-292.

⁸ Сирожиiddинов Ш. Алишер Навоий” Манбаларнинг қиёсий-типология таҳлили. Т: Академнашр. 2011.-Б.30-67.

⁹ Ҳусайн Бойкаро. Рисола. Девон. Т: “Шарқ” НМК БТ, 1995.-Б.7.

¹⁰ Алишер Навоий: Қомусий луғат / Масъул муҳаррир Ш.Сирожиiddинов. – Т.: Шарқ, 2016.

Бироқ миллий адабиётшуносликда темурийлар даври адабий мажлисларининг илмий таҳлил ва тадқиқи махсус тарзда монографик планда амалга оширилмаган. Айни вақтда шуни ҳам таъкидлаш керакки, туркий халқлар орасидаги XX аср бошларигача ўтказилган адабий мажлислар, шу билан бирга, Алишер Навоий шеърлари ўқилган мажлислар масаласи Озарбайжон адабиётшунослигида, қисман, ўрганилган¹¹. Турк адабиётшунослигида ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро мажлислари Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”си асосида нисбатан тадқиқ этилган.¹²

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасаси илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий тадқиқот ишлари режасининг 2017-2022 йилларга мўлжалланган “Алишер Навоий ижоди ва адабий таъсир масалалари” мавзусидаги илмий ишлар доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади. Алишер Навоий ижоди мисолида ҳамда асарлари маълумотлари асосида адабий мажлисларнинг ўзбек мумтоз адабиёти тараққиёти тарихида тутган ўрнини, темурийлар даври адабий муҳити тараққиётига қўшган ҳиссасини, шеърият кечаларининг турлари ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш ва илмий асослаш.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари асосида темурийлар даври шеърият кечалари қиёфасини яратиш;

темурийлар даври адабий мажлисларига оид маълумотлар мавжуд асарларни излаб топиш ва Навоий асарларидаги маълумотлар билан умумлаштириш, нашрга тайёрлаш ва илмий истеъмолга киритиш;

¹¹ Нагиева Дж. Наваи и азербайджанская литература XV–XIX вв. Ташкент: Фан, 1990; Nagieva S. Azerbaycanda Navai. Bakı, 2001; Вагабова Э.Р. К вопросу о литературно-музыкальных меджлисах в городах северного Азербайджана (XIX – начало XX в.) // Aspectus. 2015. №4. С.10-20.

¹² Kartal A. Baykara meclisinden ciragan eglenclerine laleazar. Turk kultur ve edebiyati uzerini arastirmalar.Istanbul, Dogu kutuphanesi, 2017.

темурийлар даври адабий мажлисларининг ўзига хос хусусиятлари ва турларини аниқлаш;

Амир Темури, Мироншоҳ, Шохрух Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунқур Мирзо, Халил Султон, Абулқосим Бобур, Султон Ҳусайн Бойқаро каби темурий ҳукмдорлар ҳамда темурийлар даври адабий мажлисларининг муштарак ва фарқли жиҳатларини таҳлил асосида очиб бериш;

адабий анжуманларнинг Навоий ижодини ўрганишдаги аҳамиятини белгилаш.

Тадқиқот объекти сифатида Алишер Навоийнинг “Бадоеъ ул-бидоя” ва “Хазойин ул-маоний” дебочалари, “Хамса”, “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мезон ул-авзон”, “Сирож ул-муслимин”, “Мажолис ун-нафоис”, “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муншаот” каби асарлари ҳамда девонларидаги шеърлар танланган.

Тадқиқот предметини темурийлар даври адабий мажлисларида ўқилган турли хил жанрдаги шеърлар, йиғинлар ва уларнинг бадиий хусусиятлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Диссертация мавзусини ёритишда қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, биографик методлардан, контекстуал ва комплекс таҳлил, хронологик таснифлаш, тавсифлаш усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

темурийлар даври адабий мажлислари Шарқ адабиётидаги адабий мажлис уюштириш ва унда шеърхонлик қилиш анъанаси давоми экани кўрсатиб берилган;

темурийлар муҳити адабий йиғинлари ҳақида маълумот берувчи энг муҳим манбалардан бири Алишер Навоий асарлари экани ва бу мажлислар Навоий нигоҳи ва асарларидаги мисоллар орқали таърифлангани алоҳида аҳамиятга эга экани исботланган;

адабий мажлисларнинг шоирлар дунёқараши кенгайиши ва бадий тафаккури ошиши, янги бадий асарлар яратилишига ҳамда давр эстетик тафаккурининг юксалтиришдаги муҳим роли мисоллар билан очиб берилган;

темурийлар даври кадрийлари асосида илмий-диний, ҳадис ва ваъз йиғинлари, машойихлар суҳбатлари, шеърят кечалари, мусиқа, муаммо ечиш ва шатранж мажлислари, самоъ ва қиссахонлик йиғинлари, маърака ва риндлар базмлари каби турли мажлислар классификация қилинган ҳамда мажлис иштирокчиларининг қай ўринда ўтиришлари аниқланган;

Алишер Навоий даври адабий мажлислари тасвири уларнинг шоирлар учун маҳорат мактаби экани, бундай йиғинлардаги адабий-эстетик баҳслар иштирокчилар эстетик оламининг бойитишга хизмат қилиши далилланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Навоий асарлари ва қарашлари асосида темурийлар даври адабий мажлислари, мазмун-моҳияти, турлари, тартиб қоидалари, аҳли мажлис, надимлар, иштирокчилар, ахлоқ нормалари, умуман олганда, бадий йиғинлар ҳақида яхлит тасаввур шакллантирилган. Ушбу тадқиқот асосида ўзбек адабиётшунослиги учун зарур илмий факт ва маълумотларни аниқлаш бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган. Шунингдек, тадқиқот давомида чиқарилган хулосалар адабиётшунослик учун янги илмий-назарий маълумотлар бериши, ўзбек адабиёти тарихи, навоийшунослик каби фанлардан яратиладиган ишчи дастур, дарслик ва қўлланмаларнинг мукаммаллашувига хизмат қилиши асосланган;

Адабий йиғинларнинг адабиёт дарғалари ва салафлар шаклланиши, мумтоз адабиёт дурдоналари яратилишида муҳим омил бўлгани очиб берилгани бугунги китобхонлар, мумтоз адабиёт ихлосмандлари, айниқса ёш авлод вакиллари дунёқараши ва тафаккурини ўстиришда, жамиятнинг ахлоқий-эстетик ва маънавий-маърифий такомилида алоҳида ўрин тутиши аниқланган, ёшларни буюк аجدодларимиз ҳаёти ва фаолияти, уларнинг

етарлича ўрганилмаган жиҳатлари билан таништиришда, китобхонликни тарғиб қилишда манба вазифасини ўтаган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги. Тадқиқот юзасидан чиқарилган хулосалар илмий-таҳлилий методлар билан асослангани, муаммонинг аниқ қўйилгани, илк маротаба ўрганилаётган темурийлар даври адабий мажлисларининг мумтоз адабиёт тараққиётида ўзига хос из қолдиргани ҳақидаги манбалар ушбу йиғинларда иштирок этган Навоий асарларига таянилгани билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Тадқиқотнинг илмий аҳамияти темурийлар даври адабий мажлислари филологик –тарихий аспектдаги таҳлили, мумтоз ўзбек адабиёти, шеърят ривожига хос умумий ва хусусий жиҳатларини аниқлаш, умумлашма хулосалар беришдир.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти олий ва ўрта таълим тизимида ўзбек адабиёти тарихи фани бўйича дарслик ва ўқув қўлланмаларни ёзиш, шунингдек, махсус курслар ўтиш, темурийлар даври ўзбек адабиёти тарихи ҳамда мумтоз адабиёти намоёндалари асарларининг янги нашрларини тайёрлашда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши.

Алишер Навоий асарлари маълумотлари асосида темурийлар даври адабий мажлисларини ўрганиш натижалари қуйидаги ишларга жорий этилган:

Алишер Навоий даври адабий муҳитини ўрганишга доир илмий-назарий натижалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтида бажарилган ФА-Ф1-Г003 рақамли, “Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши” мавзусидаги фундаментал тадқиқот лойиҳасида фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 30 декабрдаги № 89-03-5615-сонли

маълумотномаси). Натижада унда илгари сурилган фикр ва мулоҳазалардан фойдаланиш лойиҳанинг илмийлиги ҳамда мукамаллигини таъминлаган.

Султон Ҳусайн саройидаги адабий муҳитга оид хулосалардан Тошкент давлат шарқшунослик университетида бажарилган ОТ-Ф1-71 “Илк ва ўрта асрлар Марказий Осиё минтақасида этнолингвистик вазият” (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳада фойдаланилган. (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 30 декабрдаги № 89-03.5615 сонли маълумотномаси). Натижада сарой шоирлари мажлислари ва Ҳирот адабий муҳитининг мумтоз адабиёт равнақиға бевосита таъсири аниқланган.

Тадқиқотда келтирилган хулосалардан “Қашқадарё” газетасининг 2017-2021 йиллардаги сонларида чоп этилган Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига бағишланган мақолаларда фойдаланилган (“Қашқадарё” ва “Новости Кашкадарьи” газеталарининг 2021 йил 1 февралдаги №8-сонли маълумотномаси). Натижада ушбу мақолалар муҳим маълумотлар билан бойитилган. Шунингдек, тадқиқот доирасида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Қашқадарё вилоят бўлими қошидаги адабий-ижодий тўғаракларда машғулотлар олиб борилган (Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Қашқадарё вилоят бўлимининг 2020 йил 03 декабрдаги №7-сонли маълумотномаси). Натижада ижодкор ёшларнинг темурийлар даври адабиёт анжуманлари ҳақидаги тасаввурлари кенгайган.

Қашқадарё вилоят телерадиокомпанияси томонидан 2017-2020 йилларда тайёрланган “Буюк аждодларга эҳтиром” ва “Навоийни эслаб” кўрсатув ва эшиттиришларида диссертация иши илмий натижаларидан фойдаланилган (Қашқадарё вилоят телерадиокомпаниясининг 2020 йил 03 декабрдаги № 12-15/199-сонли маълумотномаси). Натижада Алишер Навоий даври шеърий кечаларига оид маълумотлар кўрсатув ва эшиттиришлар мазмун-моҳиятини бойитишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси.

Тадқиқот иши Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор кафедрасида муҳокама қилиниб, тугалланган иш сифатида ҳимояга тавсия этилган. Мазкур тадқиқот натижалари 7 та халқаро, 20 та республика ва 4 та минтақавий илмий – амалий анжуманларда маъруза кўринишида баён этилган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича 56 та илмий иш (2 та рисола ва 54 та мақола ва тезис) chop этилган. Жумладан, 1 та рисола, 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини chop этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та мақола, жумладан 4 таси республика ҳамда 3 таси хорижий журналларда нашр қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч асосий боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва иловалардан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 162 саҳифадан иборат.

I БОБ. ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ АДАБИЙ МУҲИТИ ВА ШЕЪРИЯТ КЕЧАЛАРИ

1.1. Ўрта аср Шарқида сарой адабиёти ва шеърий мажлисларнинг шаклланиши

Ўтмишда Шарқ мамлакатлари ҳукмдорлари ҳузурида шеърият кечалари ташкил этилган бўлиб, тарихий манбаларда бундай адабий йиғинлар мажлислар (олий мажлислар) деб тилга олинган. Дарҳақиқат, қадимдан Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида турли ҳукмдорлар ҳузурида ёки анжуманларда шеърхонлик мажлисларини ташкил этиш анъанага айланган.¹³ Ҳукмдорлар ҳузурида ўтказилган бундай мажлислар бир томондан мумтоз адабиётнинг ривожланиши, истеъдодли шоирларнинг шаклланиши ва танилишига хизмат қилса, иккинчи томондан адабий мажлислар иштирокчилари бўлмиш олиму фозиллар, шоирлар, бадиият соҳиблари ҳам мамлакат, ҳам ғамхўр султон шухратини етти иқлимга ёйилишига ва номининг абадиятга муҳрланишига ҳисса қўшган. Адабиётшунос З.Қувонов “Абдуқодир Ҳайитметовнинг адабиётшунослик фаолияти” номли тадқиқотида олим Навоийгача бўлган адабий-танқидий жараёни олти босқичга ажратгани ва унинг биринчи босқичи юқорида зикр этганимиз - адабий мажлислар, адабий мунозара ва суҳбатлар эканлигини эътироф этган.¹⁴

Низомий Арузий Самарқандийнинг “Мажмаъун наводир” (“Нодир ҳикоятлар”), Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”, Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” ҳамда Фаҳрий Ҳиравийнинг “Равзат ус-салотин”, Фаҳриддин Али Сафийнинг “Латойиф ут-тавойиф”

¹³ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Т. Ўзбекистон НМИУ, 2014.-Б.129.

¹⁴ Қувонов З. Абдуқодир Ҳайитметовнинг адабиётшунослик фаолияти. Автореферат. Самарқанд, 2020. - Б.13.

(“Латофатнома”), Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” ва “Муншаот” асарлари қадимги Эрон, араб халифаликлари, Шарқда ҳукм сурган сулолалар: Сомонийлар, Ғурийлар, Ғазнавийлар, Байҳақийлар, Салжуқийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар ҳамда Темурийлар саройларида юқорида тилга олинган шеърӣ мажлислар ўтказилганини, бундай йиғинларда кўплаб шоирлар иштирок этганини тасдиқлайди.

Ўзбек адабиёти ҳам бой тарихга эга бўлиши билан бирга мураккаб йўллар билан ривожланди, унинг шу кунгача ҳал этилмаган муаммолари ҳам йўқ эмас. Шулардан бири сарой адабиёти ёки феодал-сарой адабиёти масаласидир. Феодал-сарой адабиёти деганда биз подшоҳ саройида яшаб, ижод қилган, шоҳга яқин, шоҳлик манфаатларини ҳимоя қилувчи, куйловчи шоирларни тушунганмиз. Лекин бу адабиётни биз умумадабий жараён билан боғлаб, муайян тарихий аспектда ҳолис ўрганмаганмиз, -деб ёзади Ҳ.Ҳомидий “Кўҳна шарқ дарғалари” китобида.

Таъкидлаш жоизки, Навоий, Жомий, Ҳилолий, Амир Шайхим Суҳайлий, Восифий, Амир Шоҳий, Бехзод, Султон Али, Кошифий ва бошқаларнинг фаолиятини сарой адабий муҳитисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ахир, султон ва шоир Ҳусайн Бойқаросиз Ҳирот маданий ва адабий муҳити бу даражага ета олармиди?!¹⁵ Албатта йўқ. Зотан, Алишер Навоий ҳам доимо ўз муваффақиятларини Ҳусайн Бойқаронинг ғамхўрлиги билан боғлагани бежиз эмас.

Қадимги Шарқдаги ҳукмрон сулолалар қатори Умавийлар давлати даври(661-750)да сарой адабиёти ривожланганлигини ислом халифалари ҳузурида Ал-Ахтал (640-710), Ал-Фараздак (641-732), Жарир (653-732), Башшар ибн Бурд (714-783), Ибн ал-Муқаффа (720-756) каби кўплаб

¹⁵ Ҳомидий Ҳ. Кўҳна шарқ дарғалари. Т. Шарқ НМАК БТ, 2004.-Б.288.

шоирлар ижод қилганлигида¹⁶ ҳамда шеърӣй йиғилишлар ўтказилганлигида кўриш мумкин.

Аббосий араб халифалари даврида (750-945) ҳам Боғдодда илму-фан, маданият ва адабиёт тараққий этди. Сарой адабиёти ва адабий муҳит халифа ҳузурида ташкил этилган шеърӣят кечаларида яққол намоён бўлган. Аббосий халифалар бошчилигидаги адабий мажлислар шоирларнинг қасидалари билан бошланиб, бадий мунозаралар кўринишида давом этиб, санъаткорларнинг қўшиқлари, араб рақслари эса анжуманга ўзига хос жозиба бахш этган. Халифа Хорун ар-Рашиднинг адабий йиғинларига шоир Абу Нувос иштирок этиб, шеърлар ўқиган.¹⁷ Аббосий халифа Хорун ар-Рашид (786-809) ҳамда ал-Маъмун (813-833) ҳукмронлик даврида Боғдоддаги халифа саройи ҳам илмӣй, ҳам маданият марказига айланди. Алишер Навоийнинг ёзишича, *“Мамлакат араб халифалари ва султонлари қўлида экан, фалак у вақтда шоирларга араб тилида жилваланди, чунончи Ҳассон Собит ва Лақитдек сўз подшоҳи суҳандонлари ва маъно яратувчи гўзал сўз эгалари пайдо бўлдилар ва ўз тилларида шеър айтишни додини бердилар.*

*Бу муносабат билан араб подшоҳларидан Иброҳим Маҳдий, Маъмун халифадек ва булардан бошқа подшоҳлар ва подшоҳзодалар шеърлар ва қасидалар айтдилар, фойдалар келтирдилар”.*¹⁸ Араб – ислом маданияти, адабиёти, илм-фани ривожининг энг юқори чўққиси Аббосийлар даврига тўғри келади. Араб тилидаги адабиётда шеърӣятнинг ғазал, қасида, марсия, рубоӣй каби турлари ривожланади. Улар шеърӣятнинг юксак намуналари деб ҳисобланар эди. Аббосийлар давридаги маданиятнинг ажойиб хусусияти ва аҳамиятли томони шундаки, фаннинг ва бадий ижоднинг ҳамма соҳаларида диний мафкуравий чекланганликдан юқори кўтарилиб, дунёвийлик таъминланган.

¹⁶ Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. Т. Шарқ НМК БТ, 1996.-Б.74

¹⁷ Комилов Н. Тафаккур қарвонлари.Т.Маънавият.1999.-Б.25-26.

¹⁸ Алишер Навоӣй. Маҳокамату-л-луғатайн. Т. Академнашр-2017. –Б.81.

Аббосийлар даври олимлари ва бадий ижодкорлари фақат тор бир соҳанинг мутахассиси эмас, балки ҳам олим, ҳам сўз устаси бўлганлар ва бу ҳолат табиий деб ҳисобланган. Қадимги Юнонистондаги сингари илмий рисоалар шеър билан ҳам ёзилган, олимлар шеърлар, шоирлар эса илмий рисоалар ёзганлар.¹⁹

Аббосий халифалардан ал-Маъмун (813-833) ўз ҳукмронлик даврида кўзга кўринган, забардаст алломаларни саройига тўплаб, мажлисларда илмий мавзуларда ҳам баҳс-мунозаралар олиб борган. Унинг илмий мажлисларида ўша даврнинг салоҳиятли донишмандлари иштирок этган.²⁰ Бундан ташқари, Ал-Маъмуннинг табиатан адабиётга мойиллиги унинг саройида адабий мажлисларнинг узлуксиз ўтказилишига олиб келган.

Умуман, араб тилидаги мумтоз адабиёт гуллаб яшнаган давр Сунна ва ислом маърифатчилиги босқичларига кўпроқ мос келади ва унда икки йўналиш ёрқин намоён бўлган: бири сарой адабиёти учун хос бўлган мадҳия, май ва гўзаллар васфи билан йўғрилган шеърият бўлса, иккинчиси, панд-насихат, ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга бағишланган қасида, қитъа ва насрий рисола (нома)лардан иборат.²¹

Сомонийлар(875-999), Ғазнавийлар(977-1186), Қорахонийлар(942-1212), Бувайҳийлар(932-1062), Салжукийлар(1038-1118), Ғурийлар(1148-1215) ва Тобаристон подшолари саройларидаги мажлисларда ҳам юзлаб шоирлар хизматда бўлган.²²

IX – XII –асрлардаги адабиёт кўпроқ саройда марказлашган бўлиб, мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, хамриёт (май мавзуи), зухдиёт (дунё ва унинг ҳою ҳаваслари бебақолиги ва уларга меҳр қўймаслик мавзуи), ҳижо (муайян шахсларга йўналтирилган ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик

¹⁹ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.Ўзбекистон, 1997.-Б.203.

²⁰ Абдуҳалимов Б. “Байт ал-ҳикма ва Марказий Осиё олимларининг Боғдоддаги илмий фаолияти. Т. Ўзбекистон. 2010.-Б.62.

²¹ Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари.Т. Шарқ НМК БТ, 1996.-Б.74.

²² Бу ҳақда қаранг: Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.29.

киларди. Ҳукмдорни мадҳ этиш, унинг дилини хушлаш, ҳукмдорнинг ва ўзининг шахсий рақибларини ҳажв этиш VIII-XI асрлар сарой адабиётида етакчи ўрин тутар ва шоирнинг мавқеи ҳам ушбу соҳалардаги ютуқлар билан белгиланарди. Бу даврда аввал араб шеърляти, IX аср охири - X аср бошларида Сомонийлар саройида, XI аср бошларига келиб, Ғазнавийлар ва Қорахонийлар саройида форс тилидаги адабиёт ривож топди.²³

Бухородаги Сомонийлар саройида замонанинг илғор кишилари, шоирлари йиғилган эди. Наср ибн Аҳмад даврида Абул Ҳасан ал-Лахҳом, Абу Муҳаммад ибн Матрон, Абу Жаъфар ибн ал-Аббос ибн ал-Ҳасан, Абу Муҳаммад ибн Абус-Сиёб, Абу Наср ал-Ҳузаймий, Абу Наср аз-Зарифий, Риҷо ибн ал-Волид ал-Исфahоний, Али ибн Ҳорун аш-Шайбоний, Абу Исҳоқ ал-Форисий, Абул Қосим ад-Динаварий, Абу Али аз-Завзаний каби сомонийлар хизматида бўлган энг фозил муҳожир-шоирлар тўпланган эди. Саройда йиғилишгач, дўстлик суҳбатлари(адабий йиғинлар) уларни бир-бири билан яқинлаштирган эди. Шоирлар ажойиб музокаралар олиб боришар, ўзаро шеърӣ мусоҳабалар ташкил этишар эди. Саолибий “Йатимат ад-дахр” асарида ёзишча, бу кўпчилик атоқли кишилар тўпланган даврдагидек, йиллар давомида яна шунга ўхшаш йиғилишлар қайтиб кўрилмаган.²⁴ Саолибий ва Низомий-Арузий Самарқандий фикр-мулоҳазаларидан маълум бўладики, Бухорода Сомонийлар саройи илм-фан ва адабиёт маркази бўлган, маданият ва санъатга берилган эътибор туфайли Наср ибн Аҳмад ва бошқа сомоний ҳукмдорлар мажлисларида турли мамлакатлардан келган адиб, шоир, олимлар иштирок этган.

Ғазнавийлар давлати (977-1186) пойтахти Ғазна шаҳрида Султон Маҳмуд Ғазнавий (999-1030) ҳукмронлиги даврида ўзига хос адабий муҳит шаклланганлиги тарихдан маълум. Ғазнавийлар ҳукмдорининг адабиётга

²³Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари.Т. Шарқ НМК БТ, 1996.-Б.76.

²⁴ Абдуллаев И. Абу Мансур ас-Саолибий.Т. Ўзбекистон.1992. -Б.50.

бўлган юксак эътибори туфайли султон саройида 400 нафардан зиёд шоир тўпланган эди.

Махмуд Ғазнавий саройида йиғилган шоирлар иштирокида адабий мажлислар-мушоиралар ўтказилган. Султон бундай шеърхонлик кечаларига катта қизиқиш билан қараган ва мушоираларни хуш кўрган. Бундай шеърят кечаларида Унсурий, Асжадий, Фаррухий, Бахромий, Зийнатий, Бузуржмехр Қоний, Музаффарий, Маншурий, Манучехрий, Масъудий, Кассори Уммий, Абу Ҳанифаи Искоф, Рашидий, Абул Фараж Руний, Масъуди Саъди Салмон, Муҳаммад Носир, Шох Бу Рижо, Аҳмади Хилоф, Усмон Мухторий, Носир Хусрав ва Маждуди Санойи каби шоирлар фаол қатнашган.²⁵ Шоир Носир Хисрав “Сафарнома”сида ўзи иштирок этган Султон Махмуд Ғазнавий ва унинг ўғли Масъуд даргоҳидаги мажлисларни айтиб ўтган²⁶.

Махмуд Ғазнавий ўз йиғинларига бошқа мамлакатларнинг кўзга кўринган ҳикмат, илм ва шеърят аҳлини таклиф этиб турган. Аниқроқ қилиб айтганда, у Хоразмшоҳ Абул Аббос Маъмуннинг саройидаги Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, Абул Хайр ва Хаммор, Абу Райҳон Беруний ва Абу Наср Арроқлар каби олиму шоирлар, табиблар ва алломаларни хат йўллаб, ўз мажлисига чорлаган²⁷ ва барча ижод аҳлини қўллаб-қувватлаган.

Қорахонийлар сулоласи ҳукмдорлари даврида ҳам адабий кечалар ўтказилган. Қорахоний подшо Хизр ибн Иброҳим анжуманларида ҳам Рашидий, Нажибий Фарғоний, Нажжор Соғаржий, Али Бонизий, Писари Дарғуш, Писари Исфароний, Али Сипехрий каби шоирлар иштирокида мушоиралар олиб борилган.²⁸

Шарқий салжукийлар давлатининг пойтахти Марв бу сулола даврида адабий марказга айланган.

²⁵ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун наводир). Т.Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.29-б.

²⁶ Носир Хисрав. Сафарнома. Т.: Ўзбекистон-2018.45-б.

²⁷ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. (Мажмаъун наводир). Т.Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985. –Б. 45.

²⁸ Кўрсатилган асар. –Б.45.

Салжуқийлар саройида *Фаррухий Гўргоний, Ломиъий Деҳистоний, Жаъфар Ҳамадоний, Дарфируз Фахрий, Бурҳоний, Амир Муъиззий, Абулмаъолий Розий, Амид Камолий ва Шиҳобий*²⁹ каби шоирлар ижод этиб, адабий йиғинларда қатнашишган.

Салжуқий Султон Тўғоншоҳ ибн Алп Арслон ҳам шеърни ва шеърхонлик мажлисларини ёқтирган. Унинг мажлисида форсийзабон шоирлар жумулжам эди. Амир Абдуллоҳ Қурайший, Абу Бакр Азракий, Абу Мансур ибн Абу Юсуф, Шужой Насавий, Аҳмад Бадиҳий, Ҳақиқий ва Насимий кабилар шулар жумласидандир.³⁰ Улар шеърят йиғинларида доимо хизматда бўлганлар. Адабий мажлисларга келиб кетувчи(шоир)лар ҳам кўп бўлган.

Салжуқийларнинг адабий мажлисларидан бирида Тўғоншоҳ шоир Аҳмад Бадиҳий билан нард ўйнар эди. Ўйин ўн минг ҳисоб билан охирлаб қолганди. Амирнинг учта муҳраси олтинчи катакда, Бадиҳийнинг учта муҳраси биринчи катакда эди. Тош ташлаш навбати амирда эди. У жиддий ҳозирланиб, учта олтиликни уриш мақсадида тош отди, аммо учта бирлик чиқди. У қаттиқ ғазабланди ва ўзини тутолмай қолди... Шоир Абу Бакр Азракий ўрнидан туриб, мажлисдаги мутрибларнинг олдига келди-да мана бу тўртликни ўқиди: (Таржимаси)

Шоҳ хоҳлагач уч-олти, уч-бир тушди тузоққа,

Ўйлама тош шоҳ амрин олмади деб қулоққа,

Шоҳ истаган рақамлар уни ҳурмат қилгандан,

Таъзим учун юзини қўйиб олди тупроққа!

Мажлисда ушбу бадиҳа тарзида айтилган тўртликни эшитгач, Тўғоншоҳ хурсандчиликдан жилмайди.³¹ Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират

²⁹ Кўрсатилган асар.-Б.29.

³⁰ Кўрсатилган асар.-Б.43.

³¹ Кўрсатилган асар.-Б.44.

уш-шуаро” асарида ёзишча, Ҳаким Азракӣй “*Тўғоншоҳ ҳузурида*” юқори мартаба эгаси ва хос мажлисларнинг надими(суҳбатдоши)”³² бўлган.

Салжуқийлар саройи шоири ва мажлислари надими Авҳадиддин Анварий кунлардан бир куни Султон Санжар номига қуйидаги қасидани ёзади:

Магарким қалбу қўл – баҳру кон бўлғай,

Бил, ўша қалбу қўл ҳукмрон бўлғай.

Эрта билан эса Анварий султон йиғинига боради ва ўша қасидани унинг назаридан ўтказди. Султон беҳад сўз қадрига етадиган киши бўлган, шунинг учун шеърни тинглаб билдики, у донишмандона, пишиқ айтилган. Бинобарин, Анварийнинг қасидасига кўп таҳсин ўқиб, ундан сўради: “Мулозаматимга завқ юзасиданми ёки бирор нарсани таъма қилиб келдингми?” Анварий тиз чўкиб деди:

Жаҳонда остонангдан ўзга бир паноҳим йўқ,

*Бошимга даргоҳингдан ўзга ҳеч даргоҳим йўқ.*³³

Шундан сўнг Анварий Султон Санжар мажлисларининг хос надимига айланган ва шеърини йиғинда ҳукмдор мадҳ этилган мазкур шеърни ўқиган:

Бу қандоқ ёш йигитдурким, жаҳонга бўлмиш жамол,

*Ҳам замону ҳам заминни яшнатибдир ушбу ҳол.*³⁴

Салжуқий ҳукмдор Маликшоҳнинг саркардаларидан бири бўлмиш Ануштегин асос солган Хоразмшоҳлар давлати саройининг етакчи шоири Рашидиддин ал Ватвот Муҳаммад Отсиз, Эл –Арслон мажлисларида ўз шеърлари билан иштирок этган ва ҳар доим ҳукмдорларнинг олқишу инъомларига сазовор бўлган. Рашидиддин Вотвот хоксор, кичик жуссали, теззабон одам эди. Вотвот деб аташларига боис шуки, Вотвот кичкина бир куш бўлиб, (Фарастук) фариштарак ҳам дейдилар. (Шундай) бир нақл бор: Кунлардан бир куни Хоразм олимлари Хоразмшоҳ Отсиз мажлисида

³² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.41.

³³ Кўрсатилган асар.-Б. 43.

³⁴ Кўрсатилган асар.-Б.43.

мунозара ва баҳс қилар эдилар. Рашидиддин Вотвот ҳам ўша мажлисда ҳозир бўлиб, мунозара, баҳс ва тезабонлик кўрсатар эди. Хоразмшоҳ кўрдик, шу қадар кичик жуссали бир одам беҳад ва беандоза баҳс юритаётгиди. Рашидиддин(Вотвот)нинг олдига бир довод қўйилган эди. Хоразмшоҳ зарофат юзасидан дедиким: “Довотни олиб қўйинглар-чи, кўрайлик қани, унинг орқасида туриб гапираётган ким экан?” Писандани англаган Вотвот доводни олиб қўйиб, ўрнидан турди ва деди: “Киши жуссаси билан эмас, балки дили ва тили билан инсондир”. Унинг закийлиги, фазли ва балоғати Хоразмшоҳга аён бўлди. Унга иззату эҳтиром кўргазди. Унинг Хоразмшоҳ мадҳида айтилган покиза қасидалари бор”.³⁵

Хоразмшоҳ Султоншоҳ ҳам ўз мажлисига ёши тўқсондан ошган Вотвотни тахтиравонини юбориб олиб келган. Унинг адабий йиғинлари Вотвот иштирокисиз ўтмаган. Ана шундай мажлислардан бирида Хоразмшоҳ кекса шоирнинг салоҳиятини имтиҳон қилиш муродида унга деди:

-Эй беназири даврон. Сен менинг ўтмишимдаги неча пуштимни танийсан. Агар қурбинг етса, бу мажлисда шундай бир назм айтсангки, унда бобом ва отам Эл-Арслоннинг сифати муҳайё бўлсин.

Вотвот шу лаҳзаёқ бадиҳа тарзида қуйидаги рубоийни айтган:

Бобонг зулмни замон юзидан ювиб ўтди,

Одил отанг адолат отини қувиб ўтди,

Муборак эгнинггаким, салтанат тўни битди,

*Ҳар на қодирсан, кўрсат, эй, навбат куни етди.*³⁶

Хоразмшоҳлар билан салжуқийлар ўртасидаги салтанат рақобатида адиб ва шоирларнинг ҳам роли катта бўлган. Аниқроқ қилиб айтганда, Хоразмшоҳлар ва Салжуқийлар саройларидаги мажлисларда ҳар бир шоир ўз султонини мадҳ этиш билан бирга, унинг рақибини ҳажв ҳам қилган.

³⁵ Кўрсатилган асар.-Б.41.

³⁶ Кўрсатилган асар.-Б.48.

Хулоса қилиб айтганда, саройга яқин турган адиблар, яъни сарой адабиёти вакиллари адабий тилни юксалтириш, ғазал, қасида, маснавий, ёдномна жанрларини такомиллаштиришга бениҳоят катта ҳисса қўшдилар.

Шарқ илму фанининг асосий кашфиётлари сарой доирасида юз берганидек, ёдноманавислик, тарихнавислик ҳамда ахлоқий-таълимий моҳиятдаги “Тарихи Табари”, “Тарихи Наршахий”, “Тарихи Салжуқия”, “Тарихи Байҳақий”, “Сиёсатнома”, “Қобуснома” каби асарларнинг қўпи у ёки бу сулола ҳукмдорининг хоҳиши, истаги, буюртмасига биноан яратилган.

Шунингдек, шоирлар ва илм аҳлига хизмат қилиш шоҳлик расми бўлган. Шоирлар ва илм аҳли сиёсатда бетараф бўлганлар. Улар бир подшодан қанчалик мурувват кўрсалар, унинг вафотидан кейин унга муҳолиф бўлган кейинги подшоҳлардан ҳам шунчалик мурувват кўрганлар. Чунки шоирлар қадим-қадимдан салтанат беағи ҳисобланганлар, султон номини дунёга таратганлар, улуғворлигини тарих саҳифаларига нақш этганлар. Шоирлар ва илм аҳлига ҳомийлик қилиш барча султонларга обрў келтирган. Акс ҳолда, шоирларнинг ўткир ҳажвлари султонни етти иқлимга кулгу этишга қодир эди. Шунинг учун Шарқ мамлакатлари ҳукмдорлари шеърятни, шоирларни ва адабий мажлисларни қадрлаганлар.

1.2. Адабий мажлислар таснифи

Таҳлиллардан келиб чиқиб, Амир Темур ва темурийлар даври адабий мажлисларини турли хил турларга ажратиш мумкин. Шарофиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”лари ҳамда Муиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут-тавоҳиҳи Муиний”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”, “Темур тузуклари” асарларида Амир Темур ҳузурида ўтказилган уламолар иштирокидаги диний мажлислар ҳақида маълумотлар мавжуд. Аҳмаджон Чориев “Соҳибқирон маънавияти” асарида Амир Темур мажлисларига алоҳида тўхталган. Фаҳруддин Али Сафийнинг “Латофатнома”, “Рашоҳат айнул-ҳаёт”, Ҳерман Вамберининг “Бухоро ёҳуд

Мовароуннахр тарихи” ва “Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида” китобларида ҳам Амир Темур ва Мирзо Улуғбекнинг илмий-диний ва адабий мажлислари тўғрисида айрим маълумотларни учратиш мумкин. Амир Темур ва темурийлар даврида ўтказилган мажлислар ва уларнинг айрим турлари ҳақида Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъул-вақоеъ” асарида нисбатан кенгроқ ёритилган. Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат” асарида мажлисларнинг суҳбат, ваъз, самоъ турлари бўйича қизиқарли маълумотларга дуч келиш мумкин. Айниқса, бу китоб ўз даврининг машҳур машойихлари, тариқат пешволари ҳузуридаги йиғинлар ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-кулуб”, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” ҳамда Нажмиддин Комиловнинг “Тасаввуф” рисоаларида ваъз, маърака, қиссахонлик кечалари ва самоъ мажлислари ҳақида қисқача қайд этилган. “Соқийнома” ва қатор шеърларда, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да Навоий томонидан риндлар базмлари тилга олинган.

Мажлислар барча темурий мирзоларнинг саройларида ўтказилганлиги, бу анъана ҳар бир ҳукмдорнинг табиатидан, дунёқарашидан, талабидан келиб чиқиб, ўзига хослик касб этганлигига ҳамда давр анъаналари, диний ва миллий қадриятларга асосланиб, анжуманларни шартли равишда қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- 1) Уламолар мажлислари;
- 2) Машойихлар суҳбатлари;
- 3) Ҳадис йиғилишлари;
- 4) Ваъз мажлислари;
- 5) Самоъ йиғинлари;
- 6) Риндлар базмлари;
- 7) Султонлар ҳузуридаги шеърят кечалари;
- 8) Шоирлар мажлислари;
- 9) Муаммо ечиш йиғинлари;

- 10) Шатранж мажлислари;
- 11) Қиссахонлик кечалари;
- 12) Маърака йиғинлари;
- 13) Китобхонлик кечалари.

Дастлаб уламолар (олимлар) йиғинига тўхталиб ўтамиз. Улуғбек Мирзо саройида илмий йиғинлар ташкил қилинганлиги ҳақида Ҳерман Вамбери маълумот берар экан, Улуғбекнинг *“уламолар мажлиси, илму-фанга берилганлигига”* алоҳида урғу берган³⁷. Ғиёсиддин Кошийнинг Самарқанддан Кошондаги отасига йўллаган мактуби Вамбери фикрини тасдиқлайди. Унда Коший Мирзо Улуғбек мадрасасида ва саройда ўтказиладиган илмий мажлисларнинг фаол қатнашчиси бўлганлигига ҳамда муайян илмий муаммолар билан шуғулланганлигига тўхталган ва мазкур мактубда жумладан шундай дейилган: *“Бандаи бечора(Ғиёсиддин Коший) келган куни ҳам ушбу масала (фалакиёт) ҳазрати олийлари(Мирзо Улуғбек) томонларидан яна бир бор кўтарилган эди ва ўша мажлисда юлдузларнинг бири учун тўғри ечим топилди. Масаланинг бундай ечими ҳазрати олийга ва риёзиёт билимдонларига жуда маъқул тушди”*³⁸

Ғиёсиддин Коший яна бир кун икки кундан бери уйдан чиқишга имкон бермаётган муттасил безгаклаб тургани ҳолда мажлисга келади. Қозизода Румий ҳали ҳам мажлисда эди. Мирзо Улуғбекнинг назари унга тушгач, “Мавлоно, масалани ечинг”, дейди ва “Қонуни Масъудий” унга топширилади.

У мажлисда ушбу масаланинг беш-олти сатрини ўқигач, уни бутунлай тўла равишда тушунтириб беради. *“Шуни айтиш кифояки, бундай мажлисларда шу қадар кўп обрўли зотлар орасида, ҳар бир кимсанинг билими, ўзгаларнинг фикридан ва ўзи билдирган даъволардан қатъи назар баҳоланади,”* - дейди Коший мактубда.

³⁷ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т. Ғ. Фулом номидаги АСН, 1990.-Б.61.

³⁸ Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Т. Ўқитувчи, 1996.-Б.280-283.

Даставвал, Коший шу ерга келган вақтда мажлисда сўзга чиқиб, “Тухфа”да, “Ниҳойа ал-идрок”(“Олий тушуниш”)да мавлоно Низомиддин Нишопурийнинг “Шарҳ-и тазкира”(“Хотиранома”га (ёзилган) шарҳ”)ида ва Саййид Шарифнинг “Шарҳ-и тазкира”сида бир хилда, лекин нотўғри ифодаланган бир неча муаммолар ҳақида хабар қилди. Шундан сўнг бу ҳақда Мирзо Улуғбекнинг мажлисида айтган эди”.³⁹ Албатта юқорида Коший таъкидлаганидек, Улуғбек Мирзо томонидан ўтказилган бундай илмий мажлислар ўз даврининг йирик олимларини жамлаган ва бундай йиғинларда илмий масалалар кўриб чиқилган. Бу биринчидан.

Иккинчидан, Амир Темур ва темурий ҳукмдорлар қошида уламолар мажлислари мунтазам ташкил қилинган. Амир Темурнинг илмий суҳбат ва мажлислари фақат Самарқанддаги уламолар билан биргаликда ўтказилиб қолмасдан, Соҳибқироннинг ҳарбий сафарлари асносида тўхтаб ўтган жойларида ёки янги қўлга киритилган шаҳарларда доимий равишда ўтказиб турилган. Табриздан Соҳибқиронни зиёрат қилиш учун саййидлар, уламо ва шайхлар келиб, ўртада илмий ва шаръий билимлар ҳақида катта баҳс – мунозаралар бўлиб ўтгани ҳам мисоллардан бири. Байлақонда уламолар иштирокида бўлиб ўтган диний мажлисда Темур уламолар билан фикр-мулоҳаза алмашади: *“...Байлақон ери маркази Ислом бўлгонда тамоми Эронун Туроннинг атрофу акнофидин акобиру аможид йиғилиб, боргоҳи олампаҳода жамъ бўлдилар. Ҳазрат ҳумоюн (Амир Темур) хотиридин кечдиким, боргоҳда мажлиси оммда номдор уламолар ва фузалойи тақвошиъорларнинг улкан йиғинида масоили динийнинг муаззимоти ва фарзларнинг муҳиммоти ва исломий шуруъдин билгай. Мубоҳисси шариф бўлиб, ҳар масала хусусида фойдали ва латиф сўзлар бўлди.”*

Суҳбатда Амир Темур уламо ва фузалога қаратиб, шундай деди: “Уламо ҳар замонда подшоҳларга буюк насиҳатлар қилишган ва хайрли ишларга тарғиб қилишган ва номуносиб ҳаракатдан қайтаришган. Бу асрда

³⁹ Кўрсатилган асар.-Б.280-283.

сизлар ҳеч тўғри йўлга бошламайсизлар. Ва нима қилмоқ ва нима қилмаслик хусусида менга ҳеч нимарса демайсизлар”.

Шундан сўнг уламолар дедилар:

“Аллоҳ таолоға ҳамдлар бўлсунким, ҳазратға бандалигимиз бизни йўл кўрсатиш ва насихатлар қилишдин халос қилур. Балки сизнинг барча қилгон ишларингиз ва дегон сўзларингиз тўғри йўлдадир”.

Соҳибқирон уламолар мажлисида барча иштирокчилар билан мулоқотда бўлган.⁴⁰

Араб олими Ибн Халдун кунлардан бир куни совға-салом олиб, Темурнинг мажлисига йўл олади. Аблақ қасри айвонида ўтирган Темурнинг хузурига кириши билан у Мусхафи(шарифни) очади, Темур уни кўриши биланок, таниб, ўрнидан турди ва қўлига олиб бошига теккизди. Ибн Халдуннинг ёзишича, “кейин мен Темурга “ал-Бурда”ни бердим. У қизиқиб, бу қандай китоб, муаллифи ким эканлигини сўради. Билганларимни гапириб бердим. Ундан кейин жойнамозни узатдим, у қабул қилиб олди. Одоб юзасидан қутилардаги ширинликларнинг четидан биринчисини ўзим олиб, кейин унга узатдим. (Темур) уларни мажлисда ўтирганларнинг ҳаммасига тарқатди. Шундан сўнг Ибн Халдун иштирокида баҳс-мунозаралар бошланади.⁴¹

Амир Темур (1370-1405 йилларда) хузурида унинг ташаббуси билан ўтказилиб турган уламолар мажлислари ҳақида тарихчи Муиниддин Натанзийнинг “Мунтахаб ут – таворихи муиний” асарида “Амир Темур илму ҳикмат аҳли ва фан арбобларига ғоятда эътиборли эди. **У(Амир Темур)нинг мажлисларида** илмий (диний) масалалар баҳси(мажлислар) жуда кўп бўлиб турарди. Нозик масалаларни у яхши тушунар, аксар ҳолларда (унинг фикри) асосли ва тўғри бўларди. Тиб ва нужум илмларининг машҳур масалаларида кўпинча ҳозиржавоблик қиларди. Аҳлоқининг гўзаллиги шу даражада эдики,

⁴⁰. Шарофуддин Али Йаздий.Зафарнома.Т. Шарқ НМК БТ, 1997.-Б.278-279.

⁴¹ Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида.Т. Ўқитувчи.1996.-Б.47-48.

унинг сўзлари ва рафторининг хусни жами фазилатлар бобининг дебочаси бўлди. Ўзининг аксар вақтини саййидлар, уламо ва машойихлар билан суҳбатлашишга сарф қиларди”, деб ёзган.⁴²

Саройдаги диний йиғинларда Мавлоно Абдужаббор Хоразмий, Мавлоно Шамсуддин Мунши, Мавлоно Абдулло Лисон, Мавлоно Бадриддин Аҳмад, Мавлоно Нўмониддин Хоразмий, Хожа Афзал, Мавлоно Алоуддин Коший, Жалол Ҳокий каби алломалар Темур хизматида бўлганлар. Самарқандда Амир Темурнинг фақиҳ олимларидан мавлоно Абдумалик мадрасада мударрислик қилар, шатранж ва нард (ўйинлари)дан таълим берар ҳамда шеър ҳам айтарди. Уламо Нўмониддин Хоразмийни Нўмон (Ҳанифа мазҳаби асосчиси Абу Ҳанифа) иккинчи ҳам дердилар. Ўз даврида Амир Темурнинг муҳаққиқ олимларидан мавлоно Саъдуддин ат-Тафтазоний ва файласуф олим Саййид Шариф Муҳаммад Журжонийлар машҳур эдилар. Файласуф Тафтазоний ҳам Амир Темур саройидаги кўпсонли илмий баҳсларда фаол қатнашган. Манбаларда қайд этилишича, Самарқандда яшаган файласуф Мир Саййид Шариф Журжоний ва Тафтазоний ўртасидаги илмий баҳслар жуда кескин ва қизиқарли ўтган.⁴³ “Тарихи Рашидий”да бу ҳақда шундай ёзилган: “Мавлоно Саъдуддин Амир Темурнинг мажлисларида неча маротаба баҳсу мунозара қилди. Гоҳи Мирға(Мир Саид Шариф) ғолиб келди”⁴⁴ Муҳаддис олимлардан Шайх Шамсиддин Муҳаммад ибн ал-Жазарийни Румдан келган эди. Хожа Муҳаммад аз-Зоҳид Бухорий, улуғ тафсирчи, ҳадисчи ҳофиз бўлиб, Қуръони каримни юз жилдда тафсир қилган эди. Қорилардан яна мавлоно Фахриддин ва Қуръонни кироатда ҳам, савтда ҳам тажвид билан ёд олган кишилардан Абдуллатиф ал-Дамғоний, мавлоно Асадуддин, Шариф Ҳофиз Ҳусайний, Маҳмуд Муҳриқ ал-Хоразмий,

⁴² Муизиддин Натанзий. Мунтахаб ут-таворихи муиний. Т. Ўзбекистон. 2011.-Б.105.

⁴³ Маънавият юлдузлари.(Мухаррир Ф.Ҳасанов). Т. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси ДИН, 2011.-Б.178-179.

⁴⁴ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий.Т. Ўзбекистон. 2011.-Б.279.

Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмий ва мусиқа илмида устоз бўлган Абдулқодир ал-Мароғийлар Темур саройида хизматда эдилар.

Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи” китобида ёзилишича, *“Темур ҳар бир истеъдодли инсонни йиғиб, нимаики нарса бўлса, сарасини Самарқандга келтирди. Натижада, Самарқандда ҳар бир ажиб фан аҳли намояндасидан ва санъатлар ғаройиб услубидан фазилати нишона бўлиб, ўз тенгқурларидан устун турган, ўз соҳасида аллома кишилар йиғилган эди”*.⁴⁵ Ана шундай алломалар иштирокида Темурнинг мажлислари ташкил этилган.

Саройда – Амир Темур ҳузурида (мажлисларда) эркин илмий баҳслар бўлиб, ғолиб чиққан олим ва шоирлар рағбатлантирилган, синовдан ўтган йирик олимлар янги қурилган мадрасаларга мударрисликка юборилган. Одатда Амир Темур тиббиёт, риёзиёт, фалакиёт, тарих, адабиёт, тилшунослик илми намояндалари, шунингдек, илоҳиёт соҳасидаги машҳур уламолар билан суҳбатлар ўтказган. Бундай суҳбатларда подшоликка оид муҳим ишлар ҳақида ҳам сўз юритилган. Масалан, 1403 йилда у (Амир Темур) ўз ҳузурида уламоларнинг мажлисини чақириб, нутқ сўзлаган.⁴⁶

Уламолар билан мажлис қуриб, суҳбатлашиш, уларнинг баҳс-мунозараларида қатнашиш соҳибқирон Амир Темурнинг севимли машғулотларидан бўлган. “Темур тузуклари”да Амир Темур *“уламо билан суҳбатда бўлдим ва пок ниятли, тоза қалбли кишиларга талпиндим. Бузуқи, оғзи шалоқ, гийбатчи одамларни мажлисимга йўлатмадим...*

...Аҳли мажлис бўлмиш саййидлар, олимлар, фозиллар, ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар, қиссахонлар, хабарчилар ва ровийларга ўз ҳолларига қараб, суюрғол, вазифа(нафақа) ва маош белгиласинлар”,⁴⁷ деган.

Нега бундай мажлисларни мунтазам ташкил этганлигига Навоийнинг “Назм ул –жавоҳир” асаридан жавоб излаймиз. Назаримизда, Амир Темур пайғамбар (с.а.в.) чаҳорёрларидан Али ибн Абутолибнинг *“Мажлис ул-илми*

⁴⁵ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. Т. Ижод. 1992.-Б.84-85.

⁴⁶ Мухаммаджонов А. Темур ва Темурийлар салтанати. Т. Қомуслар бош таҳририяти, 1994.-Б.43-44.

⁴⁷ “Темур тузуклари”. Т. Ўзбекистон, 2014.-Б.90-91.

равзат ул-жаннати—Илмий мажлис жаннат гулиани кабидир” деган ҳикматига амал қилган. Навоий ушбу ҳикматни шеърӣ тил билан баён этган:

Ким олим эса нуктада барҳақ де ани,
Гар базм тузар, бихишти мутлақ де ани.
Ҳар кимсаки, йўқ илм анга аҳмақ де ани,
Мажлисдаки илм бўлса, учмақ де ани.⁴⁸

Шунингдек, “Темур тузуклари”дан маълум бўладики, Амир Темур саройига келиб-кетувчи ва мажлисларини бебаб турувчи - саййидлар, уламо, шайхлар, фозиллардан диний, ҳуқуқӣ, ақлий ҳамда ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни ўрганган.⁴⁹

Учинчидан, уламолар иштирокидаги ана шундай йиғинлар темурий султонлар қошида ташкил этилгани каби Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурида ҳам ўтказилган. Олий мансаб эгалари, аслзодалар, уламолар ва улуғлар Мирзо Султон Ҳусайн мажлисига йиғилган бир кун бир диний масала ўртага ташланди. Шайхулислом уни икки марта қайтардилар. Бу ҳол Мирзога ёқмади. Чунки, Шайхулислом секин, гапни чайнаброқ тушунтирдилар. Паҳлавон Муҳаммад масалани қайтарди. Мирзо дарҳол уни топдилар. Мажлис тарқагач, Шайхулислом ташқарига чиқиб, мажлисда шундай подшо, шундай уламо ҳозир бўлатуриб, курашчи одамнинг маликулкаломлик қилиши қандай бўлади, дедилар. Бу гапни Ҳусайн Мирзога етказдилар. У деди: “Бу мажлис Шайхулислом ва уламо учун чақирилгани тўғри. Агар Паҳлавон Муҳаммаднинг бу мажлисда сўзлашга қобилияти ва лаёқати бор экан, Шайхулисломнинг уни чеклашлари тўғри эмас. Агар сўзлашга қобил экан, бунга шайхнинг нима даҳли бор!” Мирзонинг бу гапини

⁴⁸ А.Навоий.Тўла асарлар тўплами.Ўнинчи жилд.Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ.2012.-Б.78 (Алишер Навоий асарларидан мисоллар қуйидаги нашрлардан олинди: Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тошкент. Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижод уйи. 2012. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Тошкент. Фан. 1987-2003. Айни нашрлар бундан кейин АНТАТ ва АНМАТ шаклида жилд рақами билан келтирилади).

⁴⁹ “Темур тузуклари”. Т. Ўзбекистон, 2014.-Б.99.

Шайхулисомга етказдилар. Ҳамма акобирлар йиғилган бу мажлисда Шайх сўради: “Сизлар бу хусусда нима дейсизлар?” Мажлисдагилар деди: “Сиз бир нима дедингиз ва Султон сизнинг ўша гапингизга яраша жавоб берди. Энди ихтиёр ўзингизда”. Шайх бир қадар ўйланиб турди-да, деди: “Дарвоқе, инсоф билан айтганда, Паҳлавон Муҳаммадни **уламо мажлисида** сўзлашдан манъ қилмаслик лозим”⁵⁰.

Навоий “Лайли ва Мажнун”да дин илмини мукаммал билган Султон Ҳусайн Бойқаро бошчилигида ўтказилган уламолар мажлисини шундай тасвирлаган:

*Ҳар илмда бир кишики аълам,
Етгач оча олмай оллида дам.
Олам аро илм илми диндур,
Дин илми фикҳ эрур яқиндур.
Базми аро ҳар фақиҳи моҳир,
Бир масъала қилди эрса зоҳир.
Юз шубҳа қилиб бори муважжаҳ,
Ким, ноқил эмас биридин огаҳ.
Чун масъалагўй қолиб муаттал,
Ўз шубҳаларин ўзи қилиб ҳал.
Ул деб не ўқиб варақда мутлақ,
Бу дею неки кўнглига солиб Ҳақ.*⁵¹

Яъни, соддароқ қилиб айтганда, ҳар илмда аллома бўлган одам Ҳусайн Бойқаронинг мажлисига келгач сўзга оғиз очолмай қолади. Ҳусайн Бойқаронинг мажлисида ҳар моҳир фақиҳ бирор масалани ўртага қўйса, шоҳ унга нисбатан асосли юзлаб шубҳаларни тизиб ташлайдики, масала айтувчи уларнинг биттасидан ҳам воқиф эмасдир. Фақиҳ четлашиб қолгач, ҳар бир

⁵⁰ Зайниддин Восифий. Бадоеъул-вақоъ. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.120-121.

⁵¹ АНТАТ. 7-жилд.-Б.36-37.

масалани мажлисда ўзи бирма-бир ҳал қилиб беради. Аллома варақдан ўқиганларидан сўраса, шоҳ Ҳақ кўнглига солган жавобларини айтади.⁵²

Юқоридаги мисоллардан маълум бўладики, Амир Темур ва темурий ҳукмдорлар ҳузурларида бундай диний мажлислар ташкил қилиниб, дин арбоблари, саййидлар, уламолар иштирокида ўз даврининг долзарб масалалари муҳокама қилинган. Шунинг учун исломий маърифат тарғиб қилинган уламолар йиғинлари барча ҳукмдорлар ҳузурида ташкил этилган. Бундай мажлислар ўз даври мусулмон мамлакатлари учун муҳим аҳамият касб этган. Чунки ислом давлатининг етук уламолари йиғилган йиғилишларда барча тўпланиб қолган масалалар муҳокама қилинган. Темур ҳам, Ҳусайн Бойқаро ҳам йиғинларда уламолар билан тенг баҳсга киришгани, диний масалаларга ечим топишгани ҳукмдорларнинг билимдонлигидан, олимлигидан далолат беради.

Машойихлар суҳбатлари, самоъ йиғинлари ва риндлар базмлари

Машойихлар суҳбатлари темурийлар даврида мутасаввуфлар, шайхлар, тариқат намояндалари ҳузурида суҳбатлар ўтказилган. Машойихлар мажлислари Навоий асарларида баъзан суҳбат ёки суҳбати-мажлиси деб ҳам аталган. Ана шундай диний ва тасаввуфга оид мажлисларни тасаввуф уламолари хонақоҳларда, масжидлар ва мадрасаларда қурганлар ва мажлис аҳли билан яқиндан мулоқотда бўлганлар. Машойихларнинг авлиё устозларнинг йиғинларига қатнашганликлари эса “Насойим ул-муҳаббат”да “суҳбат тутиб эрди”, “суҳбатиға етти” дея қайд этилган. Шу маънода сўфийлар, бўлғуси валийлар нодир инсонларнинг суҳбатида бўлишга жуда катта эътибор берганлар. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ўз асарларида ҳар бир валийни таърифлаганларида уларнинг замонасидаги қандай улуғ зотларнинг суҳбатиға етишганликларини алоҳида таъкидлайдилар. Бинобарин, ҳадисда айтилганидек, азизлар суҳбатининг бир

⁵² Алишер Навоий. Хамса. Насрий баён. Т. Наврўз, 2019.-Б.306.

соати кўп йиллик мактаб, мадраса сабоғидан афзалдир.⁵³ Темурийлар даврида кенг тарқалган нақшбандия ва бошқа айрим тариқатлардаги суҳбатлар оммалашувининг асл сабаби унинг Пайғамбаримиздан қолган суннат эканлигидадир. Бу ҳақда адабиётшунос Нажмиддин Комилов шундай деган: *“Расули Акрам дин асослари, шариат аҳкомини ва ҳам ғайб асрорини суҳбат билан бошқаларга тушунтирар эдилар. Шунинг учун у киши билан бирга бўлганларни саҳобалар, яъни аҳли суҳбат деб атаганлар.”*⁵⁴

Мисолларга мурожаат қилсак, Амир Темур ҳам тасаввуф шайхларининг доимий суҳбати(мажлиси)да бўлган. Бу ҳақда “Темур тузуклари”да шундай дейилган: “Машойихлар, сўфийлар, (Худони **таниган**) орифларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охират фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини эшитиб, кароматлар кўрдим, мўъжизаларини мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, хузур қилдим”.⁵⁵ Амир Темур ҳукмронлиги даврида темурийлар пири Низомуддин Хомуш таҳсил вақтида нақшбандия авлиёларидан Алоуддин Аттор суҳбатида бўлган. Бу ҳақда Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да Хомушнинг қуйидаги фикрларини келтирган: *“Аввал қатлаки, Хожа Алоуддин суҳбатига бордим, Хожаи бузургвор асҳобидин бири аларнинг эшигида ўлтуриб эрди. Манга дедик, вақт бўлмадики, зуҳду покизаликларингдин чиққайсен? Бу сўз менга оғир келди, аммо Хожа қошига кирганда алар ҳам ушбу сўзни дедилар, вале менга оғир келмади”*.⁵⁶ Ана шундай суҳбат-мажлислар орқали Низомуддин Хомуш камолотга эришган. Хожа Убайдуллоҳ Имом Исфаронийнинг ҳикоя қилишича, аввал у Алоуддин Аттор мажлисига борган ва шунда Хожа Алоуддин мажлисда унга қарата ушбу байтни ўқиган:

Ўзингдан кеч, камол фақат будур,

*Мутлақ фоний бўл, висол фақат будур.*⁵⁷

⁵³ Насафий. Ҳазрати Баҳоуддин Нақшбанд. Т. Фан, 1993. –Б.7.

⁵⁴ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.108.

⁵⁵ “Темур тузуклари”. Т. Ўзбекистон, 2014.-Б.90-91.

⁵⁶ АНТАТ. 10-жилд. –Б.316.

⁵⁷ АНТАТ. 10-жилд. –Б.317.

Исфароний ана шундай улуғ авлиёлар суҳбати таъсири ўлароқ, машойих даражасига етган, дейишимиз мумкин. “Чунки шайхлар ўз муридларини суҳбат орқали, насиҳат орқали тарбиялаганлар. Айнан ана шу суҳбатларда ҳикоятлар, шеърӣ парчалардан фойдаланилган. Насиҳат адабиётининг ўзига хос жозибаси таъсир кучи ва услуби бор. Шунинг учун сўфиёна адабиётда ўғит оҳанги, панду насиҳат етакчилик қилади”.⁵⁸ Диний мажлислардан бирида нақшбандия имомларидан бўлган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор “суҳбатнинг киши камолотидаги беқиёс ўрни” ҳақида шундай байтни ўқиган:

*Шакар танҳо махуо бо гул баромиз,
Ки дар таркиб бошад нафъи бисёр.*⁵⁹

(Таржимаси: Шакарни ёлғиз ема, гулга қўш, Таркибда фойда кўп бўлади).

Албатта, Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзи ҳам кўп улуғларнинг суҳбатини олган ва муридларни суҳбат воситасида тарбиялаган. Ул зотнинг Муҳаммад Порсо, Алоуддин Аттор сингари шогирдлари ҳам суҳбат усулини маъқул кўрган. Бир нечта китоблар муаллифи, “қудватул уламо” лақабини олган Саййид Шариф Журжоний эътироф этади: “Мен то шайх Зайниддин Ало хизматига етмагунча рафздан (шиадан) қутулмадим ва то Хожа Аттор суҳбатини олмагунча Худони танимадим”.⁶⁰ Зотан, тасаввуфда тариқат йўлига кирган солиқ муайян шартларни бажариш, пири муршиди суҳбатида бўлиш, насиҳатларига амал қилиш орқали камолга етган. Муриднинг камолотида пиру устозларнинг суҳбати, мажлиси, илтифоти, муборак назари муҳим ўрин тутган. Улуғлар билан мулоқот орқали солиқ баланд даражаларга етишган. Чунки суҳбат-мажлис – бу таълим - тарбия, билим ва тажриба орттириш воситаси саналган. Жунайд Боғдодий каби Нақшбанд ҳам суҳбат таълимини жуда қадрлаган. Суҳбат таълими ҳафӣ зикр усулига ва “анжуман ичра хилват” талабига мосдир. Суҳбат самоъ ва зикрий жалони рад этади.

⁵⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.162.

⁵⁹ Фахруддин Али Сафӣй. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т. Абу Али Ибн Сино, 2004.-Б.366.

⁶⁰ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.108-109.

*Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”да ёзишича, Баҳоуддин ҳазратлари демишлар: “Бизнинг тариқатимиз суҳбатдир ва хилватда шуҳратдир ва шуҳратда офат (бор). Хайриятда жамиятдадир ва жамият суҳбатдадир агарчи, башартики бир-бирини инкор этса”.*⁶¹

Суҳбат – хилват – жамият. Яна номувофиклар мувофиқлиги, бир-бирига зид тушунчаларни мослаштириш. Хилватдан мақсад якка бўлиш, яъни Аллоҳ билан бирга бўлиш демак. Икки киши бир жойда бўлса, бу хилват эмас, балки жамиятдир. Шу билан бирга, суҳбат камида иккита одам бўлишини тақозо этади. Хўш, суҳбатдошлар суҳбати ирфон мавзуида бўлса, агар уларнинг баҳс-мунозараси Ҳақнинг ҳақиқатига яқинлаштира, демак бундай анжуман хилват ўрнини боса олади. Чунки хилватдан мурод маърифатдир, суҳбатдан мурод ҳам илоҳий маърифатдир. Нақшбанднинг суҳбат ҳақидаги фикрлари яна шуниси билан муҳимки, унда пиру мурид суҳбати, бошқача айтганда, бири насихат қилиб, иккинчиси (ёки кўпчилик муридлар) сўзсиз қулоқ соладиган суҳбат эмас, балки ҳақиқий орифона тортишув назарда тутилган. Аниқроқ қилиб айтганда, мунозара ва фикрий-шуурий далил-исбот билан ҳақиқатни аниқлаш, сўфиёна ботиний чарақлашларни бир-бирига туташтириш, бир-биридан баҳраманд бўлиш. Суҳбатда офат ва офатда шуҳрат деганларининг маъноси шу.⁶² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф “Тасаввуф ҳақида тафаккур” китобида ҳам *“Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари суҳбатларга катта аҳамият берар эдилар. Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ўз суҳбатларида асосан фарз бўлган илмлардан таълим бериш ва ахлоқ тарбияси билан машғул бўлар эдилар. Зотан, Набий соллаллоҳу алайҳи васаллам ва саҳобаи киромларнинг йўли ҳам шу эди.*

⁶¹ АНТАТ. 10-жилд. –Б.607.

⁶² Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.107-108.

Хожа Муҳаммад Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари: “...Суҳбатни тарк этган йўлни ҳам тарк этган бўлур”, дер эдилар,⁶³ деб айтган. Бинобарин Баҳоуддин Нақшбанд томонидан суҳбату мажлисларда сўзланган фикр-мулоҳазалар темурийлар пири Муҳаммад Порсонинг “Қудсия” асаридан ўрин олган: “Машойих рисолидин: Хожа Муҳаммад Порсо (қуддиса сирруҳу)нинг “Қудсия” сидурким, ҳазрати қутбул-авлиё Баҳоуддин Нақшбанд раҳматуллоҳнинг фирдавсойин мажлисларида ул ҳазратнинг муъжиз баён тилларига ўтган ҳақойиқ ва маоний баъзи хулофоким, жамъ қилурлар эрмиш Хожа Муҳаммад мазкур анга маоний битибдурлар ва толиблар учун анинг диққатлари ийҳомин возиҳ этибдурлар”.⁶⁴

Навоийнинг замондоши мутасаввуф Шамсуддин Кусуйи Жомий суҳбатларига улуғ инсонлар, шу жумладан шоирнинг отаси Гиёсиддин Кичкина ҳам қатнашган: “*Ва Мавлоно Саъдуддин Кошғарий ва Мавлоно Муҳаммад Асад ва Мавлоно Боязид Пуроний ва алардан ўзга машойих ва азизларки алар(Жомий)га муосир эрдилар, алар мажлисида ҳозир эрдилар ва мутабаррук нафасларидин маҳзуз бўлур эрдилар. Бу фақир(Навоий)нинг атосининг аларга иродати кўп эрди. Ва сафарларда суҳбат ва хизматларига етиб эрди*”.⁶⁵

Хожа Аҳрор Валий ҳам “Насойим ул-муҳаббат”да ёзилишича, кўп машойих ва авлиё хизматиға етиб, суҳбатларига мушарраф бўлган. Хуросон машойихидан Ҳазрат Мирсайид Қосим Анвор (қ.с) хизматиға етган ва Шайх Баҳоуддин Умар (р.т.) мулозаматида бўлган. Шайх Зайнуддин Хавофий, Мавлоно Муҳаммад Асад, Мавлоно Саъдуддин Кошғарий, Мовароуннаҳр машойихидан Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Абу Наср, Мавлоно Низомиддин Хомуш ҳамда Яъқуб Чархий суҳбатидан таълим олган.⁶⁶ Улуғ машойихлар суҳбатида бўлган Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор вақти келиб ўзи ҳам

⁶³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т. Ҳилол-нашр, 2016.-Б.116.

⁶⁴ АНТАТ. 5-жилд.-Б.787.

⁶⁵ АНТАТ. 10-жилд. –Б.377.

⁶⁶ АНТАТ. 10-жилд. –Б.320.

суҳбатлар ташкил этган. Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор суҳбати-мажлислари ўз даврида донг таратган йиғинлардан бири ҳисобланган. Хожа Аҳрор суҳбатларида тасаввуф ҳақида гап борар, уларда шоҳу гадо баробар катнашар, бу эса нақшбандия сулукининг демократик хусусиятларга бой эканидан дарак берар эди.⁶⁷ Абу Тохирхожа “Самария” асарида *“Хожа Аҳрор билим эгаларини севар, мажлиси ҳамиша олим кишилар билан тўла эди”*⁶⁸ деб таъкидлаган. Фахриддин Али Сафийнинг “Рашоҳоту айнил ҳаёт”ида ёзилишича, *“То Султон Абу Саъид Мирзонинг замони бўлди. Ҳазрати Эшон(Хожа Аҳрор)ни Тошканддин кўчириб, Самарқандга келтурди. Аввал кишиким, Самарқанддин Ҳазрати эшоннинг суҳбатлари ва мулозаматларига ишитоб билан келган”*.⁶⁹

Тариқат пешволари суҳбатларида мажлис иштирокчилари, биринчидан, Қуръон, ҳадис, шариат, тариқат, иккинчидан, тафсирлар ва шарҳлар, учинчидан одоб ва насиҳатларни тинглашган. Амир Қивомуддин Синжоний мажлисларида “маориф”⁷⁰ (маърифат) мавзусида сўз юритилган. Абдурахмон Жомийнинг устози Мавлоно Саъдуддин (Кошғарий) мажлисида эса *“дунё сўзи ўтмас эрди. Алар суҳбатиға етиб, сўзларин эшитган кишиға Ҳазрат Расул (с.а.в.) ва бузургвор асҳобининг тариқи ёд бўлур эрди”*.⁷¹ Муҳаммад Амин суҳбатларида тафсир ва ҳадислардан сабоқ берилган.⁷² Навоийнинг замондоши Хожа Авҳад Муставфий *“хизматиға ҳукком (ҳикмат аҳли) борурлар эрди ва маорифдан баҳраманд бўлурлар эрди”*.⁷³

Хожа Аҳрор валий каби шайхлар суҳбатларида иштирокчилар билан савол-жавоблар бўлиб турган: “Бир кун азизлардан бирлари Ҳазрати Эшоннинг мажлисларида сўрадиким: *“Акобири сўфия қаддасаллоҳу арвоҳаҳум айтибдурларким, вужуди Ҳақ ва ҳастийи мутлақдин бошқа*

⁶⁷ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. Фан, 1996.-Б.33.

⁶⁸ Абу Тохирхожа. Самария. Т. Камалак, 1991.-Б.27.

⁶⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т. Абу Али Ибн Сино, 2004.-Б.303.

⁷⁰ АНТАТ. 10-жилд.-Б.401.

⁷¹ АНТАТ. 10-жилд.-Б.318-319.

⁷² АНТАТ. 10-жилд.-Б.445.

⁷³ АНТАТ. 10-жилд.-Б.452.

вужуде мавжуд эрмастур ва мазохир пардасини зухур этган бир турур, ва таҳҳиққа бино қўйилса, аҳли исломнинг мухолафат ва мунозаатлари аҳли куфр била на вазҳдин турур?” Хожа Аҳрор саволга қуйидаги икки байт билан жавоб берган:

*Чунки берангий асири ранг шуд,
Муси бо мусиъий даржанг шуд,
Чун ба берангий раси кон дошти,
Мусийу Фиръавн дарад ошти.*⁷⁴

(*Таржимаси:* Поклик нопокликка асир бўлгач, Мусо гуноҳкорлар билан жангга тушди. Покликка етсанг, унга етган бўласан, У пайтда Мусою Фиръавн ўртасида сулҳ бўлади).

Хожа Аҳрор каби шайхлар ўз фикрларини шеърий тарзда ифодалашган. Шеърхонлик фақат самоъ мажлисларига хос эмас эди, оят, ҳадис ва шеърий ҳикматлар билан нутқни безаб, мазмунли ва таъсирчан қилиш самоъни ёқтирмайдиган ёки унга бепарво қарайдиган хилватнишин шайхлар суҳбатида ҳам расм бўлган. Шайхлар ўз атрофларида тўпланган муридларига тариқат мақоми ва ҳол манзиллари, нузулият сиру асрорини кашф этишнинг фазилати ва мушкулоти ваъз-насихатлар қилаётиб, маърифатни тушунтирар экан, ора-орада шеърий парчалар ўқиб ёки ихчам ҳикоятларни мисолга келтириб ўтар, тингловчилар эса бундан руҳланиб, шайхнинг фикрини чуқурроқ англаб эдилар.⁷⁵ Нафақат Хожа Аҳрор Валий, балки нақшбандия тариқати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд ҳам ўз суҳбатларида кўплаб шеърий парчаларни истифода этган. Тасаввуф шайхлари муридларига таъсир этиш учун рубоий, ғазал каби кичик шеърий жанрлардан фойдаланганлар. Баъзан ўзлари сўфиёна ғояларга мос асарлар ижод қилиб, аксар ҳолда эса халқ орасида юрган оғзаки ижод намуналари ва машҳур шоирларнинг шеърларидан фойдаланиб, суҳбатларини қизитганлар, сўзларига янги маъно

⁷⁴ Фаҳруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т. Абу Али Ибн Сино, 2004. –Б.365.

⁷⁵ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996. –Б.160.

бериб, сўфиёна ғоялар руҳида талқин ва тафсир қилиб, эшитувчиларни хаяжонга солганлар.⁷⁶

Ўз замонининг кўплаб машойихи билан суҳбат қурган Саййид Ҳасан Ардашер ҳам умрининг сўнггида Хожа Аҳрор суҳбатида бўлган: *“Охир ҳаётларида Самарқандга бориб, Хожа Носируддин Убайдуллоҳ (қ.с.) хизматига мушарраф бўлиб, суҳбатлар тутиб, назарлар топиб, қайтиб келиб оламдин ўттилар”*.⁷⁷ Самарқанд шаҳрида таҳсил олган даврида Алишер Навоий ҳам Хожа Аҳрор Валий мулоқотларида иштирок этган. Бу ҳақда Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, *“...Амир Алишер Мовароуннаҳр вилоятида бир қанча вақт – неча йилу ой (бўлганида), аёлиёлар қутби Хожа Носириддин Убайдуллоҳнинг файзли бузруквор мажлисидан файз ва офтоб янглиғ мунаввар сийратидан баҳра олган ”*.⁷⁸ Ўз навбатида нақшбандия имомларидан бўлган Хожа Аҳрор Валий суҳбатлари Алишер Навоийнинг диний ва тасаввуфий қарашларини шаклланишида етакчи рол ўйнагани шубҳасиз. Бинобарин навоийшунос олим Шухрат Сирожиддинов ҳам Абдураззоқ Самарқандий *“Навоийнинг Самарқандда эканлиги пайтида Хожа Аҳрор Валий суҳбатларидан баҳраманд бўлганлигини айтиб ўтганки, бу Навоий дунёқараши ва мафкураси ташаққулининг босқичларини ўрганишида муҳим аҳамиятга эга”*, деган. Қолаверса, Навоийнинг ўзи ҳам Хожа Аҳрор Валий базмлари (мажлислари) куйидаги байтларда алоҳида қайд этган:

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,

Тоқ неким муришиди офоқ эрур.

Юз қўюбон қуллига шоҳлар,

Базмида беҳуд ўлуб огоҳлар.

Хизматидин ҳар киши огоҳ ўлуб,

⁷⁶ Комилов Н. Хизр чашмаси. Т: Маънавият, 2005.-Б.27.

⁷⁷ АНТАТ. 10-жилд.-Б.15.

⁷⁸ Навоий замондошлари хотирасида.Т. Ғ.Фулом номидаги АСН, 1985.-Б.15.

*Гарчи гадо маъни ила шоҳ ўлуб.
Суҳбатида ҳар неча бешакку райб,
Жилва қилиб шоҳиди раъноӣ ғайб.*⁷⁹

Аниқроқ қилиб айтганда, етук билим соҳиблари, дин пешволари бўлмиш тасаввуф шайхлари, азиз авлиёлар суҳбатлар орқали илм беришган. Бу ҳақда Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф шундай фикрларни келтирган: *“Бир соатлик илм мажлиси етмиш йиллик ибодатдан афзал, яъни фарзлар устига зиёда қилинган ва киши илмсиз равишида қиладиган ибодатлардан. Аллоҳ зинҳор жоҳилни валий қилиб юбормайди. Агар кимни валий қилиб оладиган бўлса, унга таълим беради. Валий ҳеч қачон ўз дини фикҳида жоҳил бўлмайди. У қандай намоз ўқишни, рўза тутишни, закот беришни ва ҳаж қилишни яхши билади”*.⁸⁰ Шунинг учун шарият аҳкомлари, диний илмлар, тасаввуфни пухта ўзлаштирган шайхларгина суҳбат-мажлисларда толиби илмларга илм ўргатишган. Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий “Абдуллонома”да бу борада шундай ёзган: *“Талаб қилувчи (толиби илм) бир машойих суҳбати шарафига етса, ўзгаларнинг машаққатларидан тамоман қутулади. Шундай бўлса ҳам (киши) машойихлар(нинг) суҳбати билан қанча кўп тарбият топса, унинг камоли ҳам шунча кўп бўлади.*”⁸¹

Темурийлар даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда муҳаддислар, улуғ уламолар томонидан **Ҳадис мажлислари** ўтказилган. Бир муддат Султон Ҳусайн Бойқаро саройида хизмат қилган муҳаддислар бошлиғи Хожа Мавлоно бин Рўзбеҳон Исфажоний Ҳиротда ҳадис мажлислари ташкил этган: *“Мавлоно Исфажоний яхши хислатли тафсирчи, муҳаддис бўлганлар. Ҳадис йиғинларида фасоҳатли нутқ ва малоҳатли калом билан сўз бошлаганларида, хатибларнинг дилини ром эта олганлар. Ёғдули қалби чирогдони набавий чироғи шуъласи учқунидан нурга тўлган ва оби-ҳаёт асарли хотирининг мустаҳкам қалъаси мустафавий шариятнинг илмларни тирилтирувчилиги*

⁷⁹ Фахруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т. Абу Али Ибн Сино, 2004.-Б.303.

⁸⁰ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т. Ҳилол-нашр, 2016.-Б.76.

⁸¹ Ҳофиз Таниш Ал-Бухорий. Абдуллонома. Биринчи китоб. Т. Шарқ НМК БТ, 1999.-Б.80.

шарафидан обод-маъмур эди.”⁸² Биз кўриб чиқаётган темурийлар давридаги дин арбоблари, шайхлар, уламолар томонидан ана шундай ҳадис мажлисларини ўтказганлар.

Темурийлар даврида ҳам масжидлардаги минбарларда, мадрасаларда ва хонақоҳлардаги мажлисларда **воизлар мажлислари** олиб борилган. Мусулмон давлатлари таомилига кўра, “воиз ҳақ сўзини тарғиб қилиши, пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши, сўнгра насихат билан элни шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ – мусофирни йўлдан адаштириб, биёбонга ташламоқ ва саҳрода уни йўқотмоқдир.

Ваъз муршидлар – пирлар (тасаввуф намояндалари) ҳушёр кишиларнинг ишидир ва уларнинг насихатини қабул этган мақбул кишидир...

Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин; тўла кирган одам эса енгил тортиб холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади”.⁸³

“Мажолис ун-нафоис”да Хожа Муайяд Меҳнанинг ваъз мажлиси зикр этилар экан, *“Йиллар мазор бошида шайх эрди ва зоҳир улумин такмил қилиб эрди ва ваъз мажолиси бағоят гарм ва пуришўр воқеъ эрди”* дейилган. Навоий “Насойим ул-муҳаббат”да ҳам Муайяд Меҳнани яна бир эсга олиб, “ваъзда нафаслари бағоят муассир, самоъда ҳаракотлари асру муриқ”,⁸⁴ деса, Дарвеш Баҳлулни эса *“ваъз мажлисида хонандалик ва гўяндалик ва самоъ суҳбатида бетаҳаммуллулар қилиб, азим сайҳалар ва саъқалар”* тортади, деб таърифлаган. Мавлоно Муин Воиз “Мажолис ун-нафоис”да шундай зикр этилган: *“Ҳоло ўзи дағи азим воиздур ва муридлари кўп. Минбар устида девонавор илик ташламоғи ва тахтани тепмағи кўндур ва ўзин “Муин*

⁸² Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Тазкира. Т. А. Қодирий номидаги ХМН, 1993.-Б.69-70.

⁸³ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1983.-Б.31-32.

⁸⁴ АНТАТ. 10-жилд.-Б.453-454.

девона” била таъбир қилур ва кўп баланд ва паст сўзлар”.⁸⁵ . Хусайн Воиз эса Қуръон тафсири ҳамда Пайғамбар ҳадисларини минбардан туриб, ғоятда покиза ва маъноли қилиб тушунтирган. Ҳафтада уч марта: сешанба куни султоннинг хонақоҳида, жума куни эрталаб доруссаёдат Султонияда, намоз ўқилгандан кейин Навоийнинг жоме масжидида халойиққа ваъз айтиш билан машғул бўлган.⁸⁶

Умуман олганда, воизлар томонидан ўқилган ваъзлар тарбиявий аҳамиятга эга бўлиб, исломий маърифат мавзуларини қамраб олган.

Темурийлар даврида айрим сўфийлик тариқатларида **Рақсу самоъ йиғинлари** ўтказилган. Бир сўз билан айтганда бундай йиғинларда дарвешлар рақсга тушиб, мусиқа оғушида зикр айтишган, турли шеърларни оҳанг билан ўқишган, кўшиқлар куйланган.

Тасаввуф ўз мусиқаси, тасвирий санъати, рақс санъатини ҳам яратди ва ҳатто сўфиёна театрлар пайдо бўлди. Биргина самоънинг ўзида ҳам шеърият, ҳам рақс, ҳам кўшиқ, мусиқа иштирок этади. Кўпгина самоъ мажлислари театрлашган томошага айланар эди, фақат сўфийлар ўзи эмас, ён-атрофдаги кишилар ҳам бу томошаларни йиғилишиб кўрганлар.⁸⁷

Аслида “Самоъ” сўзи арабча бўлиб, ”Эшитиш” маъносини билдиради. Тасаввуфда “Самоъ” истилоҳи зикри жаҳрияни ёки зикрга оид нарсаларни эшитишга нисбатан ишлатилади. Алишер Навоий: Қомусий луғатида ёзилишича, *“Самоъ мажлиси –тариқат аҳлининг ибодат тури. Умумий маънода Ҳаққа таважжужуҳни кучайтириши ва кўнгил сафоси мақсадида қуръон оятлари, ҳадис, мавъиза ва илмий маърузани тинглаш маъносида, тор маънода илоҳий ишқ тараннумидан иборат шеър, кўшиқ, ё оҳанг эшитиши тушунилади”*.⁸⁸ Шеър ва мусиқанинг инсон руҳига таъсир этиш кучини сезган тасаввуф шайхлари хонақоҳларидаги йиғинларда бундай

⁸⁵ АНТАТ. 10-жилд.-Б.424.

⁸⁶ Навоий замондошлари хотирасида.Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.70-71.

⁸⁷ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.156.

⁸⁸ Алишер Навоий. Қомусий луғат.Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.498.

фойдаланишга интиланлар. Айниқса, самоъ йиғинларини қизитишда шеър ва мусиқа жуда қўл келарди. Маълумки, жамоа-тоифа бўлиб яшаш, пир-муридлик одобини сақлаб, тонготар суҳбатлар куриш, илоҳиёт асрори ҳақидаги баҳсу мунозара мусулмон Шарқининг бутун қадимий маданий марказларида қурилган қўп сонли хонақоҳ ва зовияларда тўпланган факру фано аҳли ҳаётининг мазмунини белгиларди. Хонақоҳларда “самоъ” мажлислари уюштириш, шеър ва рақс базминини ташкил этиш одат тусига киради. Хусусан, суқра – беҳудлик концепциясини ёқлаган сўфийлар бунга ўч эдилар. Улар: сўфий учун асосий нарса вужуднинг борлигини унутиш, ҳол мақомини эгаллашдир, самоъ шу руҳий ижтиҳод қиёминини кучайтиради, деб ҳисоблардилар.⁸⁹

Боязид Бистомийнинг мазкур “суқра” – беҳудлик концепциясига кўра, “сўфий то ўзини унутиш даражасига бориб етмаса, яъни руҳий тараққий этиб, халқни, дунёни буткул эсдан чиқариб, Худо ёдида масту девона бўлмаса, фоний бўлолмайди. Шу мақсадда “суқра”чилар самоъ мажлислари уюштирганлар, жазавага тушиб, ўзларини йўқотиб, кийимларини йиртиб ташлаганлар”.⁹⁰ Дарвешларнинг зикр мажлисларида давра айланиб, жўшиб рақс тушишидан иборат бўлган важд ва солиқлар ҳолати – самоъ йиғинлари Абулқосим Бағдодий фикрича, икки хилдир. 1). Сўз (Қуръон оятлари ва шеърлар) тингламоқ. 2). Куй (қўшиқ) тингламоқ. Самоънинг биринчи шаклида бирор сўз (Қуръон оятлари, шеърлар) тингланиб, ундан ибрат ва сабоқ олинган. Лекин бундай самоъга фақат поклик ва қалб ҳузури билан эришилган. Иккинчи хил самоъга келсак, тасаввуф тарихининг илк босқичидаёқ мусиқа руҳнинг ғизоси ва ризқи сифатида эътироф этилган.⁹¹

Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”да “Муғанний ва мутриблар” зикрида самоъ йиғинлари ҳақида тўхталгани бежиз эмас: *“Тасаввуфнинг самоъга ружуи шубҳасиз ижобий ҳодиса эди, унинг таъсирида ислом дини хуш*

⁸⁹ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.159.

⁹⁰ Қўрсатилган асар.-Б.106.

⁹¹ Алишер Навоий. Муқаммал асарлар тўплами. 17-том. Т. Фан, 2001. –Б.504.

кўрмаган санъат ривожланди. Сўфиёна базмлар бағрида кўп миқдорда истеъдодли мутриб ва муғаннийлар тарбияланди, янги-янги куй-оҳанглар яратилиб, эл орасига ёйилди. Жумладан, тожик ва ўзбек халқларининг классик шайхмақоми ҳам шу заминда шаклланиб, тасаввуф мақомотининг ҳолатларини ифодалайди".⁹² Навоий "Муғаннийлар ва мутриблар зикрида" Шиблий ва Нурийларнинг самоъ йиғинларида жон таслим этганликлари ҳақида ёзар экан, бу мусиқани мазкур мажлисларда тутган беқиёс ўрнини ифодалашга ҳаракат қилган. "Махбуб ул-қулуб"нинг 1983 йилда Ғафур Ғулом нашриётида чоп этилган нашрининг сўзбошисида тасаввуф пешволари Абубакр Шиблий ва Абулхусайн Нурий ўша замоннинг машҳур санъаткорлари (созанда ва хонандалари)⁹³ сифатида талқин этилган.

Алишер Навоий мансуб нақшбандийлик тариқати вакиллари самоъ мажлиси тузмаганлар, аммо инкор ҳам этишмаган. Баҳоуддин Нақшбанд (1327-1389)дан сизнинг самоъга муносабатингиз қандай деб сўрашганда, улар: "Мо ин кор накунем, вале инкор накунем" (Биз шу ишни қилмаймиз, аммо инкор ҳам этмаймиз) деб жавоб қайтарган эканлар. Афтидан Навоийнинг ("Махбуб ул-қулуб"даги) самоъга ижобий муносабати Нақшбанд каби унинг бундай йиғинлар ўтказилишига қарши эмаслигини, ҳақиқат аҳлига ҳурматини намоён этади. Аммо, шоирнинг замондошларидан Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Асад, Хожа Шамсиддин Муҳаммад Кусуйи Жомий, Мавлоно Муҳаммад Тободгоний, Хожа Абдулазиз Жомийлар самоъ йиғинларига сайру сулукнинг таркибий қисми деб ёндошганлар. Балки мазкур алломаларнинг таъсири ўлароқ, Навоий самоъ мажлисларида иштирок этган ёки унинг ҳузурида ҳам ана шундай кечалар ташкил этилгандир. "Насойим ул-муҳаббат"да шоирнинг устози Мавлоно Муҳаммад Табодгонийнинг самоъ йиғинлари қайд этилади: "...*Хотирлари майли яхши ун била самоъга кўп мойил эрди ва Мавлоно созу хонандалигдин бот муассир*

⁹² Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.160.

⁹³ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т. Ғулом номидаги АСН, 1983.-Б.6.

бўлиб, самога қўпорлар эрди ва беҳол бўлурлар эрди ва мажлис ҳуззориға зариб асар қилур эрди” .⁹⁴ Ёки шоир “Мажолис ун-нафоис”да ҳам Табодгонийнинг самоъ мажлисларига яна бир бор тўхталиб: “*Ҳар қачон самоъға кирса эрди, бовужуди улким, усул қондаси била ҳаракоти мувофиқ эрмас эрди, аммо халойиқға андоқ асар қилурким, кўп эл йиғлар эрдилар*”,⁹⁵ деган. Яъни Муҳаммад Табодгоний самоъ рақсига алоҳида аҳамият қаратган. У қўшиғу куйдан таъсирланиб, самоъга берилганида одамлар йиғлашга тушганлар. Муҳаммад Табодгоний вафотидан кейин Ҳиротда (Хиёбонда), дафн қилинган жойнинг жанубида Навоий бир хонақоҳ солдирган. Табодгонийнинг ўғли ва халифаси Мавлоно Ҳамидиддин хонақоҳда тоат ва ибодат билан машғул бўлган. Унинг ҳузурида дарвешлар хилват, узлат ва **самоъ амалларини адо этишган**.⁹⁶ Навоийнинг замондоши, тасаввуф шайхи Мавлоно Алоуддин (1426-1487) ҳам **самоъ мажлисларига** катта аҳамият қаратган.⁹⁷ Шунингдек, Навоий Абдулазиз Жомийнинг самоъдаги ҳолатини ўзи гувоҳ бўлгандек “...самоъ мажлисида азим сайҳалар уруб, беҳуд бўлур эрдилар”,⁹⁸ деб тасвирлаган. Яна шуни айтиш лозимки, Навоий қошида сўфийлар йиғилиб, самоъ йиғилиши ўтказганини Бобур “Бобурнома”да эътироф этган. Бинобарин Бобур Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий ҳақида тўхталар экан, бундай *мутасаввуфлар Алишербек қошида йиғилиб, важд ва самоъ қилганлигини қайд этган*.⁹⁹ Бу, биринчидан.

Иккинчидан, самоъ йиғинларида зикрга тушишдан ташқари, дарвешлар Навоий ғазалларини шавқ ва завқ билан ўқишган. Фикримизни Хондамирнинг “*Ҳеч қандай тақаллуфсиз ва лофсиз айтиш мумкинки, бир оз вақт ичида (Навоийнинг) юксак санъаткорлик билан яратилган, жозибали байтлар, гўзаллик ва усталлик билан безалган тизмалар зийнатининг*

⁹⁴ АНТАТ. 10-жилд.-Б.446-447.

⁹⁵ АНТАТ. 9-жилд.-Б.310.

⁹⁶ Алишер Навоий. Қомусий луғат. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.305.

⁹⁷ Кўрсатилган асар.-Б.270.

⁹⁸ АНТАТ. 10-жилд.-Б.446.

⁹⁹ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.Т. Юлдузча, 1990.-Б.159.

шуҳрати шундай даражага етдики, Араб ва Ажам мамлакатларининг атрофидаги гўшанишин дарвешлар ҳам олий ҳазрат(Навоий)нинг шавқли шеърларининг ҳавасидан умрларини ўтқариб, уни жуда кўп ҳаракатлар қилиб излаш учун югурадилар”,¹⁰⁰ деган сўзлари ҳам тасдиқлайди. Ҳолбуки Навоийнинг ўзи ҳам “Бадоеъул-бидоя” дебочасида дарвешлар унинг тасаввуфга йўғрилган шеърларини ўқиб, жон фидо қилишига урғу берган:

*Кўнглимда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.
Ул назмга жонин қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гардунга садо.
Бу вайрон табъни байт этса мастур,
Тутуб шуҳрат, нечукким байти маъмур.
Харобат ичра пайдоу ниҳони,
Ул эрди халқнинг рутбал-лисони.*

*Йўқким, харобат дард нўшлари, балки муножот хирқапўшлари ва демайким авом арозили, балки хавос афозилининг тилларига жорий ва кўнгилларига корий тушар эрди”.*¹⁰¹

Шоир ғазалларидан бирида унинг сўфиёна – ишқий шеърлари Қуръон оятларидек поклигини, шунга кўра, ишқ аҳли–дарвешлар бу назмий дурдоналарни жон-дилдан севиб куйлаётганликларини айтади:

*То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлуптур.*¹⁰²

Учинчидан, дарвешларнинг Навоий шеърларини ўқиб, ақл-хушдан жудо бўлганликлари “Ҳайрат ул-аброр” достонида шундай тасвирланган:

*Ё бу наво зимнида асраб маҳал,
Чекса Навоий сўзидин бир ғазал.
Ким анга алфоз ўлуб отаи фишон,*

¹⁰⁰ Гиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ, 2015.-Б.45.

¹⁰¹ АНТАТ. 10-жилд. –Б.456-457.

¹⁰² АНТАТ. 10-жилд. –Б.470.

Берса улус кўнглига мунгдин нишон.

Базмда ул лаҳза алолони кўр,

Кўйи харобот аро гавғони кўр.

Кўрки нечукдур ёқа чок айламак,

Ўзни фигон бирла ҳалок айламак.¹⁰³

Садриддин Айний ушбу мисраларга шундай изох берган: ”Ҳар қандай яхши созанда қанча яхши чолсаю, (ашула айтмасдан) узоқ чолса, ундан ақл аҳлига малол етади. Агар созанда машқ орасида Навоийнинг олов сочувчи газалларидан биронтасини ўқиса, у вақт базм(самоъ йиғини)да шавқин-сўрон қўзғалади, эшитувчилар ўз ёқаларини йиртадилар, оҳу вой билан ўзларини йўқотиб қўядилар”. Айнийнинг изоҳи Зайниддин Восифий “Бадойеъул-вақойеъ” асарида келтирилган бир воқеий маълумот билан ҳамоҳангдир. Навоийнинг муосири бастакор ва шоир Хожа Абдулло Марворид Навоийнинг

Дин офати бир муғбачайи моҳи лиқодур, майҳорау бебок.

Ким ишқидин онинг ватани дайри фанодур, сармасту ёқам чок.

Ҳар туррасининг дуди вараъ белига зуннор, мен кофири ишқи,

Ҳам юзи мажуз ўти киби шуъла физодур, мен ўртанибон пок.¹⁰⁴

мисралари билан бошланадиган мустазодига “Сармасту яқом чок” номи билан куй басталаган бўлиб, “ўша вақтларда Ҳиротда бу савт ўқилмайдиган уй йўқ эди”. Кўп халқ йиғилган бир базм(самоъ)да у ўқилганда, бутун ҳозир бўлган одамлар (дарвешлар) бу мустазоднинг, унга боғланган савтнинг чуқур, юракларни эзувчи, дилларни ғулғулага солувчи таъсирига шу қадар мафтун бўладиларки, бунинг натижасида мажлис аҳли ҳатто ёқаларини чок этадилар... Қандайдир дарин фикрда бошини қуйи солиб юрган Навоий воқеа содир бўлаётган уйнинг дарчасидан бу манзарани тамомила тасодифий

¹⁰³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 7-том. Т. Фан-1991.-Б.60.

¹⁰⁴ АНТАТ. 2-жилд.-Б.657.

ўлароқ томоша қилади.¹⁰⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ёзганидек, *шавқ ҳолатига тушиб, ёқа йиртиши самоъ йиғинларида дарвишларга хос одат бўлганлигидан келиб чиқсак,*¹⁰⁶ бундан шундай хулоса чиқадики, Навоий айнан сўфийлар йиғилган самоъни кузатишга муваффақ бўлган дейиш мумкин.

Мухтасар қилиб айтганда, Навоий замонида унинг тасаввуфий шеърларига дарвешлар ўртасида талаб кучли бўлган. Сўфийлар ушбу шеърларни ўқиб, завқ-шавқ билан самоъда зикрга тушишган. Бу ҳақда “Муҳокат ул-луғатайн”да Навоий шундай деган: “...турли-туман дурлар сочтим ва дилсўз байтларим ёлворувчилар ўртасида фитна ва ғавғо солди, базм(самоъ)ни қизитувчи ғазалларим ишқ аҳлларига оҳу-вовайло солди”.¹⁰⁷ Бинобарин, “Бобурнома”даги юқоридаги қайдларга асосланиб, Навоийни самоъ йиғинларида шеър ўқиб, зикрга тушган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас, деб тахмин қилиш мумкин. Албатта келгусида навоийшуносликда бу масалани ҳамда самоъ йиғинларининг Навоий ҳаётида тутган ўрнини тадқиқ этиш тақозо этилади.

Ўрта асрларда шарқда яъни темурийлар даврида дарвешлар ҳаракати каби риндлар номли тоифа ҳам фаолият кўрсатгани, мажлислар ташкил этгани тарихдан маълум. Мазкур тоифани ўрта асрларда Харобат риндлари(Харобатийлар)¹⁰⁸ деб аташган. Бу номнинг келиб чиқиши ўн иккинчи асрда Ганжа(Озарбайжон)даги ҳаёт завқидан лаззат истаган хонанда, шоир ва бошқалар тўпланиб, мажлис қурадиган, май истеъмол қилиб мушоира қиладиган Харобат номли маҳалла билан боғлиқ. Кейинчалик бу ном харобат риндлари хурсандчилик қилувчи манзилларга нисбатан қўлланила бошлаган.

¹⁰⁵ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.113.

¹⁰⁶ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ва тасаввур. Т. Ҳилол-Нашр, 2016.-Б. 264.

¹⁰⁷ Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Т. Академнашр, 2017.-Б.83

¹⁰⁸ Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1983.-Б.42.

Тасаввуфнинг бир кўриниши бўлган риндликда шахс эркинлиги, хурфикрликка, ҳаётсеварликка интилиш борлиги ва риндларнинг шариат қоидаларини очиқ ва онгли равишда тан олмаслиги шубҳасиздир. Риндликнинг бу хусусиятлари ўрта аср шароитида уни нисбий прогрессив фикр ва ахлоқ ифодачисига айлантиради.

“Ғиёсул-луғат”да бу сўзга қуйидагича изоҳ берилган: “Ринд – шундай инкор этувчиларки, улар шариат буюрган ишларни жоҳиллик билан (тушунмай) эмас, балки яхши тушуниб туриб инкор (рад) этади.¹⁰⁹ Ўрта асрларда риндлар тариқати тасаввуф билан боғланиб, “ринд сўфийлар”¹¹⁰ тоифаси ва “риндона тасаввуф”¹¹¹ оқими пайдо бўлган. Навоий Харобат аҳли-риндларни шундай тавсифлайди: *“Ўз вужудини ўзи ерга қоради; мажлисларда энг қуйидан жой олади. Агар нафслари тупроқ билан тенг бўлса-да, лекин ҳимматлари олдида баланд осмон гўё пастдек. Замон қайгуларидан кўнгли ғамсиз; фалак таъвишларидан хотири аламсиз. На ҳаётдан, на ўлимдан қўрқади; ҳиммати олдида бор-йўқ бирдай. Май идишидек аччиқ-аччиқ йиғлашдан унга шодлик юзланади; қадаҳ-қадаҳ қўйилган майдек тубанга тушишдан хурсанд бўлади...Майпараст (риндлар) даврон зўравонлари зулмидан шундай кун кечиршига ҳақлидир; агар шундай бўлса, у ҳақ авф ва марҳаматига лойиқ. Вужуди майхона тупроғида фоний; умиди ҳақнинг карамидан абадий ҳаёт. Риндлар ва гадолар етишган давлат ва саодатга шоҳлар ҳам орзу ва хасрат билан қарайдилар.*

Рубоий: Риндеки, фано жомини тортар пайваст,

Дунё била охиратқа эрмас побаст.

Ҳақ раҳмати умиди билан тун-кун маст,

Кўп ортуғроқки, зоҳиди зарқпараст.”¹¹²

¹⁰⁹ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1969. –Б.53-54.

¹¹⁰ Комилов Нажмиддин. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996.-Б.12.

¹¹¹ Кўрсатилган асар.-Б.17.

¹¹² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1983.-Б.42-43.

Навоийнинг устози Саййид Ҳасан Ардашер маълум бир вақт риндлар сафига қўшилиб, барча риндларни азиз тутган ва ўз уйида риндлар базмларини тузган: *“Андоқки, баъзи икки қатла ва баъзи уч қатла маст бўлиб, мажлисдин чиқиб, уюб, яна мажлисга келурлар эрди ва алар ўз ҳолларида эрдилар...Ва сабуҳий вақтигача бир-икки қатла барча усрук ётгон риндлардин ўзлари юруб хабар тутарлар эрди.*

Риндлардин бир анингдек йўқ эрур огоҳ ринд,

Шоҳ эди ринд аҳлига, балким эрди шоҳи ринд.¹¹³

Фаҳрий Ҳиравий ўзининг “Тазкират ус-салотин” асарида “Амир Саййид Ҳасан Ардашер Калоний риндлик айёмида дўстлари-харобот риндлари орасида эди. Ва бу ишни ундан қони қайноқроқ киши қилган эмас эди,¹¹⁴ деб таъкидлаган. Риндлар базмларидан бирида Саййид Ҳасан Ардашер бу қитъани ўқиган:

Че хуш бошад сабўҳӣ бо дилором,

Лаболаб аз қадаҳ ҳар дам кашидан.

Чу гунча ҳар ду дар як тираҳан танг,

Баҳам печидану дарҳам кашидан.¹¹⁵

(Мазмуни: Дилором билан тонг пайтида тўла қадаҳларни шимиришдан, гунча сингари ҳар иккимиз тор бир кўйлак ичида чирмашиб қучишмоғимиздан ёқимлироқ нима бор?)

Сўфий жамоалари орасида “ринд”лар зоҳиран ўзларини беҳуд, бепарво қилиб кўрсатувчи, ботинан эса мутафаккир ва закий бўлганлар, дунёнинг нобаробарлигидан, адолатсизликлардан зада кишилар алоҳида ажралиб турарди, улар бир-бирига рози дил айтиш, ҳасратлашиш учун Ҳасан Ардашер каби риндлар ҳузурида йиғинлар уюштирардилар. Бундай йиғинларда илму адаб аҳли ҳам иштирок этарди, риндлар одатига мувофиқ меъёрида шароб ичиб, сархушлик қилиш, эркин-озод ҳолда туйғулар

¹¹³ АНТАТ. 10-жилд. -Б.9-11.

¹¹⁴ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т. Мумтоз сўз. 2014. –Б.108.

¹¹⁵ АНТАТ. 9-жилд. -Б.293.

тизгини қўйиб юбориб, куй-қўшиқ, шеърхонлик “базм-жамшид”ини тузиш расм бўлган. Алишер Навоий “Махбуб ул-қулуб” асарида “ринди бодапараст”ларнинг ахлоқини баён этиб, уларнинг Худо ошиқлари, Ҳақнинг севган бандалари деб таърифлайди. Риндлар даврасининг ўз шоирлари, хикоячи латифагўйлари, созандаю мутриблари бўлган”.¹¹⁶ Қизиғи “Девони Фоний”да риндлар мажлисларида риндларнинг жойлашиш тартиби ҳам зикр этилган. Риндлар бошқа адабий мажлислар каби белгиланган жойда ўтирмай, балки ўзи истаган жойдан ўрин эгаллаган:

*Навбад ба даври мажлиси риндон баланду паст,
Ҳар жо расй, ба доира биншину жо мапурс.*¹¹⁷

(Мазмуни: *Риндлар мажлиси даврасида юқори ва қуйи жой бўлмайди, давранинг ҳар жойига етсанг, ўтиру жой сўрама*).

“Соқийнома”да Навоий риндлар базмини тилга олган:

*Ул фано жомини чун сипқорайин,
Маст ўлуб, дайри фанога борайин.
Риндлар базмигача гом чекай,
Ул харобот элидин жом чекай.*¹¹⁸

Адабиётшунос Азиз Қаюмов “Соқийнома”даги мазкур байтларни шундай шарҳлаган: “Навоий соқийга мурोजаатида “То тутай дайри фано жониби йўл, йўлда гаҳи енг солайин, гаҳи қўл. То фано дайри фазосига кирай, риндлар базми аросига кирай” дея истак билдиради. Демак, шоир яна иккинчи таржиъбандда ўрин олган фано дайри, ундаги майни эслайди. Бу май муҳаббат майи ва ўша май кайфига берилган мастона риндлар базмидир.

“Соқийнома”даги май эса бу табиий май, узум сувидан ясалган ичимлик. Соқий шоирга ана шундай шаробни узатади. Ундан кайф олиб, “Жоми шукрона ичиб маст” бўлади. Энди эса шоир яна риндлар базми сари

¹¹⁶ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996. –Б.159.

¹¹⁷ АНМАТ. 19-том. –Б.40.

¹¹⁸ АНТАТ. 2-жилд. -Б.428-432.

ошиқмоқда. Чунки унинг кўнглидан жой олган нарса ўша дайр, ўша риндлар ва уларнинг жамоаси. Ҳар ҳолда “Соқийнома”даги май билан риндлар базмидаги майни чалкаштириб юбормаслик керак. Бири хушёрликка олиб келади (риндона май) бири мастона хушвақтликка (узум суви).¹¹⁹

Навоий давридаги ҳақиқий сармастлар ўзларини ринд деб атаганлар. Демак Навоий ринд ҳақида ёзганда, фақат адабиётдаги анъанавий риндни эмас, ҳаётдаги риндни ҳам кўз олдида тутган. Бу ўринда Навоий тасвирлаган майхўрликка ҳеч қандай диний тус бериш мумкин эмас. Бу майхўрларнинг ҳақиқий айш-ишрат қилиш усулидир.

Ошиқни ўз номи билан атаганидек, риндни ҳам шоир кўп вақт ўз номи билан атайди. Ринд – Навоий нима учун май ичмоқда? Бунинг бир қанча сабаблари бор. Биринчидан, давр ва киши умри ўткинчи. Бу умрни ғам-ташвиши билан эмас, хурсандчилик билан ўтказиш керак. Май эса хурсандчилик рамзидир...

Риндлар ўзларини алоҳида одамлар ҳисоблаб, майхўрларни одам ҳисобламаган шайх ва зоҳидлар, фақиҳ ва муҳтасиблардан ўзларини юқори билганлар.¹²⁰ Ваҳоланки, Муҳаммаджон Маҳмуд “Навоий ижодига янги қараш” китобида Алишер Навоий асарларидаги риндларни сўфийлар деб атаб, шундай ёзган: “Май – Аллоҳнинг ишқи, майхона – тариқат аҳли тўпланиб, муршиддан таълим-тарбия олувчи маскан, ринд – Тангри ишқи билан маст дил аҳли (ошиқ сўфийлар), қадах – унинг қалби, йўл – Аллоҳга элтувчи хилма-хил тўсиқларга эга тариқат йўли маъносида келади.”¹²¹ Бинобарин Навоий ҳам “Девони Фоний”да қуйидаги сатрларни ёзганда, майхўр риндларни эмас, балки Аллоҳ ишқи билан сармаст риндларни назарда тутган бўлиши мумкин:

Чу май ба мажлиси риндон тамом шуд Фонй,

¹¹⁹ Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. Т. Шарқ НМАК БТ, 2014. –Б.60.

¹²⁰ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси.Т. Ўзбекистон, 2015.-Б.228-233.

¹²¹ Маҳмуд М. Навоий ижодига янги қараш. Т. Мериус, 2015.-Б.53.

*Паи сабўкашӣ, ситода чобуку чуст.*¹²²

(Мазмуни: Риндлар мажлисида май тугаб қолди, Фоний энди сабукашлик (май идишини кўтариб келтириш) учун чаққон ва тайёр бўлиб турибди).

Навоий “Девони Фоний”даги ғазалларда риндлар мажлисини юқорида зикр этганимиздек, май тимсоли билан боғлиқ ҳолда талқин этади.

*Нигорам неку бади мажлиси риндону бувед,
Адаби сўҳбату май хўрданашон талқинам.*¹²³

(Мазмуни: Риндлар мажлисининг яхши ва ёмонлигига қараб тураман, суҳбат ва май ичиш одоби менинг талқинимдир).

Демак Навоий наздида риндлар базмини тузишдан мақсад ҳам илоҳий ишқ майидир.

*Марав зи мажмаи риндон нагашта маст ҳануз,
Ки дар ду чашмат асар аз хумор ҳаст ҳануз.*¹²⁴

(Мазмуни: Маст бўлмай риндлар мажлисидан кетма, чунки икки кўзингда ҳануз хумор асари бор).

Навоий форсча ғазалларида ишқ майи ичиладиган риндлар базмини тараннум этади:

*Шаҳ ар диҳад силаи шеър мулки Жамшедам,
Зи баҳри мажлиси риндон кунам баҳои шароб.*¹²⁵

(Мазмуни: Башарти шоҳ менинг шеърим учун Жамшид мулкани ҳадя қилса, уни риндлар мажлисида ичилган шароб учун тўлайман.)

Навоий қуйидаги байтида риндлар мажлисларининг чуқур билимдони сифатида намоён бўлади:

*Тавба мекунӣ, тарсам, чун ба мажлиси риндон,
Бошӣ ажнабӣ, суде н-орадат пушаймонӣ.*¹²⁶

¹²² АНМАТ. 18-том. –Б.108.

¹²³ АНМАТ. 19-том. –Б.122.

¹²⁴ Кўрсатилган асар. –Б.27.

¹²⁵ АНМАТ. 18-том.-Б.80.

¹²⁶ АНМАТ. 19-том.-Б.264.

(Мазмуни: Тавба қияпсан, қўрқаманки, риндлар мажлисида, бегона бўлиб қолсанг, пушаймондан фойда йўқ.)

Хулоса қилиб айтганда, Навоий асарларида Ҳофиз Шерозийни “Ринди Шероз” – “Шероз ринди” деб зикр этган. Чунки, биринчидан, Ҳофиз Шерозий ғазалларининг асосий тимсоли ринддир. Абдуқодир Ҳайитметовнинг фикрича, “Навоий лирикасида алоҳида ринд образи ...йўқ. Риндлик–ошиқнинг бир хусусиятидир. Демак, Навоийнинг лирик қаҳрамони, фикримизча, асосан уч хусусиятга эга, у биринчи навбатда, оташин ошиқ, иккинчи навбатда, яъни севган азобларидан ҳаддан ортиқ эзилган ва муваффақиятсизликларга учраганда ринд, учинчи навбатда, шоир-мутафаккир, ҳаёт ва борлик ҳақида, илм ва санъат ҳақида ўйловчи, бош қотирувчи, бу ҳақда шеърлар ёзувчи киши.”¹²⁷ Тасаввуфнинг беҳудлик ва ишқ концепцияси, софлик, адолат ва ҳақиқат тимсоли –Мутлақ Илоҳга муҳаббат завқи ижод аҳлига қаттиқ таъсир этди. Инсоният ғами билан қалби дардга тўлган исёнкор руҳдаги шоирларни бир оҳанграбой ўзига тортиб ўртанишли, ҳис-ҳаяжонга сероб ажойиб шеъриятни вужудга келтирди. Бу шеъриятнинг марказий қаҳрамони – ринди бебок.¹²⁸

Юқорида қайд этганимиздек, темурийлар даврида риндлар томонидан адабий мажлисларнинг бир тури – риндлар базмларида мушоиралар олиб борилган, қўшиқлар куйланган, суҳбатлар уюштирилган ва бундай базмлар мумтоз адабиёт ва санъат ривожига муносиб ҳисса қўшган.

Шеърият кечалари, муаммо ечиш йиғинлари ва шатранж мажлислари

Темурийлар ҳукмдорлар қатори Ҳусайн Бойқаро даври адабий муҳити ва **шеърият кечалари** ҳақида II-бобда батафсил кўриб чиқамиз. Албатта Амир Темури ва темурийлар даври маданий муҳитининг ёрқин саҳифасини

¹²⁷ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Т. Ўзбекистон, 2015. –Б.194.

¹²⁸ Комилов Н. Хизр чашмаси. Т. Маънавият, 2005. –Б.27.

туркий (эски ўзбек) адабиётнинг равнақисиз тасаввур этиб бўлмайди. Гап шундаки, сарчашмалари анча олисдан бошланган бу адабиёт бу даврга келиб янада сайқал топиб, унинг бадий имкониятлари янги уфқлар кашф этиб, ўзининг юксак ривожланишига эришди. Бунинг натижасида янги-янги номдор шоиру адиблар ижод майдонига кириб келиб, ўз бетакрор, умрбоқий асарлари билан бадий тафаккур хазинасига салмоқли ҳисса қўшдилар.¹²⁹ Ана шу шеърият аҳлининг ном қозониши, шаклланиши ва бетакрор асарларининг яратилишида шеърий мажлислар муҳим рол ўйнаган.

Темурийлар даври адабий муҳитининг яна бир ўзига хос жиҳати шундаки, ҳар бир шаҳар ва манзилгоҳдаги зиёлилар хонадонлари, боғу роғларда назм аҳли йиғилиб, шоирлар мажлислари ташкил этган, бундай йиғинларда шеърлар ўқилган, куй ва қўшиқлар ижро этилган, адабий мавзуларда баҳс мунозаралар олиб борилган. Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ўз даври шоирлар мажлисларидан бири ҳақида шундай ёзган: *“Фақир (Навоий) бир мажлисда Пули Молонда ани (Мавлоно Аёзий) кўрдим. Бир анжуманда (йиғилишда) бир қасидасин ўқур эрди, ҳар байт бунёд қилса, сўз услубидин, қофиядин айтаберар эрдим (у нима байт ёзса, ўша байт услубида ва қофиясида мен ҳам дарров шеър тўқиб байтни тугаллайберар эдим). Бағоят ҳайрат қилди (жуда ҳайрон қолди). Уч йилдан сўнгра Боғи Сафидда яна бир мажлисда биайниҳи ушмундоқ воқеъ (худди ўша воқеа такрор) бўлди. Ул (Мавлоно Аёзий) яна ҳайрат бунёд қилди. Бурунқи мажлис аҳлидин бу мажлисда ҳам неча киши бор эрди, андин сўрдиларким: “Ҳаргиз бу навъ киши кўрибмусан?” Чун кўзида заъф бор эди (кўзи хира эди) деди: “Кўрмайман. Магар уч йил бурунроқ Пули Молонда бир йигит кўрдим, ул дағи бу навъ шўбадабозлик қилди” (масхарабозлик қилганди). Мажлис аҳли қулиштилар”*.¹³⁰

¹²⁹ Усмонов Қ. Содиков М. Ўзбекистон тарихи. I-қисм. Т. Мерос, 2002.-Б.190.

¹³⁰ АНТАТ. 9-жилд. –Б.325.

Ўрта асрларда, айниқса темурийлар даврида (1369-1506) мумтоз шеърятнинг кичик лирик жанрларидан бири - муаммога қизиқувчилар сафи кенгайди. Алишер Навоий бу ҳақда “Муфрадот”да шундай ёзади: *“Бу шарафли давронда муаммо илми шуҳрат топди ва бу илмнинг латофати ва дақиқлиги ҳаддан ошди. Кичик ёшлик болаларнинг ва ҳавасманд туркийларнинг хотирлари бу илмга мойил бўлди”*.¹³¹ Арабчада яширилган, беркитилган маъноларни англатувчи топишмоқ жанрлардан бўлмиш муаммонинг илк намуналари XIII аср бошларида ижод қилган назм аҳли асарларида учрайди.¹³² XV асрга келиб эса кенг тарқалган муаммо жанри шоирлар маҳоратини белгилашда муайян ўлчов бирлиги вазифасини ҳам ўтай бошлаган.¹³³ Мазкур асрда айрим шоирлар фақат муаммо ёзиш билан шуғулланганлиги ҳам айтилиши ҳақиқат. Ана шундай шоирлардан Мавлоно Муҳаммад Муаммоий, Мавлоно Муҳаммад Номий, Мавлоно Арғун, Мавлоно Низом, Мавлоно Дарвеш Али, Мир Ҳусайн Муаммоий кабиларнинг номларини келтириб ўтишимиз мумкин.¹³⁴ Бундан ташқари, Шарофиддин Али Яздий¹³⁵, Абдурахмон Жомий¹³⁶, Алишер Навоий¹³⁷, Сайфий Бухорий¹³⁸, Мавлоно Жунуний¹³⁹ каби шоирлар муаммо илмига бағишлаб махсус рисолалар ёзишган. Фитрат “Адабиёт қоидалари” китобида бу замон (темурийлар даври)да мадрасаларда ҳам муаммо фанидан дарслар ўтилганини айтиб ўтган.¹⁴⁰

¹³¹ АНМАТ. 20-жилд. –Б.342.

¹³² Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Т. Ўзбекистон-2014.76-б.

¹³³ Алишер Навоий. Қомусий луғат. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.349-350.

¹³⁴ АНТАТ. 9-жилд. –Б.289-248.

¹³⁵ Шарафиддин Али Яздий. Ҳалали мутарраз дар фани муаммо ва луғаз. ЎзР ФА ШИ фонди. 2987/I рақамли қўлёзма.

¹³⁶ Абдурахмон Жомий. Рисолаи муаммои кабир. ЎзР ФА ШИ фонди. 4505/IV рақамли қўлёзма; Абдурахмон Жомий. Рисолаи муаммои мутаваассит. ЎзР ФА ШИ фонди. 1358/III рақамли қўлёзма; Абдурахмон Жомий. Рисолаи муаммои сағир. ЎзР ФА ШИ фонди. 3783/I рақамли қўлёзма; Абдурахмон Жомий. Рисолаи муаммои манзум. ЎзР ФА ШИ фонди. 209/IV рақамли қўлёзма.

¹³⁷ АНМАТ. 20-том. –Б.81-180.

¹³⁸ Сайфий Бухорий. Рисолаи муаммо. ЎзР ФА ШИ фонди. 12146/ IV.

¹³⁹ Мавлоно Муҳаммад Жунуний. Рисолаи муаммо. ЎзР ФА ШИ фонди. 12146/VI рақамли қўлёзма.

¹⁴⁰ Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Т. Ўқитувчи, 1995.-Б.80.

Ҳиротда Навоий даврида етук муаммонавис шоирлар иштирокида **муаммо ечиш мажлислари** ташкил этилганки, бундай йиғинларда муаммода беркитилган сўз шоирнинг турли-туман ишоралари: маънодош ва шаклдош сўзлар, бир тилдаги сўзнинг иккинчи тилдаги муодили (эквиваленти)ни қўллаш, сўзлардаги маълум бир ҳарфларни тизиб, янги сўз ясаш, баъзан эса абжад ҳисобини ишлатиб, рақамлар асосида сўз тузиш асосида топилган. Муаммони ечиш учун йиғинларда даставвал асосий эътиборни матнда ишора қилинган калит сўзга қаратиш лозим бўлган.¹⁴¹ Абдурауф Фитрат муаммо йиғинлари ҳақида шундай ёзган: *“Бурунги шоирларни бўш бўшига машғул қилиб чарчатган ўйунлар(мажлислар – муаллиф)нинг биртаси муаммодир.*

Шоирларнинг бири бир байт ёзадир шул йўсиндаким, унда бир “исм” махсус қоидалар билан яширилган бўлсин. Сўнгра (йиғинда) муаммо қоидаларини билганларга ҳали яшурун аслини билдирмай, шу байтни ўқуйдир. Улар (мажлис аҳли) тиришиб, жон чекишиб билган қоидалари юзасидан ҳали исмни топиб айтадилар.

*“Муаммо” ўйунининг энг кўтарилган (ривожланган) замони Навоий замонидир. Навоий замонида форсча, ўзбекча муаммо бирликда кўтарилган, форсий муаммога кўпрак аҳамият берилган десак-да бўладир”.*¹⁴²

Етук муаммонавислардан бири *“толиби илми муважжаҳ ва ҳофизи хушхон ва шоири паҳлавон, ҳар муаммоеки, гоят ишқал ва ниҳоят диққатда бўлса, исмин айтмай очадиган”*¹⁴³ Зайниддин Восифий “Бадоеъул вақоеъ”сида Алишер Навоийнинг муаммо ечиш мажлисларини тасвирлаган: Нақл қилинишича, эрта билан уч йигит ҳамроҳлигида Зайниддин Восифий Навоийнинг муаммо мажлисига кириб боради. Улардан бири муаммо илмида маҳорати Ҳусайн Нишопурийга тенглаша оладиган муаммоий бўлган. Иккинчиси, қасидагўйликда шуҳрат топган бўлса, учинчиси эса маснавийни яхши айтган.

¹⁴¹ Қуронов Д. Мамажонов З. Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Т. Академнашр, 2013.-Б.185.

¹⁴² Фитрат А. Адабиёт қоидалари. Т. Ўқитувчи, 1995.-Б.80.

¹⁴³ Ўзбек адабиёти. Тўртинчи том. Иккинчи китоб. Т. Бадиий адабиёт нашриёти, 1960. –Б.373.

Ёш ижодкорлар йиғинга қадам қўйгач, мажлис аҳли ва Алишер Навоий ўз надимлари билан Восифий томонга қарайди ҳамда шоирлар султони уни кўрсатиб, *"номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шуми?"* дейди. Мавлоно Соҳибдоро *"Ҳа"* дейди унга юзланиб. Навоий унинг муаммо илмида иқтидори борлигини кўзидан илғаганлигини айтиб, мазкур муаммони ўқийди:

*Бозро бин аз хазон бефарру, сарв аз жо шуда,
Булбулаш барҳам зада минқору, ногўё шуда.*¹⁴⁴

(Мазмуни: *Богини кўр, хазонрезликдан кўрки қолмабди сарв ўрнида йўқ, булбулнинг тумшуги йўқ бўлиб, қуйлашдан қолибди.*)

Мажлисда Восифий бу муаммони билишини айтади. Шундан сўнг Навоий бир оз бошини эгиб, *"биласизларми, унинг бу сўзи нимани билдиради. Ўз қудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демоқчи, даъвосини қабул қилурмиз"*, дейди. Аммо Навоий бошқа муаммо ўқимайди.¹⁴⁵ Юқорида кўриб чиққанимиздек, Алишер Навоий ҳузуридаги етук муаммонавислар иштирок этадиган ана шундай йиғинларда мажлис аҳли ўқилган муаммоларни ечиш билан машғул бўлган, айтиш лозимки, бу даврдаги шоирлар маҳорати муаммо ёзиш ва ечиш билан белгиланган.

Амир Темур ва темурийлар даврида **шатранж мажлислари** ўтказилган. Амир Темур билан шатранж ўйнаган алломалардан бири Алоуддин ат-Табризий эди. У Зайн ал-Яздийга шатранж мажлисларида ортиқча пиёда қўяр ва ундан ғолиб чиқар, ибн Ақилга эса битта от қўйиб, уни енгарди.

Амир Темур шатранж мажлисларида Алоуддин ат Табризийга: *"Тўё мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен шахмат оламида тенги йўқсан"*, (шунингдек яна у) бизлардан, яъни мен ва мавлоно Али Шайхдан, ҳар

¹⁴⁴ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъул вакоеъ. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1979. –Б.85.

¹⁴⁵ Кўрсатилган асар. –Б.86.

кайсимизнинг санъатимиз кароматларга эга бўлиб, беназир кишилармиз, - дерди. Унинг ўйин пайтидаги (шатранж мажлисларидаги) сифатларидан бири шу эдики, у ҳеч тафаккур қилмай, фақат (унинг) рақиби узоқ ўйлаб фикрга чўмганидан кейин ўйнагач, у ҳеч бир тadbир кўрмасдан юриб қўярди. Бир вақтнинг ўзида у(ат Табризий) икки рақиб билан ғойибона ўйнарди ва ҳисоблаши натижасида ўз томонида қандай доналар ва рақиблари томонидан қандай доналар борлигини биларди. У ва Амир (Темур) катта шатранж ўйнардилар.¹⁴⁶

Султон Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам шатранж йиғинлари кенг тарқалган эди.¹⁴⁷ Восифий Ҳиротда кўрган мажлислардан бири **Мавлоно Хожа Исфаҳоний ва Мавлоно Биноийнинг шатранжбозлик йиғини** давомида улар бадиха (ўйлаб ўтирмасдан тўқиладиган шеър) айтишган ва ғаройиб маъно дурларига зеб берганлар. Уларнинг бадихаси ҳажвга ўтгач, оғизларидан шунақа уятли ва чандиқ сўзлари чиқа бошладики, эшитганлар тобу тоқат қилолмай, кулавериб беҳуш бўлиб йиқилаёзганди.

Мавлоно Хожа Гўянда ва Амир Халил Хонанданинг шатранж мажлисида иккови бир ўйин бошлаб, олдиларига бир яланғоч пичоқ ва доира қўярдилар. Доира шунинг учун эдики, ким агар бир пиёдани ортиқча ютиб олса, ўша доирани олиб рақсга тушарди. У шунақа мақом ва жилва, шундай ҳаракатлар қилиб ўйнардик, мажлисда ҳозир бўлганлар кулавериб, хушдан кетаёзганди.

Дўстий ва Бисотийнинг нард ва шатранж мажлисида эса ўйин давомида устозлар қасидаларидан, шатранж ва нард бобидаги луғз, ғазал, қасида, қитъа ва маснавийларидан, рубоийлардан ёд айтганлар.¹⁴⁸

“Бобурнома”да ҳам Навоий ҳузуридаги **шатранж мажлиси** ҳақида шундай ҳикоя қилинган: “...Бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийга тегар. Алишербек мутойаба била дерки, “ажаб балоест дар

¹⁴⁶ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. Т. Ижод, 1992.-Б.86-87.

¹⁴⁷ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Т. Ғофур Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.40-41.

¹⁴⁸ Кўрсатилган асар.-Б.40-41.

Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад” (“Ажаб балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг ортига тегади”). Биноий дерким, “агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад”(“Йиғсанг ҳам шоирнинг ортига тегади”).¹⁴⁹

Хулоса қилиб айтганда, темурийлар даври шатранж мажлисларининг ўзига хос хусусиятларидан бири, биринчидан бундай йиғинлар подшоҳлар, зиёлилар, шоирлар ҳузурида ташкил этилган, иккинчидан шахмат ўйини давомида мушоиралар ва ҳазил-мутойаба суҳбатлари ҳам бўлган, учинчидан ашулалар ҳам куйланган.

Қиссахонлик кечалари ва маърака мажлислари

Темурийлар даврида **қиссахонлик кечалари** ҳам уюштирилган. Қисса арабча сўз бўлиб, халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган воқеабанд характердаги, қаҳрамон ҳаёти ва саргузаштларини, воқеий ҳодиса ёки афсоналарни ҳикоя қилувчи эпик асар. Содда қилиб айтганда, ҳикоят ва саргузашт. Халқ оғзаки ижоди маҳсули бўлмиш қиссалар мажлисларда оғзаки айтилган. Мажлисларда, махсус йиғинларда, қиссахонлик кечаларида пайғамбарлар ва авлиёлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи асарлар, яъни “Қиссас ул-анбиё”, “Ҳазрат Али ҳақида ўн тўрт қисса”, “Иброҳим Адҳам қиссаси”, “Зуфунун қиссаси”, “Амири Аҳтам қиссаси”, “Бобо Равшан қисса”лари кабиларни тинглашган.

Энг қадимги жанрлардан бири бўлмиш қиссалар “муайян пайғамбар ёки авлиё, донишманд шахс ёки тенгсиз паҳлавонлар образларининг ибратомуз хатти-ҳаракатлари мисолида бутун халқнинг тарихини идеаллаштириб кўрсатиш” қиссаларнинг моҳиятини ташкил этади.¹⁵⁰

Тарихга назар солсак, Амир Темур ҳузурида қиссахонлик кечалари ташкил этилган: Темур тарих китобларини, анбиёлар қиссаларини, аввал ўтган подшоҳлар сийратлари ва қадим салафлар ҳақидаги ҳикоятларни

¹⁴⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Шарқ НМАК БТ, 2002.-Б.137.

¹⁵⁰ Умутов Ҳ. Адабиёт қоидалари. Т. Ўқитувчи, 2002.-Б.165-166.

доимо-сафарда бўлганида ҳам, ҳадарда (бир жойда муқим) турганда ҳам (қиссахонларга) ўқитиб, қунт билар тинглар эди. Амир Темурга қисса ва тарихларни мажлисларда мавлоно Убайд ўқиган. Ушбу ҳикоятларнинг қайта-қайта такрорланиб ўқилиши, улар нағмаларининг ўз қулоғига муттасил чалиниши натижасида Темур ушбу ҳикоятлар жиловини қўлига батамом ўзлаштириб, гўё ўз мулки мисоли “эгаллаб” олган эди. Агар ўқиётган қиссахон бирор хатога йўл қўйса, Темур унинг хатосини тузатиб қўярди.¹⁵¹

Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”сида Шайх Озарийнинг тоғаси Амир Темурнинг қиссахони бўлганлиги, унинг ўзи ҳам Улуғбек Мирзога ҳикоятлар айтганлиги таъкидланган.¹⁵² *“Темур ҳузурида Низомий Шомий, Ибн Арабшоҳ, Али Яздий каби тарихчилар бўлган. Унинг даргоҳида кўплаб қиссахонлар бўлгани аниқ. У даврларда тарихий китоблар билан бадиий-диний қиссалар ўртасида муштарак хусусиятлар кўп бўлиб, уларнинг ҳеч бирини бадииятсиз тасаввур этиши қийин эди. Шу маънода бундай асарлар буюк соҳибқиронга фақат билим, маълумот эмас, бадиий завқ берганига ҳам шубҳа йўқ”*.¹⁵³ Умуман олганда, Амир Темур ва темурий ҳукмдорлар қиссаларни эшитишни хуш кўришган. Нега шундай бўлган, деган саволга “Темур тузуклари”дан жавоб топамиз: *“Муҳаддислар, пайгамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар (тарихчилар) ҳамда қиссахонларни ўзимга яқинлаштирдим. Пайгамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подишолар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишиганликларини, давлатларининг қандай сабабларга кўра завола топанлигини булардан сўраб билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб, тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва олам аҳволидан хабар топар эдим”*.¹⁵⁴ Темурийлар даври адиби Ҳусайн Воиз

¹⁵¹ Уватов У. Донолардан сабоқлар. Т. Мерос. 1994.-Б.52.

¹⁵² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т.Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.149.

¹⁵³ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. Фан, 1996.-Б.17-18.

¹⁵⁴ “Темур тузуклари”. Т: “Ўзбекистон”-2014.93 –б.

Кошифийнинг “Футувватномаи султоний” асарида қиссахонлик кечалари фойдалари ҳақида “Темур тузуклари” билан муштарак фикр билдирилган. Биринчидан, қисса тинглаган киши ўтган аждодларнинг иши ва аҳволидан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам ғаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг захмату укубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган киши беҳад кўп ибрат олади, тажриба орттиради. Бундан маълум бўладики, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади.¹⁵⁵

Тарихда қиссахонлик икки хил бўлган. Биринчиси, ҳикоят айтиш бўлса, иккинчиси қиссалар назмий усулда айтилган шеърхонликдир.¹⁵⁶ Қиссахонликнинг ҳам ўз тартиб-қоидалари бўлган.¹⁵⁷

Темурий давридаги қиссахонлик кечалари тарбиявий аҳамиятга эга бўлган. Негаки, қиссалар тингловчиларни иймон-эътиқодли бўлишга, ватанпарварликка, қаҳрамонликка, фидойиликка ундаган.

Темурийлар даврида ҳам жавонмардлар ҳаракати мавжуд бўлган. Х асрдан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда халқ оғирини енгил қилиш, золим ҳукмдорларга қарши курашиш, уюшган ҳолда элу юртни ташқи душманлардан ҳимоя қилиш мақсадида пайдо бўлиб, ўзида халқ ичидан чиққан турли касб-ҳунар эгаларини, шоирларни бирлаштирган жавонмардлик ҳаракати тасаввуф таълимотининг инсонпарварлик ғояларини дастур қилиб олди ва ўз навбатида сўфийликнинг ривожланишига туртки

¹⁵⁵ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний.Т.А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994.- Б.81.

¹⁵⁶ Қўрсатилган асар. –Б.81.

¹⁵⁷ Қўрсатилган асар. –Б.82.

бериб келди. Шу тариқа, ҳамиша бир-бирига мадад бериб, бир-бирини тўлдириб келган тариқат ва футувват XIII асрларга келиб бир-бири билан қўшилиб кетган – жавонмардлик тасаввуфнинг амалий қисмига айланган. Зеро, "тасаввуф футувватда юксак ғояларнинг амалий-ижтимоий татбиқини кўрган бўлса, футувват тасаввуфда ўз назарий-эътиқодий тағ-заминини топган эди.¹⁵⁸ Ҳусайн Воиз Кошифийнинг "Футувватномаи султоний" асарида тарихда жавонмардлардан ҳар бирининг пири, ўз жамоаси, суҳбат орқали таълим бергувчи устозлари ҳамда йиғиладиган йиғин жойлари бўлган деб ёзилган.¹⁵⁹ Жавонмардларнинг ана шундай йиғилишларидан бири **Маърака – мажлисларидир**. Мазкур йиғинларда маърака аҳлидан бўлган сўз аҳли (шоирлар, қиссахонлар, афсона айтувчилар, бахшилар.), зўр аҳли (полвонлар), яъни кучини намоиш этувчилар ва учинчиси-ҳар хил ўйин кўрсатувчилар (дорбозлар, масхарабозлар, қўғирчоқбозлар ва бошқалар) ўз қобилияти, истеъдодини намоиш этган, қолганлари эса уни томоша қилганлар. Кошифийнинг ёзишича, *"маъраканинг боши билим, чунки билимсиз одам маъракага қадам қўйса, бошидан хабарсиз қолади. Маъраканинг адоғи кўнгишларнинг қабулидир"*.

Маърака икки хил бўлган: биринчи хили-маъқул ва иккинчиси эса манзур маърака. Бундай маъракаларда яхши сўзлар айтилган.¹⁶⁰ Маддоҳлар ва ғазалхонлар маърака тузувчи ва уни қизитувчи сўз аҳлидан ҳисобланган. Мазкур йиғинлардаги *"маддоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирки, узлуксиз аҳли байт таърифида сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида шеър айтиши билан вақт ўтказадилар"*.¹⁶¹ Шу ўринда таъкидлаш лозимки, "Ҳайрат ул-аброр" достонида Навоий ҳам маъракадаги маддоҳлардек Ҳусайн

¹⁵⁸ Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т. Ёзувчи, 1996. –Б.120.

¹⁵⁹ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Т. А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994. – Б.7.

¹⁶⁰ Кўрсатилган асар. –Б.74.

¹⁶¹ Кўрсатилган асар.-Б.81.

Бойқарони мадҳ этиш асносида “қизгин маъракада шоҳ мадҳида мадҳия ўқиётган маддоҳлар маъракасини”¹⁶² ёдга олган.

Маъракада мадҳ этувчи маддоҳлар биринчидан маъракада бадихатан шеър айтганлар, бундан ташқари улар ўз қобилиятларини ишга солиб, ҳикоят уривотларни назмий шаклда баён этганлар. Иккинчи хил маддоҳлар эса йиғинларда бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ва бадихаларини ўқиб, халққа етказганлар. Бу тоифани ровийлар ҳам деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидан. Қиссахонлар ҳам икки хил бўлган. Биринчиси, маъракада ҳикоят айтган бўлса, иккинчи тоифадагилари эса шеърхонлик билан шуғулланган.¹⁶³

Маъракаларда қиссахонлар ва афсона айтувчилар алоҳида ўрин тутган. Қиссахонлар маъракада ўрнатилган махсус курсида ўтириб, қиссалар айтиб беришган.¹⁶⁴

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, адабий мажлислар ва турли бошқа турдаги маданий йиғинлар ўтказиш мусулмон шарқида азалдан мавжуд бўлган. Бир қатор турдаги мажлислар ўтказиш темурийлар маданий муҳитига ҳам хос экан. Барча мажлис турларини бирлаштирувчи жиҳат шундаки, унда шеърлардан фойдаланилишидир. Масалан, уламоларнинг диний-илмий мажлисларида ҳам вақти-вақти билан шеър ҳам айтиб туришган. Машойихлар суҳбатларида шайхлар ўз фикрларини рубоий тарзида изҳор этишган. Қиссахонлик кечаларида ҳам шеърдан фойдаланишган.

¹⁶² Алишер Навоий. Хамса. Насрий баён. Т. Наврўз, 2019.-Б.144.

¹⁶³ Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Т.А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1994.-Б.81.

¹⁶⁴ Кўрсатилган асар. –Б.81.

2 БОБ. ҲУСАЙН БОЙҚАРО ДАВРИ АДАБИЙ МАЖЛИСЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Ҳусайн Бойқаронинг “олий мажлислари”

Ўзбек адабиёти ва адабий мажлисларининг гуллаб яшнаган даври Султон Ҳусайн Бойқаро (1438-1506) замонига тўғри келади. Абдуқодир Ҳайитметов “Темурийлар даври ўзбек адабиёти” китобида бу давр ҳақида шундай ёзган: *“XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг энг ривожланиш даври бўлиб, бу юксалиш темурийлардан 1469 йилдан 1506 йил орасида подшоҳлик қилган Султон Ҳусайн ҳамда ўзбек адабиётининг порлоқ қуёши Алишер Навоий номлари билан боғлиқ”*.¹⁶⁵ Иззат Султон ҳам “Навоийнинг қалб дафтари” китобида ҳам ўзбек адабиёти тараққиётини Абдуқодир Ҳайитметов каби Ҳусайн Бойқаро ва Навоий фаолияти билан боғлайди: *“Хуросонда тахминан қирқ йил мобайнида тинчлик ўрнатилганлиги ва давлат бошида Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоий каби маданиятпарвар кишилар турганлиги сабабли мамлакатдаги ва айниқса пойтахтдаги адабий муҳитда ижобий ўзгаришлар бўлишини кутиш мумкин эди ва шундай бўлди ҳам*.

Янги Ҳиротдаги ва Хуросондаги янги адабий муҳитнинг кўзга кўринган дастлабки хусусияти – қобилиятли ва атоқли кишиларнинг аввал ҳеч кўрилмаган даражада кўпайганидир”.¹⁶⁶ Шу боис XV асрда Ҳирот шаҳрини “Байт уш-шуаро”¹⁶⁷–“Шоирлар уйи” деб аташган. Ҳусайн Бойқаро ва Навоийлар даврида Ҳирот Ўрта Осиё ва Хуросонда энг йирик маданият марказига айланди.

Бу даврда туркий тилда, яъни қадим ўзбек тилидаги адабиёт ҳам гуркираб ўса бошлади.

¹⁶⁵ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. Фан, 1996. –Б.11.

¹⁶⁶ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1969.-Б.297.

¹⁶⁷ Равшанов П. Сайланма. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. Т. Янги аср авлоди, 2005.-Б.40.

Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” номли тазкирасида номлари келтирилган шоирлар орасида деҳқонлардан ташқари аҳолининг ҳамма табақаларига мансуб кишиларни учратиш мумкин, улар орасида айниқса хунармандлар, косиблар ва умуман, шаҳар аҳолисининг ўрта табақалари намояндалари кўпроқ учрайди. Бу даврда Ҳиротнинг ўзи катта адабий марказга айланганини айтган эдик.

Айниқса, китоб растасидаги ҳар бир китобфурушнинг дўкони ўзига хос адабий клубга айланади. Унда шоирлар ва шеър мухлислари, аскиячилар йиғилишиб, янги асарларни муҳокама қилишган.

Навоийшунос олим Афтондил Эркинов Султон Ҳусайн Бойқаро даври адабий муҳитини Амир Темур давридан бошланган маънавий тараққиёт билан боғлаб, Ҳусайн Бойқаронинг “Рисола. Девон”и сўзбошисида шундай ёзган: *“Ўз асри, Марказий Осиё ва инсоният тарихида туб бурилиш ясаган Соҳибқирон Амир Темур кучли ва қатъиятли ҳукмдор эди. Бу қудратли зот ўз салтанатини маърифатсиз тасаввур эта олмас, шеърятни севар, шоиртабиат эди. Ким билсин, балки ана шу жиҳатлар, маънавий бойликни қадрлаш ва уни машҳур ҳукмрон бўлишига олиб келгандир. Темурийлар ҳам боболари анъанасига содиқ қолиб, сарой ва салтанат маърифатига эътибор билан қарадилар. Лекин ҳам қилични, ҳам қаламни бирдек маҳорат билан ишлата билиш биринчилардан бўлиб султон Ҳусайн Бойқарога насиб этди – Темур эккан дарахт мева бера бошлади”*.¹⁶⁸ XV асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиётининг юксак ривожланган даври бўлиб, бу юксалиш шеърят анжуманларида кўплаб шеърларни кетини узмай, ёддан мароқ билан ўқий оладиган шоҳлар шоири темурий Ҳусайн Бойқаро саройидан бошланган.¹⁶⁹ “Мажолис ун-нафоис” асарида бу ҳақда Навоий шундай ёзади: “Бу Султони соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро)нинг Эрам ойин (Жаннат боғидагидек) суҳбатлари(мажлислари)да ва фирдавс тазйин (жаннатдек безатилган)

¹⁶⁸ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов). Т. Шарқ НМК БТ, 1995.-Б.7.

¹⁶⁹ Аҳмедов А. Амир Темур жаҳон тарихида. Т. Шарқ НМАК БТ, 2001. –Б.170.

хилватларида бу навъ ғариб латойиф(лутфлар) ва ажиб заройиф (ўткир сўзлар) ҳар лаҳза мутаоқиб ва мутавотир (кетма-кет айтилиб, оғиздан оғизга ўтиб турадир) ва ҳар ламҳа (онда) мутазоид ва мутақосир (кўп мартаба ва қайта – қайта) зоҳир бўлур”.¹⁷⁰ Ҳусайн Бойқародаги бундай ноёб қобилият эса бобокалони Амир Темурдан ўтган: *“То олам аҳли билгайларким, Султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро)гаким, мажлисда пайдар-пай хўб абёт ва яхши сўзлар дар маҳал воқеъ бўлур - дағи маврусий(мерос)дурким, нисбатан ул жадди бузургвор (Темур)га тузотур”*.¹⁷¹ Бинобарин Темурнинг таъсири нафақат Ҳусайн Бойқарода, балки бошқа темурий шахзодаларда намоён бўлганлигини биргина “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида шеър айтган 22 нафар темурий шахзода мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

“Мажолис ун-нафоис”да “олий мажлислар” деб қайд этилган, мингга яқин шоирлар (Ҳусайн Бойқаронинг “Рисола”сида Хирот ва унинг атрофида мингга яқин шоирлар яшагани қайд этилган),¹⁷² хонандаю созандалар, зиёлиларни ўзига жамлаган мазкур шеърят кечалари Ҳусайн Бойқаро ҳузурида Алишер Навоий иштирокида тез-тез ўтказилган. Адабиётшунос Эргаш Очилов “Барҳаёт сиймолар” китобида Ҳусайн Бойқаро адабий йиғинлари ҳақида жумладан шундай ёзган: *“Ҳусайн Бойқаро (мажлисларда) туркий тилда ижод қилишни рағбатлантирган ва шунга даъват қилган. Ўзи ҳам бадиий ижод билан шугулланиб, Ҳусайний тахаллуси билан шеърлар ёзган, шеърят мажлисларини ташкил этиб, шоирларга раҳнамолик қилган ва мушоиралар уюштирган”*.¹⁷³

Ана шундай мушоиралардан бири “Хамсат ул-мутахаййирин”да қайд этилган. Маълум бўлишича, Навоийнинг қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазали эл орасида машҳур бўлган ҳамда Ҳусайн Бойқаро мажлисларида ўқилган:

¹⁷⁰ АНТАТ. 9-жилд.-Б.447.

¹⁷¹ Кўрсатилган асар.-Б.411.

¹⁷² Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов). Т. Шарқ НМК БТ, 1995.-Б.20-21.

¹⁷³ Очилов Э. Барҳаёт сиймолар. Т. Ўзбекистон, 2012.-Б.318.

*Очмагай эрдинг жамоли олам оро кошки,
Солмагай эрдинг бори оламга гавго кошки.*¹⁷⁴

Шоирларни мушоирага чорлаган мазкур шеърга Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб Жомий назира ёзганлиги ҳақида Навоий “Ҳамсат ут-мутахаййирин”да шундай деган: *“Шую ва шуҳрати ул ерга еттиким, ҳазрати Махдум(Жомий)га дағи масму бўлиб, аларга ҳам дағдага улким, ба баҳр ва қофия ва радифда шеър дегайлар, бу доия пайдо бўлиб, чун туркча алфоз била назмга илтифот қилмас эрдилар, бир форсий газал айттиларким, матлаи будур:*

*Дидаме дидори он дилдори раъно, кошки,
Дида равшан кардаме аз хоки он по, кошки”.*¹⁷⁵

(Таржимаси: У гўзал дилдор дийдорини кўрсам кошки эди, Кўзимни унинг оёғи тупрогидан равшан қилсам кошки эди).

Ушбу ғазални Жомий Ҳусайн Бойқаро ҳузурига, яъни олий мажлисга юборади. Бу шеър ҳаммага мақбул тушади. Подшоҳ Навоийга Жомий ғазалига мусаддас боғлашни буюради. Ҳусайн Бойқаро ушбу мусаддасни эшитгач, шоирга таҳсин ўқийди ҳамда шеърни Жомийга юборади.

*Кардаме дар хоки кўи дўст маъво, кошки,
Судаме рухсори худ бар хоки он по, кошки,
Омади берун зи кўй он сарви боло, кошки,
Бурқаъ афканди зи рўи оламоро, кошки,
Дидаме дидори он дилдори раъно, кошки,
Дида равшан кардаме аз хоки он по, кошки.*¹⁷⁶

(Таржимаси:Дўст кўйини ватан қилсам кошки эди, Унинг оёғи тупрогига юз суртсам кошки эди, У баланд сарв ўз кўчасидан чиқса кошки эди, Олам беағи (бўлган) юзидан парда кўтарса кошки эди, У гўзал дилдор дийдорини

¹⁷⁴ АНТАТ. 5-жилд. –Б.786.

¹⁷⁵ Кўрсатилган асар. –Б.786.

¹⁷⁶ Кўрсатилган асар. –Б.787.

кўрсам қошки эди, Кўзимни унинг оёғи тупроғидан равшан қилсам қошки эди).

Ушбу адабий ҳодиса бир томондан, Навоий ижодий салоҳиятининг бемисл қудрати, унинг асарлари қадру қимматини, Навоий билан Жомий орасидаги зехну заковат, адабий маслак ва қалб яқинлигини ифодаласа, иккинчи тарафдан, бу икки буюк адибнинг давр подшоси, “шоҳу дарвешлик”ни ўзида мужассам этган нозиктабъ шоир Ҳусайн Бойқарога муносабатини ҳам белгилаб турибди ёки бошқача айтсак, Ҳусайн Бойқаронинг адабий ҳаётга фаол иштироки, Навоий ва Жомийга бўлган чуқур ҳурмати, уларнинг истеъдоди меваларини кўпайтириш сари қилган ҳаракатлари намунасини кўрамиз. Бу уч буюк зот XV аср Ҳирот адабий муҳитининг марказида турганлар ва улар сиймосида адабиёт ва халқ, маънавият ва давлат бирлашган эди.

Уларнинг бир-бирини қўллаши, илҳомлантириб туриши улуғвор бир маданиятнинг, сўз санъати намуналари бўлган ўлмас обидаларнинг яратилишига сабаб бўлган.¹⁷⁷

1469 йилда “ҳумоюн базмда ўқилган”¹⁷⁸ “Ҳилолия” қасидасида ҳам адабий мажлисда ўтказилган мушоира тасвирланган. Бу мушоирада тўрт ижодкор иштирок этган. Албатта ундаги тўрт байтни ёзган шоир Навоийнинг ўзи. Аммо Навоий ўзининг бу мушоирадаги иштирокчилардан бири этиб кўрсатган. Ҳатто бу ҳолни исботлашга ҳаракат қилиб ўз байтига гўё ортиқча аҳамият берган. Гарчи мушоира қатнашчиларининг номлари кўрсатилмаган бўлсада, улар ўз даврининг таниқли шоирлари сифатида тасвирланган...

Навоий томонидан Уторуд (Фалак котиби, ёзувчи-шоирлар ҳомийси) чархида турувчи шоир бундай деб ёзган:

Эй, сенинг қошинг қилиб зоҳир янги ой хижлатин,

Вэй, юзинг шарманда айлар эъди акбар талъатин.

¹⁷⁷ Навоий ғазалиёти талқинлари. (Нашрга тайёрловчи Н.Жумахўжа). Т. Ўзбекистон НМИУ, 2018.-Б.300.

¹⁷⁸ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ.Фулом номидаги АСН, 1985.-Б.116

Яъни ёрнинг қоши эгмалиги янги ой (ҳилол)ни хижолатга қўйди, эъди акбарни эса шармандаликка юз ўгиртирди.

*Ой юзинг байрам тонги порлоқлигини кўрсатди,
Ўшанда қошинг янги ой сувратини пайдо қилган эди.*

Бу шеърдаги нафосат ва мулойимликни эшитгач, мен ҳайратда қолдим, дейди Навоий. Сўнг шоир ўзининг шоҳ ҳузурига киргани ва унга бу учала матлаъни ўқиб берганини ёзади. Унинг фикрига кўра, бу учала тавсифлар-матлаъдан яхшироқ, бу мавзуда сўз айтмоқ мумкин бўлмас.

Шоҳ кулди ва бадиҳатан (ўйлаб ўтирмай) бир матлаъ ёздики, ундан Хисраву Салмону Жомийлар руҳини нодирлиги шундоқ кўзга ташланиб турар эди.

*Ки эй, ҳилолинг майли айлаб тоқ кўнглим тоқатин,
Жон бериб ёд айлагач, ийди висолинг жаннатин.*

Шоҳ бу матлаъни ўқигач, ҳамма (мажлис аҳли) офаринлар айтдилар.¹⁷⁹

Хусайн Бойқаро ҳузурида ана шундай мушоиралар доимий уюштирилган. Бу биринчидан.

Иккинчидан, Алишер Навоий “Муншаот”даги мактубларда адабий йиғинларни тез-тез “олий мажлис” деб тилга олган. Шоир 16-мактубда хаёлига олий мажлис мулозимларига маъқул бўлгулик ёки ёқадиган бирор бир шеър келмаганини, ҳеч нима ёзмаганини баён этган.¹⁸⁰ Суйима Ғаниева ҳам Хусайн Бойқаронинг “Жамолингдин кўзум равшан” ғазаллар тўпламидаги сўзбошисида шеърят кечаларини “олий мажлис” деб аталишига алоҳида тўхталиб, жумладан шундай ёзган: “*Хусайн Бойқаро ҳузурида, унинг бевосита иштирокидаги “Олий мажлис”ларда асарлар, шеърят намуналари муҳокама қилинар, адабий мавзуларда қизгин суҳбатлар ўтказилар эди. Бундай қайноқ Ҳирот адабий мактабида Хусайн*

¹⁷⁹ Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. Т. Шарқ НМАК БТ, 2014.-Б.63-64.

¹⁸⁰ АНТАТ. 9-жилд. –Б.569-570.

*Бойқаронинг бадиий истеъдоди чархлана борган ва соҳиби девон шоир сифатида шуҳрат қозонган”.*¹⁸¹

Навоий тилга олган олий мажлис нима ва унинг мулозимлари (надимлари) кимлар эканлигига мактублар тўплами - “Муншаот”дан жавоб излаймиз. Бизнинг наздимизда Навоий олий мажлис деганда Султон Ҳусайн Бойқаро бошлиқ шеърӣ йиғилишларни назарда тутган. Олий мажлис номи билан аталадиган, ўзида шоирлар, фозиллар, зиёлиларни жамлаган шеърӣят кечалари ўз даврида машҳур бўлган. Бундан ташқари, олий мажлис мулозимлари бу-Навоий таъбири билан айтганда, ҳукмдор раҳбарлик қиладиган йиғиндаги шеърӣят ихлосмандлари, шоирлар, надимлар, фозиллар, адабий ҳаёт вакиллари дир.

Адабий кечаларнинг “олий мажлис” деб аталишига биринчи сабаб, бизнингча, бу йиғинлар саройда – яъни Навоий ибораси билан айтганда, олий даргоҳда ўтказилганлигидир. Бундан ташқари, бу йиғинларда Хуросон мамлакатининг интеллектуал салоҳиятли инсонлари бўлмиш олий зотлари(хослари), яъни ўз даврининг элитаси жамулжам бўлган. Қолаверса, бу мажлисларда ўз замонининг адабиёт соҳасидаги олий масалалари кўриб чиқилган. Шу боис, Алишер Навоий ва унинг замондошлари бундай йиғилишларни мажлисларнинг олийси, яъни олий мажлис деб аташган. Бинобарин, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузурида олий мажлис фаолият юритганлиги учун Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аъзий “Тарихи Рашидий”да ёзганидек, *“ул навъеки ул миқдор аҳли фазллар ва беназирлар ул замонда халойиқдин пайдо бўлибдурлар, тўласи Султон Ҳусайн Мирзо ва Мир Алишер(Навоий)нинг саъйи бирла жамъ бўлибдир”.*¹⁸²

Учинчидан, “Хамса” нинг “Ҳайрат ул –аброр”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Сабъаи сайёр” дostonларидаги Ҳусайн Бойқаро мадҳияларида мажлислар “базму жамшид” деб аталган. “Ҳайрат ул –

¹⁸¹ Ҳусайн Бойқаро. Жамолингдин кўзум равшан.(Нашрга тайёрловчи С.Ғаниева).Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ-1991.-Б.3.

¹⁸² Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аъзий. Тарихи Рашидий.Т. Ўзбекистон. 2011.-Б.379.

аброр”да ғолиб подшоҳга муваффақиятдан сўнг базму айшу ишрат ҳам ярашиб туради, дейилади. Навоий тасвирида Ҳусайн Бойқаро ана шундай подшоҳлардан эди. Базм картинаси ҳам аниқ буёқларда чизилган. Не-не шоҳлар Султон қаршисида одоб сақлаб турмоқдалар. Мусиқа чалиниб турибди. Гулчеҳра соқийлар базм иштирокчиларига бода тутмоқдалар.

Шоҳлар одобдин тикибон ерга кўз,

Сўрмаса бекларга не имкони сўз.

Подшоҳ эса базмда ўз маснадида Жамшид сингари ўтирибди. У осмондаги қуёшга ўхшаб кетади.

Маснади узра ўзи Жамшиддек,

Йўқки, спехр авжида хушиддек.

Султон санъаткорларга, базм аҳлига “дирами зар, абири баҳорий” каби дурри гавҳарлар сочади.¹⁸³

Навоий “Фарҳод ва Ширин”да ҳам Ҳусайн Бойқарони мадҳ этар экан, бу гал ҳам базмни бадиий буёқлар билан тасвирлаган.¹⁸⁴ “Сабъаи сайёр”да эса “мажлис шон – шуҳрати шунчалик беҳадки, аҳли хирад(оқиллар) ҳам кўзларини ердан узолмай турадилар...”¹⁸⁵, деган. Султоннинг фазилатларга бой шахсияти базмдаги иштироки орқали намойиш этилади. Султоннинг мусиқага муҳаббати, мусиқий наволарни чин идрок этиш, иштиёқ, нафосат билан тинглаши, улар ижроси ва моҳиятидан топадиган завқи беқиёс. У кўп халқлар санъатига хос мусиқа асарларини берилиб тинглайди.

Базмда гулчеҳра соқийлар май тутадилар. Ёқимли садолардан лаззат олувчи базм аҳли май ичадилар. Бу лавҳани шоир гўзал нафосат билан куйлайган”.¹⁸⁶ Бундай базмларни Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва адабиётшунос Поён Равшанов “Чоғир мажлислари” деб қайд этган.¹⁸⁷

¹⁸³ Қаямов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар.Т. Шарқ НМАК БТ. 2014.-Б.69-70.

¹⁸⁴ АНМАТ. 8-том.-Б.55-56.

¹⁸⁵ Қаямов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар.Т.Шарқ НМАК БТ.2014. –Б.69-70.

¹⁸⁶ Кўрсатилган асар.-Б.76.

¹⁸⁷ Равшанов Поён. Сайланма. Тўрт жилдлик. Биринчи жилд. Т. Янги аср авлоди, 2005.-Б.148-163.

Шунингдек, Навоий “Муншаот”даги тутинган ўғлига бағишланган 91-мактубда Ҳусайн Бойқаро базмларини шундай зикр этган: “...Подшоҳи ислом(Ҳусайн Бойқаро)нинг жаннат боғи янглиз базмида илтифот ва эҳсон қилишида базм аҳлининг алоҳида эътиборида бўлдинг ва инъом этишида давра аҳли тухфаларидан ҳуррам бўлдинг.”¹⁸⁸

Бобур Мирзо “Бобурнома”да шеърӣ йиғинни чоғир мажлисидан ташқари, яна “Султон Ҳусайн суҳбати” деб тилга олиб, шундай ёзган: “Ва бир неча аҳли табким, ушбу подшоҳ Султон Ҳусайн доимул – авқот суҳбатдин айру қўймас эрди, булардур:...Ва Шайх Зайн садрким, Зайнуддин Хавофийни набираси эрди, хаддати таъби бор эрди, назм ва иншодин салиқалиг ва ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиг ҳам топиб эрди...Ва Султон Муҳаммад кўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ Султон Ҳусайн суҳбатида иззат топиб, сарофроз бўлур эрди”.¹⁸⁹

Шеърӣят анжуманлари туркий ва форсий тилда олиб борилганлиги ва унда иштирок этган форсийгўй ёки туркийгўй шоирлар сонидан келиб чиқиб, айрим ҳолларда **“Форсий шеър мажлиси”** ва **“Туркий шеър мажлиси”** деб ҳам аталган. Форсий шеър мажлиси ҳақида Ҳусайн Бойқаро “Рисола”си да шундай ёзган: “Яна назм аҳли-шоирлардан ширинсўзлик осмонининг порлоқ юлдузи-Суҳайл бўлгудек кишилар(шоирлар) бор, иши маъно дурларини назм тизмасига тортиш, нозиклик гавҳарларига вазн либоси зебу зийнати беришдир (яъни шоирликдир).

Бу тилга олинганлар ва васфи ёзилганлар (шоирлар) **форсий шеър мажлисида** базм тузганлар ва форсча ёзишга майл кўрсатганлар”.¹⁹⁰ Бинобарин, “Рисола” ва “Мажолис ун-нафоис” маълумотларига асослансак, саройда форсийзабон шоирлар иштирокида форсий шеър мажлислари ҳам ўтказилганига амин бўламиз.

¹⁸⁸ Алишер Навоий. Муншаот. Т. Маънавият, 2001.-Б.82.

¹⁸⁹ Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990.-Б.162.

¹⁹⁰ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов) Т. Шарқ НМК БТ, 1985.-Б.21-22.

Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарларида олий мажлислар яна нафис, латиф, шариф, Султон Соҳибқирон, шох, подшоҳ мажлислари, анжуман, базм, зиёфат, мажмаи, мажолис, йиғин, маҳфил, маҳофил, жалис деб қайд этилган. Аслини олганда ҳам Навоий асарлари тилининг изохли луғатида мажлис, йиғин, базм ва суҳбат бир хил маънони англатиши таъкидланган.¹⁹¹ Ваҳоланки, Алишер Навоий тазкирасининг “Мажолис ун – нафоис”(Нафис мажлислар) деб номланиши ва унинг саккиз мажлисга жамланишида Султон Ҳусайн ҳузуридаги нафис (олий) мажлисларнинг бевосита ва билвосита катта таъсири бўлган, деб ўйлаймиз.

Тўртинчидан, Навоий мазкур Олий мажлис, яъни адабий ҳаёат ҳукмига (31-мактубда ёзилганидек) тез-тез ўзининг *“тарқоқ шеърларидан бир қисмини”*¹⁹² ҳавола этган. Бундан кўзланган мақсад эса Навоий таъкидлаганидек, *“муҳаррир” “султон(Ҳусайн Бойқаро) назаридан шеърларни ўтказиш, амалга оширилган тузатишларидан баҳраманд бўлишдир”*.¹⁹³ Чунончи, Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам Навоийдан доимо шеърларини, асарларини унинг ҳузурига - "олий мажлиси"га жўнатишни сўраган: Бу ҳақда 93-мактубда шундай ёзилган: *“Ёзибсизки, анча вақтдан бери назмларингдан бизга юбормайсан, ҳали ҳам бўлса юборгинким, мисра*

Заро қадрини заргар билар, жавҳар қадрини жавҳарий.

Бу корхона(дунё)да шунга иқрормизки, Сиз жавҳарий бўла оларсиз, аммо бизда у жавҳар йўқдирки, Сизнинг назарингизга арзигулик бўлсин”,¹⁹⁴ дея Навоий ҳукмдор ва унинг олий мажлиси аҳлига ёқадиган шеърлари ҳали яратилмаганлигига камтарлик билан урғу бермоқда. Демак, адабий мажлисда Навоийнинг шеърларига талаб юқори бўлган. Бу ҳақда Давлатшоҳ Самарқандий “Тазкират –уш-шуаро” асарида шундай деган: *“Улуғ амир(Алишер Навоий)нинг туркий девони ҳукмдорлар ҳамда акобир*

¹⁹¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. Т. Фан, 1983.-Б.199.

¹⁹² Алишер Навоий. Муншаот. Т. Маънавият, 2001.-Б.43-44.

¹⁹³ Кўрсатилган асар.-Б.43-44.

¹⁹⁴ Кўрсатилган асар.-Б.84.

*йиғинларига безакдир, арганун навоси бенаволар ушшоғини тўғри йўлга бошлар, қаламининг гижир-гигиридан муҳолифлар мағлуб, хусравоний оҳанги Султон Ҳусайнга маҳбубдир”*¹⁹⁵

Аммо кўп ўтмай (94-мактубда)¹⁹⁶ Алишер Навоий “тарқоқ шеърларини” яна Олий мажлисга юборишга киришгани “Муншаот”да куйидагича ифодаланган: “Бу нотавоннинг тарқоқ шеърларини юборишга сиз томондан ишора бўлган эди, уларни тартибга келтиришга киришдим. Ҳар қалай **олий мажлис аҳли** (Ҳусайн Бойқаро бошчилигидаги аҳли фазл)нинг мутолаасига тезроқ етишиш шарафига муяссар бўлар деб умид қиламан”,¹⁹⁷ - дейди Навоий.

“Муншаот” мактублари таҳлили шуни кўрсатадики, Навоий асарларини даставвал Ҳусайн Бойқарога кўрсатган. “Муншаот”нинг 15 – мактубида “тарқоқ шеърларни жамлаб, Султонали Машҳадийдан кўчиртириб”¹⁹⁸ Ҳусайн Бойқаро “олий мажлиси”га юборилиши тўғрисида ҳукм бўлганлиги айтилади. 15-мактубдан “Бадойиъ ул –бидоя”¹⁹⁹, 34 ва 42-номадан “Хазойин ул – маоний”²⁰⁰, 97 – хатдан “Девони Фоний”²⁰¹ Ҳусайн Бойқаро буйруғи ва ташаббуси билан тузилиб, “таҳрир қилиш учун” адабий йиғинга юборилгани маълум бўлади.

“Бадоеъул бидоя” девони дебочасида ҳам мажлисларда Алишер Навоийнинг шеърлари доимий ўқилгани ва кўриб чиқилгани ҳақида шундай сўз юритилган: “(Ҳусайн Бойқаронинг) дурарбор тилига мажолиси(мажлислари)да баъзи абётим (Навоийнинг шеърлари) мазкур, ва гавҳарнисор илгига маҳофил(йиғинлар)да баъзи газалиётим мастур бўлур эрди, ва гоҳи иборатим қусурин тағйир бермак (ўзгартириш) била айбдин мубарро, ва гоҳи маоним футурин ислоҳ қилмоқ била нуқсондин муарро қилур

¹⁹⁵ Навоий замондошлари хотирасида. (Тузувчи: Б.Аҳмедов). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1991.-Б.17.

¹⁹⁶ Алишер Навоий. Муншаот. Т. Маънавият, 2001.-Б.86.

¹⁹⁷ Кўрсатилган асар.-Б.86.

¹⁹⁸ АНТАТ. 9-жилд.-Б.569.

¹⁹⁹ Кўрсатилган асар.-Б.569.

²⁰⁰ Кўрсатилган асар.-Б.577-581.

²⁰¹ Кўрсатилган асар.-Б.619.

эрди,” – дейди Навоий. Ҳусайн Бойқаро шоирнинг шеърларини таҳрир қилиб, баъзи байтларига ўзгартириш киритган:

*Хоро орасинда эрди гавҳар янглиз,
Ё куллар ичинда эрди аҳгар янглиз.
Ёхуд тикан ичра гули аҳмар янглиз,
Балким, тан аро руҳи мусаввар янглиз.*

Султон Ҳусайн Мирзонинг шоир ғазалларидаги тузатишларидан сўнг “чун бу байтлар айвони ул ислоҳлар нақш ва нигоридин рашк нигорхонаи Чин ва бу ғазаллар бўстони ул ихтимомлар баҳоридин ғайрати хулдбарин бўла бошлади. Соҳибназарлар кўзига маҳбуброқ ва аҳли диллар кўнглига марғуброқ бўлиб, ҳурмати гоятдин ва шуҳрати ниҳоятдин ўтти” ва олий мажлисдаги таҳрир шарофатидан Навоийнинг ҳар байти шоҳ байтга айланди:

*Бўлди, чу шоҳ сурди ислоҳ этарга хома,
Ҳар байти – шоҳ байти, ҳар нома – шоҳнома.*²⁰²

“Ҳазойин ул-маоний” дебочасида²⁰³ ҳам Навоий шеърлари яна Ҳусайн Бойқаро томонидан мажлисларда кўриб чиқишига урғу берилган. Султон Ҳусайн Бойқаро “олий мажлиси”да Навоий тили билан айтганда “раънолар”ни яъни ғазалларни кўриб, таҳрир қилиб, камчиликларни тузатиб, гавҳар билан беаб, “муносиб либослар” кийдириб, ҳар қайсига ўз муносабатига кўра тартиб билан “олий мажлиси”дан жой берган. Янада соддароқ қилиб айтганда, шоирлар султони ўзида йиғилиб қолган эллик, олтмиш ва юзга яқин ғазални Ҳусайн Бойқаро мажлисига етказган. Подшоҳ эса мажлис аҳли билан биргаликда шеърларни мутолаа этиб, таҳрир қилган, “ёкуту лаъл ва дур билан зийнатлаб”, “ҳар ғазални тартиб юзидин ўз ўрнига рақам қилур эрди”.²⁰⁴

Навоий шеърлари ўз давридаги кўп адабий мажлисларда асосий баҳс мавзуси бўлганки, бу ҳақда бир қанча тарихий далилларни келтириш

²⁰² АНМАТ. 1-том.-Б.15-16.

²⁰³ АНТАТ. 1-жилд.-Б.16-17.

²⁰⁴ Кўрсатилган асар.-Б.16-17.

мумкин. Навоий шеърятини билан нафақат Абдурахмон Жомий, Ҳилолий, Шайхим Суҳайлий каби йирик шоирлар, балки шахсан Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам яқиндан қизиқиб борган.²⁰⁵ Ҳусайн Бойқаро нафақат Алишер Навоий асарларини кўриб чиққан, балки, Бобур “Бобурнома”да Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийнинг “Мажлис ул-ушшоқ” асарини ҳам у таҳрир қилганлигини ёзган.²⁰⁶

Адабий мажлисларда нафақат Навоийнинг рисолалари, балки Жомий ва бошқа шоирларнинг асарлари ҳам кўриб чиқилган. “Ҳамсат ут-мутаҳаййирин”да Жомийнинг Навоийга йўллаган мактубидан “шарафли суҳбат ва олий мажлис ҳадяси ўлароқ, янги таҳрирдан ўтган рисола подшоҳга етказиш учун”²⁰⁷ унга юборилганлиги маълум бўлади. Навоийнинг жавоб мактубида эса “нозик фикрлар билан тўлиб-тошган рисола ҳақида ва қутлуг мажлисдан ўтганлиги тўғрисида тезда олий мажлисга арз қилингуси”²⁰⁸ зикр этилади.

Бундан ташқари, амалдорлар, улуғлар, азиз –авлиёлар, зиёлилар томонидан ташкил этилган шеърый мажлисларда Навоийнинг шеърлари ўқилган, ижоди ҳақида фикр-мулоҳаза юритилган.

Бешинчидан, “Сирож ул-муслимин”да ёзилишича, йиғилишлардан бирида Навоийнинг хайрихоҳларидан бири унинг саъй –ҳаракати туфайли бунёд этилган “олий рабоб”ни мактаб қолади. Шу мажлисда султоннинг яқин кишиларидан бўлган бошқа бир киши (шахзодалардан бири) “(Навоийнинг) шеърларида ишқу ошиқликни мадҳ этиб, дину диёнат уйини хароб этувчи кишининг бинойи хайр қурдириши ҳисобга ўтармикан? Одамларнинг бошини ишқу муҳаббат, майу шарбат мадҳи билан гангитиб, дину диёнатга путур етказиб қўйиб, шоир тили билан айтганда, “Ислом уйини барбод қилиб”, энди бу хайрли амал қилиши (масжид, мадраса ва рабоблар

²⁰⁵ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Т. Ўзбекистон, 2015.-Б.37.

²⁰⁶ Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Шарқ НМАК БТ, 2002.-Б.136.

²⁰⁷ АНМАТ. 15-том. -Б. 47.

²⁰⁸ Кўрсатилган асар. –Б.48-49.

куриши)нинг нима фойдаси бор?” деган маънода эътироз билдиради. Навоий бу одамнинг кимлигини очиқ айтмай, одоб юзасидан “базмнинг нуктадони”- “мажлис аҳлининг билимдони” деб тилга олади.²⁰⁹ Бу хабар Навоийга етиб келгач, танқидда қайсидир маънода жон борлигини англаган шоир ақида ҳамда ислом аркони масалаларини оддий туркийзабон кишиларга тушунарли тил ва услубда соф диний асар ёзишни ният қилади.

Шоир шу мақсадни кўнглига тугиб юрганида, бир куни пиру муршид Хожа Аҳрор Валийнинг шогирдларидан бири Самарқанддан Ҳиротга ташриф буюради. Навоий ҳам бу улуғ зотнинг суҳбатида бўлади. Меҳмон суҳбат асносида ўз устози Хожа Аҳрор мулоқотлардан бирида Алишер Навоийни эсга олиб, “фиқҳ илмига оид ҳам бирор назмий асар битса яхши бўлар эди”, деган фикрини шоирлар султониغا етказди. Шундан сўнг Навоий Хожа Аҳрорнинг ғоясидан руҳланиб, “Ислом уйини маъмур” қиладиган асар ёзишга киришади ва “Сирож ул – муслимин” номли рисола яратган.²¹⁰

Олтинчидан, шу билан бирга, мажлислардаги баҳс-мунозараларда Алишер Навоийнинг фикри билан ҳисоблашилиб, “Муҳокамату-л-луғатайн”да ёзилганидек, *“сўз аҳлларида адиб ва шоирлар гуруҳининг йигин жойи ва илмнинг манбаи бўлган подшоҳлар подшоҳи(Ҳусайн Бойқаро)нинг кўкка етар суҳбатлари(мажлислари)да ва жаннат зийнатли хизматларида ўттиз йилдан ортиқ бу фақир(Навоий)нинг сўзига юксаклик ва эркинлик, ўзига суҳбатидан улуғ эътибор ва сўзига ўзи жиҳатидан буюк мартаба ва даража берилар эди”*. Бинобарин Навоийнинг ёзишича, *Ҳусайн Бойқаро бу гуруҳ(шоирлар)нинг атама ва қоидалари тўғрисида сўз бўлганида кўпроқ бу фақир(Навоий)га хитоб қилар, адиб ва шоирлар ижоди тўғрисида бирор нарса айтилса, сўзни каминага қаратар эдилар. Бу тупроқнинг мартабасини осмонга шунча кўтариб, бу зарранинг қадрини қуёшдан шу қадар ошириб эдиларки, ўзларининг қуёшни равшанлаштирувчи табларидан юзага чиқиб, ўз*

²⁰⁹ Алишер Навоий. Навоийдан чу топқайлар навое. Т. Ҳилол-нашр, 2014.-Б.117.

²¹⁰ АНТАТ. 10-жилд.-Б.607.

гавҳар сочувчи қаламларидан нақш топган ва ўзларининг аҳволлари кайфиятини батамом тасвирлаган рисоаларида бу байри қуллари(Навоий)ни шеър йўлининг барча соҳасида мақтаб, соҳибқиронлик лақаби билан фахрлантирган ва мислсиз, тенгсиз каби сифатлар билан имтиёзлантиргандилар”.²¹¹ Кўриниб турибдики, адабий кечалардаги шеърый баҳсларда Алишер Навоийнинг фикр-мулоҳазаси ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Еттинчидан, Навоий иштирок этган адабий мажлисларда Ҳусайн Бойқаро шоирларни ўз ғазалларига татаббу боғлашга чорлаган: “*Ҳажр шои суубатида (айрилиқ кечасининг қийноқлари ҳақида) ва ўзин анжум ва афлок(юлдузлар ва осмон) билан машғул кайфиятда бу ғазал (Султон Ҳусайн қаламига мансуб) боштин-аёқ хўб ва пурошуб (серҳаяжон) воқеъ бўлубтур ва матлаи бу дурурким:*

*Ҳажр шои ой чиқиб, мен йиғлар эрдим дард ила,
Сайрлар қилдим, сени истаб маҳи шабгард ила*”.²¹²

Бу шеърни айна вақтда ҳукм бўлдиким, туркигўй шуаро татаббу қилгайлар. Яъни, Ҳусайн Бойқаро бошқа шоирларни мажлисда шу шеърга эргашиб, худди шу мавзуда ҳозирнинг ўзидаёқ шеър айтишга даъват этган. Баъзи шоирлар татаббунини эплай олмадилар. Айрим шоирлар эса бундай шеърга тенг келадиган ғазал айтиш қўлларидан келмаслигини тан олишди. “*Ул жумладан бу фақир эрдиким*”, деб ёзади “Мажолис ун-нафоис”да Навоий, “Инсоф бердим ва матлаи будурким:

*Ўтқа солгил сарвни, ул қадди раъно бўлмаса,
Елга бергил гулни ул рухсори зебо бўлмаса*”.²¹³

Бирор шеърнинг услуби (вазни, радифи, қофиялари ва баъзи характерли санъатлари)ни сақлаган унга жавоб ёзиш усули бўлган

²¹¹ Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. Т. Академнашр, 2017. –Б.80.

²¹² АНТАТ. 9-жилд. - Б.201.

²¹³ АНТАТ. 9-жилд. –Б.425.

татаббуъни адабиётшунос Нажмиддин Комилов ўзига хос ижодий мусобақа²¹⁴ деб атаган.

Хусайн Бойқаро адабий йиғинлардан бирида ижод аҳлини шеър айтишга даъват этади: *“Бу ғариб хаёлдурким, (мажлисда) Султон Соҳибқирон(Хусайн Бойқаро)нинг хотирларига келибдур ва назм аҳли(шоирлар)га зоҳир қилиб эрдиларким айтсунлар, барча айтдилар, аммо ҳеч қайси ул ҳазратча айта олмадилар. Ул бу матлабдур:*

*Ҳажринг ўти жисми зорим қилди кул, эй ёр, бил,
Гар бино қилсанг мазорим тарҳин ул кул бирла қил”.*²¹⁵

Саккизинчидан, Олий мажлисда шоирларнинг шеърлари ҳақида баҳс-мунозаралар бўлган, назм намуналари ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирилган. Ана шундай шеърят кечаларидан бирига Мавлоно Қобулий деган йигит қатнашиш бахтига мушарраф бўлган.

Бир куни шоир Қобулий туркий ғазал ўқиб, Навоийнинг қўлига тутқазади.

*Наъл кестим дарди афзун бўлдию кам бўлмади,
Доғи қўйдим сўзи кам бўлғай дебон, ҳам бўлмади.*

Навоий кўнглига ўтирмаган бу байтни ўзи қайтадан ёзиб беради:

*Сарв мойил бўлдиким, ўпгай оёгинг туфрогин,
Ёқса ҳар соат сабо таҳрикидин ҳам бўлмади.*

“Мажолис ун-нафоис”да ёзилишича, *“Қобулий бу шеърни битиб ноиблардин бирининг воситаси била Олий мажлисқа етқурибдур. Ул ҳазрат (Хусайн Бойқаро) ўқигондан сўнгра дебтурларки, иккинчи байти анинг назми эмас... Фақир (Навоий) таажжуб қилдим, аммо лутфи йўқ эрдики, ул ғариб йигитким, бу шеърни ўтқариб эрди, дегайменким-бу байтни мен айтибмен. Чун иқрор қилмадим. Муболага била сўралди, ул Ҳазратқа чун равишан бўлиб эрди, инкор қила олмадим.*

²¹⁴ Комилов Н. Хизр чашмаси. Т. Маънавият, 2005.-Б.251.

²¹⁵ АНТАТ. 9-жилд. - Б.446-447.

Қобулийни топиб келтурсунларким, бу бобда анинг била мутойаба қилайлик (деди Ҳусайн Бойқаро). Филҳол ани топиб Олий мажлисда ҳозир қилдилар. Ҳазрат тахтга ўтириб, илтифот зоҳир қилиб, шеърини таҳсин қилдилар.

*Мажлис ниҳоятқа етти ва эл тарқалди. Бу фақир (Навоий) ер ўпиб, арз қилдимким, бу раҳм ёлғуз анга воқе бўлмадиким, манга дағи бўлди”.*²¹⁶ Яъни аниқроқ қилиб айтганда, “хусни хулқ, камол фазл ва баланд идрок, нозик табъ ва ўткир зехн соҳиби” Ҳусайн Бойқаро Навоий шеърият услубини чуқур билганиданми, Қобулий ғазалидаги Навоий қаламига мансуб байтни пайқаган.

Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳузуридаги яна бир шеърият кечасида Хусрав Дехлавийнинг ҳиндча шеъри ҳақида сўзга очади. Алишер Навоий билан бўлган “ёғин-сочинли кунлардаги” бир суҳбатда Лутфий таърифлаган мазкур шеърда баҳорнинг ёғин-сочинли кунда маҳбуб балчикда тойиб йиқилаётган чоғида ёмғирни тутиб туриб кетгани тасвирланган. Бу ғазал нафақат Алишер Навоийга маъқул келди, балки мазкур шеърий йиғиндаги барча шоирлар ҳам Хусрав Дехлавийнинг заковатига таҳсин ўқишади. Бироқ шоирлардан фарқли ўлароқ, Ҳусайн Бойқаро бу ғазалга ўз эътирозини билдиради. Бу ҳақда “Мажолис ун-нафоис”да шундай ёзилган: “*Олий мажлисда ер ўпуб, арз қилдимким, ул эътирозни гуҳарбор алфоздин эшитмак муроддур. Дедиларким, ул эътироз будурким, ул ёғин қатраси юқоридин қуйи униб келадур, муқаррардурким, риштасига дағи ҳамул ҳолдур. Риштаиким, майли қуйи бўлғай, анинг мадади била йиқиладургон ўзин асрамоғи маҳолдур. Ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) бу эътирозни нақл қилғоч, фақир(Навоий) билдимким, мен ва ҳар киши ҳамким, бу маънини эшитиб, таҳсин қилибдурбиз – барча ғалат қилгон эрмишибиз. Қулоқ тутуб ўз нуқси табъимга муътариф бўлдим. Андин сўнг ул ҳазрат (Ҳусайн Бойқаро) дедиларки, бу байт андоқ воқеъ бўлубтурки, эътироз маҳалли йўқтурким:*

²¹⁶ Кўрсатилган асар.-Б.447.

*Заъфдин кулбамда қўймоқ истасам айлар мадад,
Анкабуте ришта осқон бўлса ҳар деворға”.*²¹⁷

Кўриниб турибдики, темурийлар даврида Хусрав Дехлавийнинг асарлари адаб аҳли анжуманларида мунозара ва муҳокамаларга сабаб бўлган.²¹⁸

Хусайн Бойқаронинг шеърятни теран тушуниши “Мезон ул – авзон”да ифодаланган: “...чун ул Ҳазрат (Хусайн Бойқаро)нинг шариф мажлислари маоний жавоҳирининг кони эрди ва латиф таъблари назм қавоидининг мезони ва замон шуароси олий даргоҳда ходим ва даврон булаго ва зурафоси маолий баргоҳда мулозим эрдилар, мудом назм ва насрдин сўз мазкур ва аладдавом шеър ва муаммодин таъб натоийжи мастур бўлур эрди ва ул Ҳазратнинг дақойиқшиор таъблари назм ойини ва интишориға толиб ва ҳақойиқосор зеҳнлари шеър тартиби ва иштиҳориға роғиб.”²¹⁹ Албатта адабий баҳс-мунозараларда Хусайн Бой қаро адабиётшунос сифатида ҳам намоён бўлган.

Сарой мажлисларида нафақат Хусрав Дехлавий шеърлари, балки М.Азимовнинг “Ҳофиз Шерозий ва ўзбек адабиёти” китобида ёзилишича, Ҳофиз Шерозий ижоди бўйича ҳам сўз юритилган: “XV асрга келиб, Ҳофиз Шерозий ижоди Шарқда жуда оммалашиб кетди. Бунда Ҳирот адабий муҳитининг муҳим роль ўйнаганини таъкидлаш керак. Ҳирот ҳукмдори Султон Хусайн Бойқаро ҳузуридаги мажлисларда, ҳофизхонликларда шоирнинг газал ва рубоийлари, қитъа ва таржеъбандлари, бошқа адибларнинг унга боғлаган мухаммаслари, битган татаббуълари ўқиларди. Ҳофиз ва унинг замони ҳусусида суҳбатлар, қизгин баҳс-мунозаралар бўлиб турарди”.²²⁰ Албатта темурийлар даврида “хосу авомнинг мажлиси, дину давлат арбобларининг хилватдаги суҳбатлари, сўфий ва риндларнинг

²¹⁷ Кўрсатилган асар.-Б.446.

²¹⁸ Ҳомидий Ҳ. Кўхна Шарқ дарғалари. Т. Шарқ НМАК БТ, 2004.-Б.189.

²¹⁹ АНТАТ. 10-жилд. –Б.533.

²²⁰ Азимов М. Ҳофиз ва ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004. –Б.37-38.

давралари Ҳофиз газалларисиз қизимасди”.²²¹ Навоий “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да Ҳасан Ардашер адабий мажлисларда Ҳофиз Шерозий девонидаги кўплаб шеърларни айтиб юрганини ёзган.²²²

Тўққизинчидан, Ҳусайн Бойқаро шарқ ҳукмдорлар анъанасига кўра, мажлисларда шеър айтган шоирларни тақдирлаб борган. Бу ҳақда “Мажолис ун-нафоис”да шундай зикр этилган: “*Бу матлаъ Паҳлавоннингдурким, айтқонда Паҳлавонга подшоҳ минг олтун сила иноят қилди:*

Гуфтамаш: “Дар олами ишқу ту корам бо ғам аст,

Гуфт хандон зеру лаб: “Ғам нест, кори олам аст”.”²²³

(*Таржимаси: Унга айтдимки, сенинг ишқинг оламида ишим ғамдан иборат бўлди, кулгу аралаш ”бу ғам эмас, оламнинг ишидир”, деди мийизгида).*

Ўнинчидан, адабий йиғинларда Ҳусайн Бойқарога бағишланган қасидалар ўқилган. “*Яхши қасоидлари бор*” шоир Авҳад Муставфий Султон Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ҳам қасидалар яратган:

Шод бош, эй дил, ки бар мо сояи раҳмат фиканд,

*Офтоби осмони салтанат Султон Ҳусайн.*²²⁴

(*Мазмуни: Эй кўнгил шод бўл, подшоҳлик осмонининг қуёши Султон Ҳусайн бизга меҳрибонлик соясини солди).*

Қасиданавис Мир Ҳусайн Али Жалойир Туфайлий ҳам Султон Ҳусайн Бойқарога атаб ажойиб қасидалар битган: “*Назмларга табъи мулойимдур. Аммо қасида услуби анинг ҳаққидур. Андоқки, бу тоифа ҳам мусаллам тутарлар. Султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро) отига гарро қасоиди бор*”.”²²⁵ Бобур “Бобурнома”да юқоридаги фикрларга қўшилиб, “*Султон Ҳусайн қошида қушбеги эди, шоир эди. “Туфайлий” тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад*

²²¹ Очилов Э. Барҳаёт сиймолар. Т. Ўзбекистон, 2012.-Б.250.

²²² АНТАТ. 10-жилд. –Б.9.

²²³ АНТАТ. 9-жилд. –Б.374.

²²⁴ Кўрсатилган асар. –Б.308.

²²⁵ Кўрсатилган асар.-Б.397.

эди,²²⁶ деган. Алишер Навоий “Соқийнома”да Туфайлийнинг қасиданависликдаги маҳоратини тасвирлаган:

*То Туфайлий била мажлис қурайин,
Бир неча нукта анга етқурайин.
Айта эй назм элида нодир,
Рақаминг сеҳру ҳаёлинг соҳир...
Анварий бўлсуну ё Хоқоний,
Фарёбий ё Исфаҳоний.
Чунки сўз оби ҳаётин суздинг,
Рухини барчасининг тиргуздунг.
Мадҳ услуби эди беравнақ,
Бал чиқиб эрди ародин мутлақ.
Ҳар қасидаки тузатти рақаминг,
Ё саводин рақам этти қаламинг.
Бўлди маъни юзидин бир олам,
Ул савод анда саводи аъзам.²²⁷*

Султон Ҳусайн Бойқаро адабий йиғилишларидан бирида Туфайлий томонидан қуйидаги қасида ўқилган:

*Бихамдиллах, ки дигар раҳ ба иқболи шаҳи одил,
Бурун амад гулам аз хору хор аз пою аз гил.²²⁸*

(Мазмуни: Худога шукрки, одил шоҳнинг меҳрибончилиги билан яна бир йўла гулим тикандан, тикан оёғимдан, оёқ эса лойдан чиқди).

Мажлисларда нафақат ғазал, қасида, муаммо ва бадихалар, балки марсиялар ҳам ўқилган. Алишер Навоий томонидан устози Жомий вафоти муносабати билан ёзилган марсия ва таърихни Ҳусайн Бойқаронинг адабий йиғинларида ўқилгани “Хамсат ут-мутахаййирин”да шундай қайд этилган: “Ул жумладан ҳуруф роқими(Навоий) бу марсия била таърихни айтиб, йил

²²⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990.-Б.157.

²²⁷ Алишер Навоий. Ҳазойинул-маоний. Фавойидул-кибар.Т.Бадиий адабиёт нашриёти, 1965. –Б.425.

²²⁸ АНТАТ. 9-жилд.-Б.397.

оши тортарда Султони соҳибқирон олий мажлисларида ўткарди ва ҳукм бўлдики, Мавлоно Ҳусайн Воиз минбар устида ўқуди".²²⁹

Ўн биринчидан, шеърят йиғинларида Ҳусайний, Навоий, Жомий ва бошқа шоирларнинг форсча ва туркий ғазалларига куй басталаб куйланган. Жомийнинг ғазаллари билан айтиладиган ашулалар ўз даврида машҳур бўлган: *"Кўп ғазаллари ҳофизлар томонидан куйга солиниб айтилар ва шу йўл билан оғиздан оғизга ўтиб, халқ қўшиқларига айланиб кетган эди."*²³⁰ Ҳусайн Бойқаро мажлисларига зеб берган ашулалардан бири "туркий" номи билан аталган: *"Яна сурудедуким, они "туркий" дебтурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул зоятдин таиқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажовиз айи аҳлига судманд ва мажолисоро суруддур, андоқки, салотин ани яхиши айтур эл(қўшиқчилар)ни тарбиятлар қилибдурлар, туркигўйлик лақаби билан машҳурдур:*

Байт:

Эй саодат матлаи ул орази моҳинг сенинг,

*Аҳли биниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.*²³¹

Адабий мажлислардан бирида Муҳаммад Паҳлавоннинг Султон Ҳусайн Бойқарога бағишланган қуйидаги шеърига "сайди ғазол" (Мумтоз мусиқа йўлларида бири) шўъбасида куй басталаб ижро этилган:

Онжо, ки бар дарғаҳат рўй ниёз овардаем,

Рўи дил дар Каъбаи иқбол боз овардаем".²³²

(Мазмуни: *Даргоҳингга ёлвориб юзланганимда, кўнгил юзини иқбол каъбасига йўналтирган бўламан*)

Подшоҳ йиғинларида мунтазам иштирок этган, ўтмиш ва замондош шоирларнинг шеърларидан ёд билган ва ифодали ўқиб, мажлисларни қизитган, "Куштигир" тахаллуси билан шеърлар битиб, муаммо ва таърих

²²⁹ АНТАТ. 5-жилд.-Б.786-792.

²³⁰ Шомухамедов Ш. Форс-тожик адабиёти классиклари. Т. Бадиий адабиёт нашриёти, 1963.-Б.180.

²³¹ АНТАТ. 10-жилд. - Б.578.

²³² Кўрсатилган асар. –Б.20.

айтишда ном қозонган Паҳлавон Муҳаммад юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ҳусайн Бойқарога бағишлаб басталаган куйига ўзи шеър ёзган ва ашуланинг қуйидаги байти икки марта такрор куйланган:

*Султон Ҳусайн хусрави ғозийки мисли у
Ҳаргиз набуда дар садафи рӯзгор дурр.
Шоҳ аст шаҳриёр, падар бар падарки ҳаст,
Мансур Бойқарои Умаршайх бин Темур.*²³³

(Мазмуни: *Султон Ҳусайн ғолиб подшоҳдир, унингдек рӯзгор садафида ҳеч ким, ҳеч қачон бўлмаган; У шоҳдир, атоси – Мансур Бойқаро Умаршайх бин Темур ҳам бийик шоҳ бўлган*).

Ўн иккинчидан, маълумотларга қараганда, йиғинларда Султон Ҳусайн Бойқаро танбур чалган, Навоий эса қўшиқ айтган. Муסיқий истилоҳлар бевосита шоҳ саройидаги базм манзарасини акс эттириши мумкин. Байт:

*Хуш улки, базмда ойлар тепада аргуштак,
Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса қўшиқ.*

Даставвал, байтнинг маърифий қимматини қайд этиб ўтиш лозим: Навоийнинг танбур чертгани, уд чалгани, куй басталагани ҳақида маълумот бор. Ўзининг “қўп ва хўб” (Бобур) шеъриятидан ташқари, аксарият форс тилидаги буюк салафлар, устод ва муршидларнинг ўн минглаб (эхтимол, юз мингларча) мисраларини ёд билган, мушоира ва базмларда дарду оташин нафас билан ўқиган, илоҳий ҳофиза қувватига эга бўлган шоир лоақал кичик доирада, хос мажлисларда санъаткор хонандаларга жўр бўлиб, борингки, хиргойи қилиб қўшиқ айтган бўлса не ажаб! Шунингдек, Султон Ҳусайн Бойқародек катта иқтидорли, нозиктаб шоир, ҳатто, ўша замон шеъриятининг билимдон ҳакамларидан бири сифатида (бу ҳақда Навоий бир неча бор таъкидлаб ўтади), умуман мамлакат маданий ҳаётида, санъат, бадиий ижод соҳасида (шубҳасиз, Навоийнинг кучли таъсирида) раҳнамо, ҳомий мақомидаги “шоҳ... танбура” чертиши ажабланарли ҳол эмас

²³³ Кўрсатилган асар.-Б.19-21.

(Ўсмирлик чоғлариданоқ моҳир чавандоз ва қиличбозлиги билан танилган бу темурийзода, эҳтимол, эҳтиросли, мардона рақслар устаси бўлгандир, эҳтимол болалик дўсти Навоий билан жўрлашиб кўшиқ-алёр айтгандир). Байтдаги яна бир маърифий нуқта раққоса қизларнинг ер “тепар” шўх “арғуштак” ўйинидир.²³⁴ Муҳаммаджон Маҳмуд ҳам юқоридаги фикрларга қўшилган ҳолда Навоий ғазалларга куй басталаш билан бирга базмларда уларни куйлаган деган мулоҳазани илгари суриб, шундай деган: *“Навоий мумтоз мусиқамизда инсон руҳини тарбияловчи илоҳий куч борлигига ишонган. Бинобарин шеър ёзишдан олдин унинг мазмунини теран ва таъсирчан ифодаловчи вазн ва оҳангдор сўзлар танлаб мусиқийлигини оширган. У бу муҳим хусусиятни Биноийдек шоирлардан талаб қилган ва уларнинг ижодий ўсишига ёрдам берган. Шоир ўз шеърларида Хусайн Бойқаро қатнашган адабий давраларда бастакорлар ёки ўзи боғлаган куйларни чолғу асбоблари жўрлигида ижро этиб куйлагани ҳақида ёзган. Шоирнинг Навоий (куйчи) таҳаллуси билан ижод қилиши унинг мусиқани бағоят севганидан далолат беради”*.²³⁵

Ўн учинчидан, Султон Хусайн Бойқаро мажлисларида ҳар бир иштирокчи давлат ва жамиятда тутган мавқеи, лавозими ва султонга яқинлигидан келиб чиқиб ўрин эгаллаган. Хондамир “Макорим ул-ахлоқ”да Алишер Навоийни “Фазилат ва камолот аҳли йиғинларининг тўрида ўтирувчи зот” дея тилга олиб, бунга далил сифатида қуйидаги ҳикоятни келтирган: Султон Хусайн Бойқаро Навоийни амирлик девонига муҳр босувчилик лавозимига таклиф қилди. Навоий ушбу мансабда ишлашга майл йўқлиги сабабли шундай деди:

-Мен ҳозирда сизнинг ноибларингиз ва ичкиларингиз жумласидан ҳисобланаман. Удумга риоя қилмасдан мажлисда тўрда ўтираман. Агар амирлик лавозимини қабул қилиб оладиган бўлсам, тўра қоидаларига кўра,

²³⁴ Акрам Б. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. Т. Ўзбекистон, 2016.-Б.180-181.

²³⁵ Маҳмуд М. Навоий ижодига янги қараш. Лирик қаҳрамон, ёр, диёр ва таржимаи ҳол масалалари. Т. Meriyus, 2015.-Б. 43.

барлос уруғининг катталари мендан тўрга ўтиб кетишларига тўғри келади. Шу жиҳатдан ушбу мансаб менинг мавқеимдан паст ҳисобланади. Марҳамат кўргузиб мени муҳр босувчилик лавозимидан қутқаришингизни умид қиламан. Токим кўнгилни хотиржам қилиб, ўз хизматимни адо этишда давом этсам.

Дўстларни ардоқловчи Ҳусайн Бойқаро шундай жавоб берди:

-Сизнинг қобилиятингиз қоматини амирлик тўни билан безамаслигим мумкин эмас. Ушбу лавозимни қабул қилиб оладиган бўлсам, барлос уруғининг амирлари мендан тўрга ўтиб кетишади, деган гапингиз эса ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки мен, Бадиуззамон Мирзодан ташқари, амирлардан бирор кишининг сиздан тўрда ўтирмаслиги тўғрисида фармон чиқараман.²³⁶

Шунга кўра, Султон Ҳусайн Бойқаронинг ҳар қандай мажлисларида Навоий тўрдан жой эгаллаган. Навоий нафақат, Ҳусайн Бойқаро, балки аҳли айён, давлат ва жамоат арбоблари, шоирлар, адиблар томонидан ўтказилган адабий мажлисларда ҳаммавақт тўрдан жой олган.

Абдурахмон Жомий мажлисларида эса “ҳар ким ўз ҳурмат даражасига қараб, жой эгаллаган”.²³⁷

“Темур тузуклари”да мажлисларда саййидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуғлар ва аслзодалар ўнг томондан жой олгани, йиғиндан ўрин олиш қоидаларининг бажарилишини назорат қилувчи тўрт амирга, мажлисга ҳозир бўлганларни ўз тартиби билан тахтнинг ўнг, сўл, олди ва орқасида жойлаштириш топширилгани айтиб ўтилган.²³⁸

Ўн тўртинчидан, Султон Ҳусайн Мирзо даври мажлисларини “Мири – мажлис” – “Мажлис амири” (бошловчи, сухандон) бошқариб борган. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да ёзилишича, бир кечаси бир улуғ зот хонадонига мажлисда Навоий иштирок этади. Ушбу йиғинда Мутаҳҳари

²³⁶ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015.-Б.105-106.

²³⁷ Шомухамедов Ш. Форс – тожик адабиёти классиклари. Т. Ўзадабийнашр, 1963. –Б.163.

²³⁸ “Темур тузуклари”. Т. Ўзбекистон, 2014.-Б.132.

Удийга тенглаша оладиган санъаткор шоир Ҳасан Деҳлавийнинг куйидаги шеърини ўқир эди:

“Зиҳй дарунаи дилро замон-замон ба ту майли”

(Таржимаси: Қандай яхшики кўнгил ич-ичидан сенга интилади) то бу байтга етганда:

*Мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дурр шуд,
Чунин асар диҳад, оре, тулӯи чун ту Суҳайле!*

(Таржимаси: Ёмғир қатралари каби кўз ёшларимнинг ҳаммаси дурр бўлди, ҳақиқатан сенинг Суҳайл (юлдузидек) чиқиб келишинг шундай таъсир қилди).

Хуш табъ мажлис аҳли муғаннияга эътироз билдириб, танбех оҳангида, шундай дейдилар: *“**“Сиришки ман дурр шуд”** ўқима, балки **“дурр шуд”** ўрнига **“хун шуд”** ўқуки, чунки **“дурр шуд”**нинг маъноси йўқдир.”* Подшоҳнишон **Мири мажлис** ҳам аҳли мажлис фикрига қўшилади. Аммо Навоий уларнинг мулоҳазасини қўллаб-қувватламайди. Ана шунда мажлис аҳли Навоийга юзланиб, *“Сен нега бизнинг фикримизга қўшилмайсан?”* дейдилар. Навоий эса *“менимча, **“мисоли қатраи борон сиришки ман ҳама дурр шуд, бўлгани тўғри. Шеърни ўзгартириш шарт эмас,”** дейди.*

Мажлисда ҳозир бўлганлар Навоий билан баҳсга киришади. Навоий ўз фикрида қатъий туриб олади ва *“Сиз барчангиз бир тараф бўлдингиз, мен эса бир тараф. Келинг, яхшиси баҳсимизни ҳал қилиш учун бир ҳакам танлайлик, кимнинг ҳақлигини айтсин”*, дейди.

Шундан сўнг мажлис аҳли яқдилликда қайси томон ҳақлигини аниқлаш учун Жомийга мурожаат қилади. Навоий бу ҳақда шундай ёзади: *“Чун сўз мунга қарор топти. Фақир алар била гарав боғлаб, мажлиснинг кайфиятин ва ул баҳснинг сабабин ва ул байтда **“хун”** лафзи муносиброқ ё **“дурр”** лафзи мувофиқроқдур деб, мақсуднинг иснодин ҳамул замон битиб, ул Ҳазрат(Жомий) хизматлариға юборилди.”* Кўп ўтмай Жомийдан шундай жавоб келади:

*“Суҳан **“дурр”** асту тааллуқ ба гўши шаҳ дорад”.*

(Таржимаси: Сўз-дурр(инжу) шоҳ қулогига тааллуқи бор.)

Жавобни ўқиб, мажлис аҳли мулзам бўлади, чунки буюк Жомийнинг фикри Навоийники билан муштарак эди. Шеърин баҳсда Навоийнинг ютиб чиққанлиги ҳақида хушхабар эса эрта тонгдан Ҳирот бўйлаб тарқалади ва бу ҳақда адабий мажлисларда нақл қилина бошланади.²³⁹

Восифий “Бадойиул-вақоий”да ҳам Хожа Маждуддин Муҳаммад мажлисларини олиб борган Мири маҳфил (мажлис) ҳақида шундай сўз юритган: “...Мавлоно Халил саҳҳофким, мажлиснинг авроқ ва ажзоси онинг ишрин каломи латофат анжомига вобаста эрди ва Мир маҳфил (мажлис)нинг ноҳамвор беандомлигин ислоҳ қилур эрди”.²⁴⁰ Шунинг учун темурийлар давридаги бадий йиғинларда ҳам Мири мажлисга эҳтиёж катта бўлган. Адабий давраларни сўзга чечан, ҳозиржавоб, билимдон, шоир киши – Мири мажлис бошқариб борган.

Ўн бешинчидан, темурийлар даври адабий мажлисларида мажлис қизитувчи – мажлисафрўз²⁴¹ ҳамда йиғинларни жонлантирувчи мажлисоройлар²⁴² иштирок этган. Навоий “Мажолис ун-нафоис”да шоир Сайид Қутб Лакадангнинг “Банддин қочиб, Самарқанддаким, мажолисда Сайид Қуроza била мажлисоройдир”,²⁴³ дейди. Шунингдек, Амир Темуr ва темурий ҳукмдорлар диний ва уламолар мажлисларида кўрилган ва ечилган масалаларни мажлиснавис махсус дафтарга ёзиб борган.²⁴⁴

Ўн олтинчидан, Султон Ҳусайн Бойқаро ва унинг амалдорлари томонидан ташкил этилган адабий мажлисларда иштирокчилар махсус таклиф этилган.

Темурий мирзолар ва Ҳусайн Бойқаро мажлисларига қуйидаги касб эгалари қатнашган:

²³⁹ АНТАТ. 5-жилд. -Б.742-743.

²⁴⁰ Ўзбек адабиёти. Тўртинчи том. Иккинчи китоб. Т. Бадий адабиёт нашриёти, 1960.-Б.381.

²⁴¹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. Фан, 1983.-Б.199.

²⁴² Кўрсатилган асар.-Б.199.

²⁴³ АНТАТ. 9-жилд.-Б.390.

²⁴⁴ Аҳадов Ш, Эгамов Т. Амир Темуr ва Темурийлар даврининг интеллектуал салоҳияти. Самарқанд, 2004.-Б.63.

- Саййидлар, хожалар, шайхулисом, имомлар, ҳофизлар.
- Олимлар, фикҳлар, қозилар, тарихчилар, обрў-эътиборли кишилар.
- Дабирлар(муҳаррирлар), надимлар, котиблар, хаттотлар, воизлар
- Шоирлар, адиблар, фозиллар, султонлар китобхоналари бошлиқлари.
- Мунажжимлар, табиблар, паҳлавонлар ва шахмат усталар.
- Қиссахон, хабарчи, ровийлар, мусаввирлар.
- Хонандалар, созандалар, раққос ва раққосалар, кулги усталари.

Ҳусайн Бойқаро адабий йиғилишлари иштирокчилари ҳақида Хожа Муҳаммад Тойбодий шундай ҳикоя қилади: “Бир куни Султон Ҳусайн Мирзо мажлисида Ҳофиз Ғиёсиддин Дехдор фазилатлари ва камолоти ҳақида гап кетди. Алишер Навоийнинг Ҳофиз билан Гузургоҳ чорбоғида учрашгани ҳақида Тойбодий подшога бирма – бир гапириб берди. Ҳусайн Мирзо кулиб деди: “Бундан таъбининг латофати ва зарофати маълумдир. Бу кеча у киши билан суҳбат қурғумиздур”.

Шундан сўнг Султон Ҳусайн Мирзо мажлисида бўладиганлар номини ёзиб беради. Яъни, Амир Алишер Навоий, Паҳлавон Муҳаммад, Хожаги Абдулло Марворид, Хожа Камолиддин Ҳусайн Низомулмулк, Амир Саййид Бадр, Мирқосим Туркиғўй, Амир Жоний мавла, Амир Низом Муқаллид, хусн аҳлидан Қосим Мирҳусайний, Мирзойи Тарёкий, Тоҳир Чакка, Сарви Лабижўй, Моҳи Симноний, Мирак Заъфароний, Рухулло пари, Шомуҳаммад хонандалар мажлисга таклиф этилади.

Адабий кеча бошланиши билан Ҳофиз Ғиёсиддин Дехдорга ўз ҳиссиётларини изҳор этиш учун сўз берилди. Ҳофиз ўз ҳунарларини кўрсатиб, мажлис аҳлига шундай қилиқлар намоиш қилдики, мажлисдаги илму фан эгалари, ҳамма унга қойил қолди. Бу мажлисда Ҳофиз Басир бир ғазал ўқиди. Хожа Абдулла Садр Марворид қонунда бир куй ижро этиб берди. Кейин мажлис охиригача Ҳофиз Ғиёсиддин ўз санъатини кўрсатди...²⁴⁵

²⁴⁵ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.185.

Ҳусайн Бойқаро адабий йиғинларида ҳажв усталар ҳам фаол катнашган: *“Шайх Абдулло Девона ва Хожаси Деҳдорки, ҳазрат подшоҳ (Султон Ҳусайн Бойқаро) мажлисида надимлик юзидин кўп элни тақлид ва ташбиҳ қилур мустаҳсан тушар. Мавлоно(Номий)нинг такаллумида бир ҳол борким, ани анга ташбиҳ қилубтур, собун чайнардур ва оғзидин мағзоба зоҳир бўладур ва такаллумни ҳам тақлид қилурда иккаласин аҳли идрок кўп таҳсин қилурлар”*.²⁴⁶

Султон мажлисларида раққос Сайид Бадр ўз рақсларини намоиш этган: *“Сайид Бадр ...бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо (Султон Ҳусайн Бойқаро) мулозамати(мажлиси)да бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсухбати эди.”*²⁴⁷ “Ҳайрат ул-аброр”да ҳам машҳур раққос Сайид Бадр Султон Ҳусайн Мирзо мажлисида самоъ йиғинларидаги каби рақсга тушгани қайд этилган:

*Боғи Эрам саҳнида базм айласа,
Бодаи ноб ичгали азм айласа.
Қилса навозандалар оҳанги руд,
Аҳли ғино тортса дилкаш суруд...
Зухра сурудини матоъ айлабон,
Бадр бу мажлисда самоъ айлабон.*²⁴⁸

Ҳерман Вамбери “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи” китобида ҳам “темурийлар даврида (Сайид Бадрдек) раққослар бўлгани, унинг ўзи моҳир раққос сифатида ўзи ихтиро қилган бир неча рақс ижод этгани таажжублидир”,²⁴⁹ деб ёзган.

“Муншаот”нинг 75-мактубида шеърӣ тарзда Ҳусайн Бойқаро адабий мажлиси аҳлидан бўлмиш, йиғинни ёқимли ҳунарлари ва рақсга тушиши

²⁴⁶ АНТАТ. 9-жилд.-Б.333.

²⁴⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990.-Б.156.

²⁴⁸ АНМАТ. 7-том. -Б.70-71.

²⁴⁹ Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т. Ғ.Фулом номидаги АСН, 1990.-Б.75.

билан қизитган Сайид Бадр, амирлардан Мири Мўғул, сарой мулозимларидан Муҳаммад Кўкалтош, салтанат хизматчиларидан Амир Афзалуддин Муҳаммад, мажлис надимларидан Банда Бобо²⁵⁰ ва қатор санъаткорлар, мусоҳиблар, шоирларни (1-илова) зикр этган.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг сарой шоирлари ва санъаткорлари, созандалари, бастакорлари, хаттотлари, мусаввирлари, яъни мажлис аҳли – Амир Шайхим Суҳайлий, Ҳусайн Али Туфайлий, Мавлоно Осафий, Биноий, Сайфий Бухорий, Абдуллои Маснавийгўй, Мир Ҳусайн Муаммоий, Муҳаммад Бадахший, Юсуф Бадиий, Оҳий, Шоҳ Ҳусайн Комий, Муҳаммад Солиҳ, Ҳилолий, Аҳлий, Султон Али Машҳадий, Камолиддин Бехзод, Шоҳ Музаффар, Хожа Абдулло Марворид, Қулмуҳаммад Удий, Шайхий Ноий, Шоҳқули Ғижжакий, Ҳусайн Удий, Ғулом Шодий, Мир Азу ва Паҳлавон Муҳаммадлар ҳақида Бобур “Бобурнома”да айрим қимматли маълумотларни келтириб ўтган.²⁵¹ Ҳерман Вамбери ҳам Ҳусайн Бойқаронинг сарой шоирлари ҳақида шундай ёзган: *“Суҳайлий ёхуд Амир Шайхим Суҳайлий. Илк бор Абусаид мирзо саройида, кейин 20 йилча Мирзо Ҳусайн Бойқаро саройида яшаган ушбу зот Ҳиндистоннинг “Тўтинома” масалларини фавқулодда гўзал таржима қилган. Хожа Абдулло Отиф. “Темурнома” ёхуд Темурнинг таржимаи ҳолини шеър билан ёзган бу зот “Маснавийгўй” деб аталади. Хожа Абдуллоҳ Марворид – Баёний номи билан бир қанча газаллар, мадҳиялар ёзиб, “Мунисул аҳбоб” унвонли бир девон ва ишио услубига оид тазкира қолдирган. Мулло Биноий ҳиротлик бир банно-меъмор ўғли бўлиб, Мир Алишер (Навоий) билан оралари бузулгунча Мирзо Ҳусайн Бойқаро саройининг илтифотига сазовор ҳолда яшаган. Кейинчалик Мовароуннаҳрга кетиб, Султон Маҳмуд Мирзо саройи доирасида эътибор қозонган. Ҳилолий. Бу зот кўп ўқилувчи “Шоҳ ва дарвиш” маснавийси муаллифи.”*²⁵²

²⁵⁰ Алишер Навоий. Муншаот. Т. Маънавият, 2001.-Б.70-71.

²⁵¹ Бу ҳақда қаранг: Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Шарқ НМАК БТ, 2002.-Б.127-140.

²⁵² Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1990.-Б.73.

Хусайнқулихон Аъзам Ободий “Тазкираи наштари ишқ” асарида Ҳиротда яшаган ва дастлаб Ғарибий тахаллусини қўллаган шоир ҳақида маълумот берган. Мавлоно Ғарибий Ҳусайн Бойқаро мажлисларида катнашгач эса тахаллусини ўзгартиришга қарор қилган. Адабий мажлислардан илҳомланган шоир **Мажлисий** тахаллусини олган. “Музакири аҳбоб”да Мавлоно Мажлисий ҳақида шундай ёзилган: *“Сухбатда самимий улфат ва ўтириш(мажлис)ларга яхшигина зийнат киши бўлиб, оғир вазиятларда ҳам табъ отини зийраклик майдонида енгил йўрттириб, сўз тўпини нотиклик човғони билан элтар эди. Яхши шеърлари ва ёқимли сўзлари бор. Қасидалари нафис ва гўзалдир”*.²⁵³

Мажлисларнинг доимий иштирокчиларидан бири шоир Мавлоно Муқбилий Навоийнинг ёзишича, *“мажolisда амсол (тимсол) ва назойир (назиралар) кўп келтирур”*.²⁵⁴

Шунингдек, Ҳиротда Навоий иштирокида ўтказилган Хожа Маждуддин Муҳаммад мажлисига **хонандалардан** Ҳофиз Басир, Ҳофиз Мир, Ҳофиз Ҳасанали, Ҳофиз Ҳожи, Ҳофиз Султон, Маҳдум Айший, Шоҳмаҳмуд хонанда, Сияҳча хонанда, Ҳофиз Убаҳий, Ҳофиз Турбатий, Ҳофиз Чароғдон, **созандалардан** устод Ҳасан Нойий, устод Қулмуҳаммад Удий, устод Ҳасан Балабоний, устод Али Хонақоҳий, устод Муҳаммадий, устод Ҳожи Кўҳастий Нойий, устод Сайидахмад Гижжакий, устод Али Кўчак Танбурий, **шоирлару мажлисафрўзлар, надиму мажлисоролардан** Мавлоно Биноий, Хожа Осафий, Амир Шайхим Сухайлий, Мавлоно Сайфий Бухорий, Мавлоно Комий, Мавлоно Ҳасаншоҳ, Мавлоно Дарвеш Рўғангар, Машҳадий, Мавлоно Муқбилий, Мавлоно Шавқий, Мавлоно Завқий, Мавлоно Халаф, Мавлоно Наргисий, Мавлоно Ҳилолий, Мавлоно Риёзий Турбатий, **зарифлардан** Мир Сарбараҳна, Мавлоно Бурҳон Гунг, **муаррих** Мирхонд, мавлоно Муъин (**табиб**), (**воизлардан**) мавлоно Ҳусайн Воиз,

²⁵³ Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Тазкира. Т. Мерос, 1993. –Б.80-81.

²⁵⁴ АНТАТ. 9-жилд. -Б.345.

Саййид Ғиёсиддин Шарафа, мавлоно Муҳаммад Хавофий **хаттот**, **хуросонлик обрўли йигитлар**дан Мирак Заъфарон, Шохмуҳаммад Мирак, Хожажон Мирак, Султон Сирож, Мирзойи Натъдўз, Хусайн Зардўз, Сарви Лабижўй, Шамшоди Сояпарвар, Мулло Хожа Хонанда, Юсуф Мозори Чилгазий, Юсуфи Соний, Моҳи Симноний, Соқи ва Боқи Ироқийларни чорладилар.²⁵⁵

Ўн еттинчидан, асрлар мобайнида ҳукмдорлар саройларида фаолият кўрсатган мажлис аҳли одоби ҳақида алоҳида ахлоқ нормалари ишлаб чиқилмаган. Аммо ўрта асрларда шарқ ҳукмдорлари мажлислари, шу жумладан Султон Ҳусайн ҳузуридаги шеърият кечалари иштирокчилари ёзилган ва ёзилмаган одоб қоидаларига амал қилишган. Бинобарин, Кайковус, Низомулмулк, Низомий Арузий Самарқандий ва Навоийнинг асарларида қайд этилган шартлар ва талаблар асосида мажлис иштирокчиларидан бўлмиш шоир, надим ва санъаткорларга қуйиладиган одоб-ахлоқ қоидаларини шакллантиришга ҳаракат қилдик.

Темурийлар даврида ҳам ўрта асрлар шарқида бўлгани каби **подшо мажлисларида шоир** ўзини қандай тутиши ва унинг шеъри қандай бўлиши лозимлиги ҳақида ўзига хос талаблар мавжуд бўлган. Биринчидан, шоир мажлисларда ширинкалом ва дўстлар даврасида очиқ чехра бўлиши лозим. Иккинчидан, шеърлари эса ҳаёт саҳифасида боқий қоладиган, покиза табиатли кишилар тилидан тушмайдиган, баёзларга ёзиб олинадиган ва шаҳарларда ўқиладиган даражага етган бўлиши керак. Учинчидан, шеърдан кўзланадиган катта мақсад ва улкан ният бу подшо номини боқийлаштиришдир. Шеър ўқилмаса ва кўчирилмаса бу мақсад ҳосил бўлмайди. Бу даражага етмаган шеърнинг таъсир қуввати бўлмайди. Агар шеър ўз боқийлигига эга бўлмаса, у қандай қилиб ўзга кишиларнинг номини

²⁵⁵ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.172.

абдийлаштириши мумкин.²⁵⁶ Бу ҳақда Кайковус “Қобуснома”да “...агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қилгил ва ўзинг билиб, ўзинг билиб, ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, нединким шеър айтгон киши халқ (подшоҳлар, мажлис аҳли) учун айтур ва ўзи учун айтмас. Бир хил вазн ва бир хил қофияга қаноат қилмагил, санъатсиз ва тартибсиз шеър айтмагил. Шеърда зарб, яъни оҳанг, яхши садо, мунг бўлса ва шаклда алъал бўлса, яъни вазни тўла бўлса, яхши бўлур. Шоирларнинг расми-одатига кўра уларнинг санъатларидан гофил бўлмагил...”²⁵⁷ деган. Кўриниб турибдики, ҳукмдорлар мажлисида иштирок этадиган шоирларга юқоридаги талаблар қўйилган

Темурийлар, хусусан Ҳусайн Бойқаро саройидаги надимларга қуйидаги шартлар қўйилган:

- Форсий ва арабий тил била иншо ёза билсин;
- Шоирликни ҳам билсин ва кўплаб форсча ва арабча байтларни ёд ўқисин;
- Илми тиб ва илми нужумни билсин;
- Созандаликдан хабардор бўлсин;
- Муҳоки муҳоко(бир бири билан сўзлашиш) бўлсин;
- Кулгили ҳикоялар, ҳикматли сўзлар ва нодир қиссаларни ёд билсин, яъни ровий ва қиссахон бўлсин;
- Нардбозлик ва шатранжбозликдан хабардор бўлсин;
- Қуръон тиловати, тафсир, ҳадис ва шариат илмини билсин.²⁵⁸

“Сиёсатнома”да Низомулмулк надимликнинг фойда ва шартларини санаб ўтган:²⁵⁹ “Надим гавҳари фозил, чиройли, покмазҳаб, сир сақловчи,

²⁵⁶ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун наводир). Т. Ғ.Фулом номидаги АСН, 1985.-Б.31.

²⁵⁷ Кайковус. Қобуснома. Т. Мерос, 1992.-Б.121-124.

²⁵⁸ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар (Мажмаъун наводир).Т.Ғ.Фулом номидаги АСН,1985.-Б.110.

²⁵⁹ Низомулмулк. Сиёсатнома. Т. Янги аср авлоди, 2008.-Б.90-91.

яхши кийинган бўлиши ва кўп ҳикоя ва қиссаларни, ҳазилу латифаларни ифодали қилиб сўзлаб бера билиши лозим бўлган.

Таъкидлаш жоизки, ҳар бир надимнинг ўз мартабаси бўлиши лозим. Тарихда баъзиларининг ўтирадиган жойлари, баъзиларининг туриб хизмат қиладиган махсус мақомлари бўлган.²⁶⁰

Ҳусайн Бойқаро даврида надимларни мусоҳиблар деб аташган. Бобур “Бобурнома” да Навоий Ҳусайн Бойқаронинг мусоҳиби бўлгани ҳақида шундай ёзган: “Алишербек Навоий беги эмас эди, балки мусоҳиби эди”.²⁶¹ Алишер Навоий: Қомусий луғатида эса мусоҳиб ўрта асрлардаги сарой лавозимларидан бири бўлганлиги айтилган.²⁶²

Султон Ҳусайн Бойқаро (юқорида кўриб чиққанимиздек,) мажлиси **хофизу созандасиз** ўтмаган. Энг қизиғи, бу даврнинг хонандалари шоир ҳам бўлишган ва анъанага кўра мажлисларда мусиқа жўрлигида шеърлар ўқишган. Нафақат Ҳусайн Бойқаро балки, бошқа темурий ҳукмдорлар мажлисларида ҳам хонандаю созандалар хизмат қилган.

Аксар вақт мажлисда уд чалувчининг ўзи қўшиқ айтган, зотан, Шарқ халқларининг маънавий ҳаётида шеърят улкан рол ўйнаганига боғлиқ ҳолда қўшиқни бу даврнинг умуман мусиқа маданиятидан ажратиб бўлмаган. Анъанавий китобий шеърят ва халқ оғзаки ижоди хонандалик ёки мусиқа жўрлигида шеър ўқишдан қатъий назар умуман ижрочилик учун хонандага бой материал берарди. Қолаверса, бунда шеърнинг оҳангдорлиги мусиқа жўрлигининг оҳангдорлигини белгилаб берган.²⁶³

Навоий “Маҳбуб ул-қулуб”да темурийларнинг машҳур хонандаси, ёқимли овоз соҳиби Юсуф Андигоний²⁶⁴ номини тилга олган. Иброҳим Султон акаси Бойсунқур Мирзодан унинг мажлисига машҳур хонанда ва созанда Юсуф Андугонийни юборишини сўраб, бир неча марта мурожаат

²⁶⁰ Кўрсатилган асар.-Б.92.

²⁶¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990. –Б.153.

²⁶² Алишер Навоий. Қомусий луғат. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016.-Б.371.

²⁶³ Темур ва Улуғбек даври тарихи. Т. Қомуслар Бош таҳририяти, 1996.-Б.229.

²⁶⁴ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1983.-Б.57.

килган. Лекин Бойсунқур рад қилаверди. Охири Иброҳим Султон хожа Юсуфни юборсин деб, унга 100 минг динар нақд пул жўнатди. Бойсунқур Мирзо инисига мана бу байтни жавоб ўрнида йўллади:

Сотмагаймиз биз Юсуфни ҳеч қачон,

Айла сен қора чақангни эҳтиёт.²⁶⁵

Бойсунқурнинг моддий ёрдами ва ҳомийлигида ижодий камолотга етган Хўжа Юсуф Андигоний Ҳирот мусиқа мактабининг пешвоси ҳисобланган. Ҳусайн Бойқаро ҳам мусиқа билимини ундан ўрганган.²⁶⁶

Темурийлар давридаги мажлисларда доира, уд, конун, ғижжак, най, дутор, танбур, рубоб, сетор, сато каби мусиқа асбоблари чалинган.

Ўша давр мусиқа асбоблари тўғрисида тасаввур берувчи асосий манба бу – миниатюралардир. Беҳзод қаламига мансуб “Султон Ҳусайн саройида базм” номли асарда меҳмонлар даврасида уд чалаётган созанда тасвирланган.²⁶⁷ “Боғда базм” номли миниатюрада эса меҳмонлар даврасида дутор, уд, чилтор, узун сурнай чалаётган созандалар гавдаланган. “Бойсунғур Мирзо қабулида” деб номланган миниатюрадаги тантанада иштирок этаётган меҳмонлар даврасида чилтор, уд, икки қулоқли (қорни думалоқ) ғижжак ва тўрт қулоқли (қорни ноксимон) ғижжак чалаётган созандалар расми чизилган.²⁶⁸

Алишер Навоий “Мезон ул-авзон” асарида халқ қўшиқчилигининг саккиз тури ривожланганлигини қайд этади. Булар – туюқ, чангчи, туркий, орзуворий, муҳаббатнома, мустаҳзод ва шу кабилар.²⁶⁹ Темурийлар даври мусиқа санъатида Ҳирот ижодий муҳитининг ўрни катта бўлган. Ҳирот

²⁶⁵ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т.Ғ.Ғулом номидаги АСН-1981.- Б.140-141.

²⁶⁶ Ҳомидий Х. Қўхна Шарқ дарғалари. Т. Шарқ НМАК БТ, 2004.-Б.198.

²⁶⁷ Алишер Навоий асарларига ишланган миниатюралар. (Тузувчи: Ф.Сулаймонова). Т. Шарқ НАК БТ, 2001.-Б.57.

²⁶⁸ Қўрсатилган асар. –Б. 95-100.

²⁶⁹ АНТАТ.10-жилд.-Б.532-579.

мусиқашунослари ўз ижодларида Навоийнинг шеър ва ғазалларидан кенг фойдаланганлар.²⁷⁰

Султон Ҳусайн Бойқаро даври санъткорларидан “Қосимали Қонуний шундай созанда эдики, хури ийнлар қонуни кулоқлари намунасига беҳишт боғининг гулгунчаларини қонунсоз ҳузурига келтирарди.

Жигарий Чангий муғанния бўлиб, чангни оғушига олган он фалак базмидаги Зухра ўз созини ерга урарди.

Созандалар пешвоси устод Саййидахмад Ғижжакий ҳақида мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий бир ғазал битган:

*Садои он ғижжасак кушту ҳусни он ғижжасак,
Ки шўри мажлиси ушшоқ шуд он зи пурнамаки.*”²⁷¹

(Мазмуни: *Бу ғижжасак овози ўлдирди, ғижжасакчининг ҳусни тузли бўлганидан ошиқлар мажлисининг шўри қўриди.*)

Муҳибали Балобоний, нодир созандаларидан устод Ҳасан Удий, Ҳусайнийи Кўчак Нойи, Мир Хонанда, хонанда Ҳофиз Басир, Шайхи Нойий, Мақсудали Раққослар²⁷² темурий Султон Ҳусайн Бойқаро даври мажлисларига иштирок этишган. Эронлик олим Валиуллоҳ Ковусий Ҳусайн Бойқаро адабий мажлисларини муסיқий мажлислар деб қайд этиб, “Султон Ҳусайн ва шахзодаларнинг мусиқага қизиқиши ва Алишер Навоийнинг созандаларга кўрсатган ҳомийлиги туфайли сарой санъаткорларнинг интиладиган марказига айланди. Тарихчилар ўша даврдаги Султон Ҳусайн ва вазирининг фармони билан уюштирилган беназир **мусиқий мажлислар** ҳақида кўп бора ёзишган.

Амир Алишер Навоийнинг ҳиммати билан ташкил этиладиган кўп мусиқа мажлисларида созандалар ва хонандалардан ташқари замонасининг кўплаб фузало ва донишмандлари ҳам иштирок этишарди”,²⁷³ деган.

²⁷⁰ Усмонов Қ. Содиқов М. Ўзбекистон тарихи. I-қисм. Т. Мерос, 2002.-Б. 190.

²⁷¹ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Т. Ғ.Фулом номидаги АСН, 1979.-Б.10-11.

²⁷² Кўрсатилган асар.-Б.11-12.

²⁷³ Ковусий В. Санъат ва маданият ҳомийси. Жаҳон адабиёти журнали февраль. Тошкент, 2016.-Б.152.

Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳиротда “Хонандалик мажлислари” машҳур бўлган. Адабий манбаларда ёзилишича, Мир Хонанда хониш қилаётганда Хофиз Басир ғоят беҳуд ва бетоқат бўларкан. Ваҳоланки, Хофиз Басирнинг ўзи замонасининг яғонаси экан. Ҳазрати Довуд пайғамбардан кейин ҳеч ким Хофиз Басирдек хонандалик қилолмаган. Шуниси ҳам машҳурки, унинг хонандалик мажлисида тўрт киши ҳушдан кетган. Нақл қилишларича, Хожа Товус Девоннинг таъзияси куни эътиборли ва мансабдор кишилар ҳозир бўлган мажлисда Хофиз Басирдан ашула айтишни илтимос қилишган. Хофиз Хожу Кирмонийнинг “Вафоти беҳ бувад онро, ки дар вафои ту набвад” (“Сенга вафо қилмаганларнинг ўлгани беҳроқ”) деб бошланадиган ғазалини бошлаб, қуйидаги байтга етган:

Дар оташ афканам он дил, ки дар ғами ту насўзад,

Ба бод бардиҳам он жон, ки дар ҳавои ту навбад.

(Мазмуни: Ғамингда куймаган дилни ўтга ташлайман. Сен учун ёнмаган жоннинг кулини кўкка совураман).

Айвон кунжидан бир мусича парвоз қилиб, ўзини хофизнинг қўйнига ташлаган ва жон берган. Ўша куни қарийб қирқ киши ҳушдан кетган. Уларни мажлисдан кўтариб олиб чиқишган.²⁷⁴

Кайковус “Қобуснома”да *хофиз шоир бўлса ҳам, мажлисда ўз шеърини ўқимасин, чунки хофизлар халқ шеърининг ровийсидур, ўз шеърининг эмас...”,²⁷⁵ дейди. Ваҳоланки, темурийлар даври кўшиқчиси шоир ҳам бўлганини айтиб ўтдик: “Ҳар вақтнинг ўзида муносиб ғазалларни ўқигил: баҳорда хазонга муносиб, хазонда баҳорга муносиб, қишда ёзга муносиб ва ёзда қишга муносиб ғазалларни ўқимагил”.²⁷⁶ Бинобарин, мажлисларда хонандалардан ғазалларни чиройли ва ифодали ўқиш талаб этилган.*

Бир сўз билан айтганда, адабий йиғин унда иштирок этган мажлис аҳлидан юксак одоб-ахлоқни тақозо этган. Асрлар давомида такомиллашиб

²⁷⁴ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.11-12.

²⁷⁵ Кайковус. Қобуснома. Т. Мерос, 1992.-Б. 121-124.

²⁷⁶ Кўрсатилган асар.-Б.121-124.

борган мажлисларда йиғин аҳлининг шарқона ахлоқ-одоб қоидалари ҳам шаклланиб, мукамаллик касб этган. Бу қоидалар мажлислардаги тартиб-интизомни таъминлаган. Шарқона одоб –ахлоқ ҳамда мажлис аҳли ўртасидаги ўзаро ҳурмат – иззат шеърӣ баҳс ва тортишувларни жанжалсиз ўтишини кафолатлаган.

2.2. Замондош устозлар мажлислари

Ҳусайн Бойқаро даврида нуфузли давлат ва жамоат арбоблари, олимлар, амирлар, қозилар, ҳокимлар қаторида мутафаккир-шоирлар хонадонларида ҳам мунтазам адабий мажлислар ўтказилганлигини Навоӣ ва унинг замондошлари асарлари тасдиқлайди. Айниқса, бундай мажлислар Алишер Навоӣнинг устози, пири ва дўсти мутафаккир Абдурахмон Жомӣ (1414-1492) хонадонида ҳам тез-тез ташкил этилган. Ушбу йиғинларда Хуросоннинг саййидлари, уламолари, олимлари, шоирлари, зиёлилари қаторида Навоӣ ҳам иштирок этган. Темурийлар давридаги адабий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятларидан бири адабий жараённинг ягоналиги, унда туркий тилда ижод қилувчиларнинг ҳам, форсийда қалам тебратувчиларнинг ҳам баробар ва фаол қатнаша олгани эди. Буни биз Алишер Навоӣнинг “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида яққол кўрамиз. Унда ижодкорлар тил хусусиятларига қараб бир-биридан ажратилмаган. Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги давридаги адабий ҳаётга тўхталар экан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома”да: “Шуародин бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурахмон Жомӣ эди”, -деб ёзади. Бинобарин, фақат форсий адабиётнинг эмас, шу даврдаги ўзбек адабиётининг гуллаб-яшнашида ҳам Абдурахмон Жомӣнинг роли жуда катта бўлган”.²⁷⁷

Қизғин баҳс-мунозараларга бой адабий йиғинларда Алишер Навоӣ мунтазам қатнашиб келган. Мажлисдан бирида Хусрав Деҳлавийнинг

²⁷⁷ Маънавият юлдузлари. (Мухаррир Ф.Ҳасанов)Т. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси ДИН, 2011.-Б.220.

“Дарёи аброр” қасидаси ҳақида сўз боради. Навоий уни шундай таърифлайди: *“Невчунким, Мир Хусравдек кишидин мундоқ машҳурдурким, демиш бўлғайким, “Агар афлок(фалак) ҳаводиси(ҳодисалар) ва рўзгор навобидин менинг борча назмим замона саҳифасидин маҳв бўлса ва бу қасида қолса менга басдур, навчунким ҳар киши ани ўқуса билурким, назм мулкида менинг тасарруф ва иқтидорим не мартабада эркандур”*. Аммо бу ҳақда **Жомий мажлисида** ҳеч нима демайди, то **мажлис** тарқайди.²⁷⁸ Демак адабий мажлисларда турли шеърлар ҳақида баҳс-мунозаралар олиб борилган. Фикримизни яна бир бор Навоий томонидан келтирилган қуйидаги мисол ҳам исботлайди. Жомийнинг яна бир мажлисида турли хил шеърӣ мавзуларда сўз юритилган: *“Бир кун ул ҳазрат(Жомий) хизматлари(мажлислари)да асҳоб ҳозир эрдилар ва ҳар навъ сўз ўтадур эрди. Бурунроқ фақир(Навоий) алар(Жомий)нинг шайба қасидаларигаким, матлаи будур:*

Сафед шуд чу дарахти шукуфадор сарам,

Ва з-ин шукуфа ҳамин меваи ғам аст барам.

(Таржимаси: Бошим худди гуллаган дарахтдек оқарди, Бу гуллашдан келган ҳосил – менинг ғамим мевасидир).

Изҳори бу навъ ақида эрдиким, бу навъ ғариб маонийлиқ ва кўп чошилиқ (маза-матрали) ва нозук ҳаёллиқ, салис(равон) иборатлиқ, латиф адолиқ шеър фақир кўрмайдурмен, бовужуди улким, қасидагўйларким муқаддамдурлар, қасойидларин кўп мутолаа қилибмен ва асҳобдин баъзи мусаллам тутса, баъзи мусаллам тутмоқға кориҳ кўринур эрдилар ва ул ҳазрат мажлисларида сўз қасойид услуби сори тортти, чун ҳар навъ ўтти, фақир шайбанинг васфин ораға солдим ва таърифида беихтиёр бўлдум, то сўз ҳамул ерга еттиким, арз қилдимким: “Фақир муқаддимин малик ул-каломлардин ҳеч қайсидин андоқ қасида эшитмайдурмен.

²⁷⁸ АНТАТ. 5-жилд. - Б.755.

Ул ҳазрат табассум қилиб айттиларким: ”Мутааххирлардин биз ҳам андоқ шеър эшитмайдурбиз..”²⁷⁹ Навоийнинг ушбу мисолларидан аён бўладики, Жомий мажлисларида мушоиралардан ташқари шеърят масалаларида ҳам суҳбатлар олиб борилганлиги, йиғинлар устоз-шогирдлар (Жомий ва Навоий) ўртасидаги ижодий ҳамкорлик–тажриба алмашув мактаби бўлганидан дарак беради. Бу биринчидан.

Иккинчидан, Жомий мажлисларида Усмонли турклар империяси, қорақуюнли ва оққуюнли туркманлар давлатлари каби мамлакатлар ва Ҳиротнинг зиёлилари, давлат ва жамоат арбоблари, уламолар жамулжам бўлган: “...*Шаҳр(Ҳирот)нинг жамеъ уламо ва акобирию ашрофи алар(Жомий)га мулозамат ва тараддуд бунёд қилдилар, то ул подшоҳи замон(Ҳусайн Бойқаро)нинг аркони давлат ва аёни ҳазрат ва олийшон умаро ва рафеъ макон судур ва вузаро, балки аср подшоҳи(Ҳусайн Бойқаро) алар(Жомий)нинг остониғаким, мақсуд Қибласи ва мурод Каъбаси эрди – таширф келтурурлар эрди...*”²⁸⁰ Фахруддин Али Сафий “Рашаҳот”да машҳур олим Али Қушчи Жомий хонадонидаги “олий мажлис”да иштирок этгани ҳақида шундай ёзган: “*Бир кун Ҳиротда Мавлоно Али Қушчи туркларнинг расми ва ҳайъатида белига бир ажиб ҳамтони боғлаб олар(Жомий)нинг мажлиси шарифларига дохил бўлдилар ва тақрибан неча бағоят мушқил шубҳаларни фанни ҳайъат дақойиқларидин илқо эттилар. Бадиҳатан ҳар бориға (Мавлоно Жомий бирин-кетин) жавоби шофий бердилар. Ондоғким, Мавлоно Али Қушчи сукут этиб, мутаҳаййир бўлди.*”²⁸¹ Давлатшоҳ Самарқандий ҳам “Тазкират уш-шуаро”да юқоридаги фикрларимизни тасдиқлаб, “*Теварак-атроф ҳукмдорлари Мавлоно(Жомий)нинг дуоси ва ҳимматидан нафланиб турадилар, (барча) иқлим фозиллари унинг олий мажлисини излайдилар.*”

²⁷⁹ Кўрсатилган асар.-Б.741.

²⁸⁰ Кўрсатилган асар.-Б.740.

²⁸¹ Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-хаёт. Т. Абу Али Ибн Сино, 2004. –Б.179.

Унинг шарафли девони Рум фозиллари йиғинларига безакдир”,²⁸² деган. Бинобарин, Жомий мажлислари шоирлар билан гавжум бўлганки, кунлардан бир куни Абдурахмон Жомий мажлисига ўзича шеър ёздим, деб ўйлаб ва қораламаларини ҳар кимга ўқиб юрадиган Мавлоно Валий кириб келади.

У Жомий қошига келиб, менга маншурнома (бирор машҳур шоир томонидан бошқа шоирга аталган унинг етуклигини тан олганлигидан шаҳодат берувчи ёрлик) ёзиб беринг, бутун азиз-авлиёлар ҳаққи, сизни дуо қилиб, шеърни шуаро ва зурафо орасида фахр билан ўқиб юраман, деб оёғини тираб олади. Шунда мажлис орасида ўтириб, Жомий қоғоз ва давоқ олиб, қуйидаги руқъани ёзиб унга берди:

Хизмати Мавлоно Вали, фақирро, ки

Ба суҳбати худ мушарраф сохт.

Ва бихонд ашъори диловез,

Дилписанд бар худ набохт.

Пояи шеъраш аз он баландтар аст.

Ки дар тағнойи вазн гунжад.

Ё касе тавонад, ки онро

Ба мезони табъ санжад.

*(Таржимаси: Бизга хизмат қилиб Мавлоно Вали, Сарфароз айлади суҳбатла, бали. Ўқиди дилрабо шеърятини, Англаб бўлмайдими ҳам ҳеч ниятини. Шеъри қолипсизу қолипти шеърсиз, Хуштабъ кишилар ҳам тушунмас, эссиз.)*²⁸³

“Рашоҳат айн ул-ҳаёт”да ҳам Жомий ҳузурида ўтказилган шеърят кечалари ҳақида шундай ёзилган: *“Бир кун Мавлоно Сайфуддин Аҳмад шайхул-исломи Ҳирот сойир асҳоби тажрислар билан Ҳазрати Маҳдумнинг суҳбатларига келдилар ва озор(Жомий) зиёфат маросимининг тақдимида*

²⁸² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.185-186.

²⁸³ Фаҳруддин Али Сафий. Латофатнома. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1996.-Б.76.

*сўнг созанда ва хонандаларга буюрдилар, то ул мажлисда газаллар ўқуб ва нақшлар тартиб бериб, созлар этдилар”.*²⁸⁴

“Ҳайрат ул-аброр” достонида ёзилишича, “баҳорнинг файзиёб кунларидан бирида шоирлар-у алломалар, хонандаю созандалар даврасида (шеърый мажлисда – муаллиф) ўтган буюк зотлар шеърияти ҳақида, жумладан, пайров хусусида баҳс борар экан, гап Низомий билан Хусрав (Дехлавий)га такалди. Иккала ижодкор асарларининг жаҳондаги шону шуҳрати, улар яратган “Хамса”ларнинг олам аҳлига манзурлиги ҳақида эътиборли фикрлар билдирилди. Айниқса, жами ўнта дoston ичида дастлабки икки дурдонанинг ўзгача ўрни борлиги, уларнинг маънавий юксаклиги, бадий баркамоллиги тўғрисида бир-бирдан пурмазмун гаплар айтилди.²⁸⁵ Яратилган “Хамсалар” ҳақида сўз юритилган ҳамда Алишер Навоийнинг ўзи ҳам иштирок этган Жомийнинг ушбу мажлисидан сўнг шоирлар султони “Хамса” ёзишга астойдил киришади ва у бу ҳақда “Хамсат ут-мутахаййирин”да: “...Алар (Жомий) мажлисида “Хамсатайн” сўзи мазкур бўлгоннинг кайфияти ва алар “Тухфат ул-анвор”ни бунёд қилиб, ул тақриб била тугатгонлари, бу фақир(Навоий)га элдин бурун кўргузгонларининг шарҳи ва фақир “Ҳайрат ул-аброр”нинг назм қилур тақриби бу дostonда (Ҳайрат ул-аброр”да) мазкур бўлубтур, ўқугон маълум қилур”,²⁸⁶ деган. Яъни Жомий ҳузурида мажлис “Ҳайрат ул-аброр”да қуйидагича баён қилинган:

*Базмда бир кун юзидин нур эди,
Ҳар соридин нодира мазкур эди.
Тушти чу раҳрав била пайравга сўз,
Етти Низомий билан Хусравга сўз.
Ким не сифат олам аро солди шайн,
Иккисининг хомасидан хамсатайн.*

²⁸⁴ Кўрсатилган асар.-Б. 80.

²⁸⁵ Алишер Навоий. Хамса. Т. Янги аср авлоди, 2016.-Б.15.

²⁸⁶ АНТАТ 5-жилд. -Б.776.

*Лек бу ўн турфаки, топмиш жамол,
Икки бурунгисида бор ўзга ҳол.
Гавҳари йўқ “Махзанул-асрор”дек,
Ахтаре йўқ “Матлаул-анвор”дек.
Ўзга санамлар ҳам эрур жилвасоз,
Барчасининг ҳуснида зеби мажсоз.²⁸⁷*

Шунингдек, Жомий ҳузурида китобхонлик кечалари ташкил этилиб, турли хил китоблар мутолаа қилинган: “Яна “Хамса”, балки “Ҳафт авранг”ларнинг кўпрагин муқобала(танишиш) дастури била алар ўқиғонда кулоқ тутулубтур мадади учун алар (Жомий) мажлисида ўқулубтур”.²⁸⁸

Жомий ҳузуридаги адабий йиғинларда шоирлар буюк мутафаккир эътиборига янги шеърларини ҳавола қилишган. Жомий шеърят билимдони сифатида назм намуналарига ўз баҳосини бериб, фикр-мулоҳазаларини билдирган. “Бобурнома”да ёзилишича, “*Суҳайлий*” тахаллус қилур учун *Шайхим Суҳайлий* дерлар эди. *Бир тавр шеър айтур эди. Қўрққудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:*

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,

Фурў бурд аждарҳои сайли ашкам рубъи маскунро.

(Мазмуни; Ғамли кечаларда оҳимнинг қубни осмонни ўрнидан қўзғатди. Кўз ёшимнинг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди).

Маиҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдураҳмон Жомий хизмати(мажлиси)да ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: “Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўрқитасиз?”²⁸⁹

Учинчидан, бундан ташқари Жомий ҳузурида диний-илмий мажлислар ўтказилган.²⁹⁰

²⁸⁷ АНМАТ. 7-том.-Б.53-54.

²⁸⁸ АНТАТ. 5-жилд. -Б.747.

²⁸⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.Т. Юлдузча, 1990.-Б. 156-б.

²⁹⁰ Фаҳруддин Али Сафий. Рашоҳоту айнил-ҳаёт. Т. Абу Али Ибн Сино-2004.-Б.200.

Навоийшунос олима Дилнавоз Юсупова “Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти” китобида Жомий ҳузуридаги йиғинларни “Маънавий суҳбатлар”²⁹¹ деб атаган.

Ўз ўрнида таъкидлаш лозимки, мажлисларда баҳс мунозаралар ҳам кизгин тус олган. Бундай шеърхонлик йиғинлари янги асарлар ёзилишига туртки вазифасини ўтаган дейиш мумкин.

Шунингдек, Жомий мажлислари Алишер Навоий ижодини ривожланиши ва тафаккур олами шаклланишига кучли таъсир қилган.

Султон Ҳусайн Бойқаро даврида Хуросоннинг етук инсонлардан бири саналган шоир ва мутафаккир **Саййид Ҳасан Ардашер** (1415/16-1488/89) хонадонидagi адабий мажлисларда доимо зиёлилар тўпланган: *“Ва замоннинг шуаро ва фузало ва зурафосидин аларнинг висоқи(уй)дан холи эрмас эрди, балки дарवेशлар ва аҳлуллоҳ (Оллоҳ аҳли) дағи доим аларнинг уйин мушарраф қилиб, суҳбатида(мажлисида) ҳозир бўлурлар эрди. Бу мазкур бўлгон зурафодин ҳаргиз йўқ эрдиким, аларнинг манзилида киши бўлмағай, балки бу тоифанинг мажмаи алар(Саййид Ҳасан Ардашер)нинг висоқи эрди ва бу жамоат доим анда”*.²⁹² Саййид Ҳасан Ардашер отаси сингари Бойсунқур Мирзо ўғиллари ва бошқа темурийларга хизмат қилган кишилардан бўлиб, айниқса, ўз даврида кўзга кўринган шоир ва олим сифатида кенг танилган эди. У ўз даврining илм ва адабиётда, тасаввуфда энг етук кишиси бўлиши билан бирга, қатор олижаноб фазилатларга ҳам эга бўлган.

Шу билан бирга, у ўзининг шоирона табиатига кўра, адабий суҳбатлар(мажлислар)ни севган, форс ва ўзбек тилларида бир-биридан гўзал шеърлар ёзган.²⁹³

²⁹¹ Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври). Т. Тамаддун, 2016. –Б. 242.

²⁹² АНТАТ. 10-жилд. -Б.9.

²⁹³ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Т. Ўзбекистон НМИУ, 2015.-Б. 270-271.

Саййид Ҳасан Ардашер темурий мирзолар адабий мажлисларида туркий ва форсийзабон шоирларнинг шеърларини (3-илова) ўқиб юрган: *“Ва бу фақир(Навоий)ни фақр тариқиға далолат ва ириод қилурлар эрди ва назм айтурға тарғиб кўргузурлар эрди. Чун ул авқот(ўша вақтда)да фақир(Навоий)нинг назмлари Хуросонда шухрат тутуб эрди, алар даги илтифот қилиб, баъзи абётни кўп ўқурлар эрди ва мажolisда хушвақт бўлурлар эрди”*.²⁹⁴ Кўплаб шоирлар девонларининг аксар қисмини ёд олган Саййид Ҳасан уларни ҳам шеърӣ йиғинларда ўқиб берган: *“...Маснавий жинсидин Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий(рахматуллоҳу) “Бўстон”иға муътақид эрдилар ва Ҳазрати Шайх Фаридуддин Аттор(қуддиса сирруҳу)нинг “Мантиқ ут-тайр”ининг кўпрагининг ёд билурлар эрди ва кўп ўқурлар эди ва кўп сўз хотирларида бор эди...”*²⁹⁵

“Мажolis ун-нафоис”да Навоий “отаси каби кадрли бўлган” устози ва дўсти, зуллисонайн шоир, сўфӣй ва донишманд Саййид Ҳасан Ардашер ижодидан намуна келтирган:

*Илоҳи, нури ирфондин кўнғилға бир сафо бергил,
Ки исён зулмати ичра хароб аҳволи ҳайрондур.*²⁹⁶

Саййид Ҳасан Ардашер Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузуридаги адабий кечаларда мунтазам иштирок этган ва ҳукмдорға унинг суҳбати маъқул бўлган: *“Подшоҳнинг муборак хотириға алар (Саййид Ҳасан Ардашер)нинг мулозамати ёқти ва суҳбату сўзи бағоят хуш келди ва инояти мутаоқиб қилдилар. Алар подшоҳнинг хотири учун андоқ тараддуд ва итилот ва мулозамат қилдиларким, подшоҳнинг кўнғил қушин сайд қилдилар...”*

...Ва подшоҳ хилватида анису маҳрам ва анжуманда рафиқу ҳамдам эрдилар”.²⁹⁷ Нафақат йиғинларда иштирок этган, балки мажлисларға шеър ва ҳикматли сўзлар билан “тузу малоҳат” бахш этган Саййид Ҳасан Ардашер ўз

²⁹⁴ АНТАТ. 10-жилд.-Б. 8.

²⁹⁵ Кўрсатилган асар. –Б. 9.

²⁹⁶ АНТАТ. 9-жилд. - Б. 7.

²⁹⁷ . АНТАТ. 10-жилд. -Б.10.

даврининг ёшлигидан камолотга эришган билимдон, салоҳиятли ва гўзал ахлоқли кишиси бўлгани, йиғинларда мажлис аҳлидан кўра кўпроқ илмга эга эга бўлган: *“Агар баъзи **мажolis(мажлисларда)** сўз ўтса эркандур, бовужуди улки, **мажлис аҳли**нинг кўпидин яхшироқ билур эркандурлар, ҳам ҳаё ва адаб жиҳатидин, ҳам бировга хижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп **мажolisда** такаллум (сўзламас) ҳам қилмас эрмишлар”*.²⁹⁸ Аниқроқ қилиб айтганда, Саййид Ҳасан Ардашер қанчалик билимли ва ҳозиржавоб бўлмасин, ҳамиша мажлисдаги ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилган.

Саййид Ҳусан Ардашер кўплаб темурий султонлар,²⁹⁹ тасаввуф шайхлари,³⁰⁰ ҳамда (ўз уйида) дарвешлар ва аҳлуллоҳ (Аллоҳ аҳли, ошиқлар)³⁰¹ мажлисларида иштирок этган.

Саййид Ҳасан Ардашер ҳузуридаги мажлислар ва суҳбатлар ҳам бу ўз навбатида Навоий тафаккур оламининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган.

Темурийлар даври адабий муҳитининг машҳур шеърят мажлисларидан бири Навоийнинг ҳаммаслаги, устози ва дўсти **Паҳлавон Муҳаммад** хонадонида уюштирилган.

Паҳлавон Муҳаммад халқ кураши турларидан куштигир – яккама якка кураш тушишда доврўғи етти иқлимга таралган полвонлардан ҳисобланган. У нафақат жисмоний қудрат соҳиби, балки замонасининг барча илмларини эгаллаган ақл-заковатли, билимдон ва доно инсон бўлган: *“Бовужуди улки, ўз фанидаки, кушти бўлғайким, шуҳрати ул исм биладур ва онча якфанлиқда ва бу фанда варзиш қилур эркандур. Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулойамати табъи борча фунунга муносиб ва баҳраманд воқеъ бўлгондур, кўп фазойил ва камолот ҳам касб қилгондурким, замон аҳли борчада Паҳлавонни мусаллам тутар эрдилар”*.³⁰² Паҳлавон Муҳаммад ниҳоятда

²⁹⁸ Кўрсатилган асар.-Б.6-7.

²⁹⁹ Кўрсатилган асар.-Б.6-7.

³⁰⁰ Кўрсатилган асар.-Б.11.

³⁰¹ Кўрсатилган асар.-Б.9.

³⁰² Кўрсатилган асар.-Б.18.

билимдон бўлган: “Айтишларича, бир мажлисда мавлонзода Мулло Усмон билан Шайхулислом ва қози Низом тезлашиб қолибди. Шайхулислом дейди: бу гап Мир Саййид Шариф ва мавлоно Саъдуддиннинг “Мифтоҳ”га ёзган шарҳларида бор. Мавлоно Низомиддин эса, у ерда йўқ, деди. У киши шарҳловчиларни келтиринглар, деди. Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид ҳожати йўқ деди ва шарҳларнинг тегишли жойларини ўқий бошлади. Ҳар мавзусидан бир саҳифа ўқиди. Мажлис аҳли хайратдан ғала-ғовур кўтарди. Қози Низомнинг муддаоси исботланди”.³⁰³

Паҳлавон Муҳаммад шеърят билимдони эди, аниқроқ қилиб айтганда, мажлисларда ўзининг ва устоз шоирларнинг шеърларини ўқиган. У назмни тушунган, таҳрир ва таҳлил қилиш қобилиятига эга бўлган: “...Замон шуаросининг юздин бирига онча шуур ва вуқуф йўқтур ва аксар назм аҳли ҳар навъ шеър айтсалар эрди – Паҳлавон назарига еткурурлар эрди ва анинг ислоҳ ва тағйир ва табдилини қабул қилур эрдилар ва ўзининг дағи шеър ва муаммо фаннида таъби мулойим эрди”.³⁰⁴

Мавлоно Муҳаммад Неъматободий Паҳлавон мажлисларида иштирок этган: “Чун Паҳлавон мажлисида шеър ва муаммо аҳли доим бор эрдилар, ул (Мавлоно Муҳаммад Неъматободий) дағи муаммога ишқ пайдо қилди ва Паҳлавон баъзи зурафога супориш қилди(буюрди), оз фурсатда яхишигина ўрганиб айта бошлади”.³⁰⁵ Мавлоно Муҳаммад қуйидаги муаммосини Паҳлавон Муҳаммад мажлисида ўқиган.

*Ончи кардй бар дил аз бедодгар ёд орамаш,
Гўям ар бо кўҳ, жоно ман ба фарёд орамаш.*³⁰⁶

Бир томондан Паҳлавон Муҳаммаднинг ўзи ҳам доимо шеърят кечаларини ўтказган бўлса, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаронинг ҳар бир мажлисига иштирок этган. Чунки Ҳусайн Бойқаро Паҳлавон Муҳаммадни

³⁰³ Зайниддин Махмуд Восифий. Бадоеъул вақоеъ. (Нодир воқеалар). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979.- Б.120.

³⁰⁴ АНТАТ. 10-жилд. - Б.24.

³⁰⁵ АНТАТ. 9-жилд.-Б.357.

³⁰⁶ Кўрсатилган асар.-Б.357.

адабий йиғинлар қизиқарли ва кўтаринки руҳда ўтишининг гарови деб тушунган: *“(Паҳлавон Муҳаммад) борча содот-у машойих ва уламою фуқаронинг маҳбуб ул-қулуби эрди ва подшоҳ(Ҳусайн Бойқаро) эшигида аркони давлатдин олийшон беклар ва олиймакон ичкилар ва судур ва сойир халойиқга Паҳлавоннинг суҳбати (мажлиси) наврўз ва байрамча бор эрди.*

*Ва Султон ус-салотин (Ҳусайн Бойқаро)нинг надими мажлис ва аниси анжуман ва хилвати ва ҳар розда маҳрами ва ҳар ҳолда ҳамзабону ҳамдами эрди. Такаллуфсиз ва муболагасиз подшоҳдин гадоғача ва аҳлуллоҳдин ёҳуд ва тарсоғача Паҳлавонни севмас ва тиламас киши йўқ эрди”.*³⁰⁷

Саййид Ҳасан Ардашер каби Паҳлавон Муҳаммад ҳам кўплаб устоз шоирларнинг шеърларини ёддан билган, мажлисларда вақти-вақти билан ўқиган, дарвешлар йиғинларидан ҳам баҳраманд бўлган: *“Ва устод абётидан маснавий ва қасида ва газал ва ҳар синф шеърдин хўб ва ҳам кўп ёдида эрди. Андоқки, ҳар маҳалда ҳар навъ муносиб назмлардан ширин иборат ва такаллум (суҳбатлашиб) била андоқ адо қилур эрдиким, аксар мажлис ҳуззориға насридин хабар ва назмидин асар воқеъ бўлуб, риққатлар даст берур эрди ва кўп машойих ва аҳлуллоҳ ва дарвешлар мажлисига баҳраманд ва хизмат ва мулозаматларидин сарбаланд ва аржуманд бўлуб, шарафли қабул топиб ва баса ҳар сифатдин аҳли тариқ паҳлавонлар ва улуг кишиларга шойиста хизмат қилиб, қисватлар ҳавола қилиб эрдилар”.*³⁰⁸

Алишер Навоийдек буюк шоир ва улкан мутафаккир ижодиёти равнақи ва такомилида Абдурахмон Жомий ва Саййид Ҳасан Ардашер каби қирқ йиллик қадрдони Паҳлавон Муҳаммад ҳамда унинг мажлисларининг ўрни катта бўлган, дейиш мумкин.

Мазкур қисмга хулоса қилиб айтганда, Ҳусайн Бойқаро даври адабий муҳитида адабий мажлисларнинг ўрни ўзига хос бўлиб, уларда сарой

³⁰⁷ АНТАТ. 10-жилд. - Б.24.

³⁰⁸ Кўрсатилган асар. - Б.23.

аҳллари, Алишер Навоий замондошлари ва замондош устозлари ҳам иштирок этишган. Бу ҳақдаги маълумотлар орқали Навоий ижод қилган адабий муҳит тўғрисида тасаввур уйғонади.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, Султон Ҳусайн Бойқаро, Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад бадийий мажлислари Хуросондаги адабий жараёнларда муҳим ўрин тутган. Иккинчидан, мазкур шеърят кечалари бошқа мамлакатлар ҳукмдорлари ва зиёлилари учун ибрат намунаси саналган, Усмонли турк, Миср, Ширвоншоҳлар, Оккуюнли туркманлар каби салтанатларда машҳур бўлган. Адабий анжуманларнинг шуҳрат қозониши Жомий, Навоий, Ҳусайнийлар фаолияти билан боғлиқ. Учинчидан, мажлисларнинг Ҳирот адабий муҳити намояндалари ижодига таъсири сезилади. Негаки, олий мажлис аҳли топшириғи билан шоирлар қасидалар, турли мавзуларда шеърлар, асарлар яратишган, ўз ижодидаги хато-камчиликларни тузатишган. Хусрав Деҳлавийдек шоирларнинг шеърлари жамланиб, девонлар тузилган. Жомий ва Навоий доимо ўз асарларини олий мажлисга тақдим этиб, шундан сўнг кўлёмаларни кўпайтиришган. Нафақат Жомий, Навоий, балки юзлаб хуросонлик шоирлар ижоди равнақида олий мажлислар ҳал қилувчи рол ўйнаганини кўриш мумкин.

III БОБ. АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ШЕЪРИЯТ КЕЧАЛАРИ ВА “МАЖОЛИС УН-НАФОИС”ДА АДАБИЙ МАЖЛИСЛАР ТАЛҚИНИ

3.1. Алишер Навоий ҳузуридаги йиғинлар

Ўзбек адабиёти тарихида Хусайн Бойқаро ҳузурида ўтказилган олий мажлислар (Хуросонда адабий мажлислар ана шундай ном билан аталган-муаллиф) каби шоирлар султони Алишер Навоий даргоҳида ҳам худди шундай шеърият кечалари ташкил этилган. Навоийнинг адабиёт аҳлига кўрсатган ғамхўрлигининг самараси ўлароқ, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг зиёлилари унинг атрофида-мажлисларида жам бўлдилар. “Маҳбуб ул-кулуб”да Навоий ўзи ташкил этган ана шундай мажлисларни қайд этган: *“Тоҳо иззат ва маъмурлик бўстонида мажлис қурдим...Улуг кишиларни ва юқори мансаб эгаларини ҳурмат ва таъзим юзасидан меҳмон қилдим ва баъзан шодлик боғида зиёфат тузиб, ...хонанда ва созандаларнинг базму тароналаридан баҳраманд бўлдим”*.³⁰⁹ М.Имомназаров “Буюк сиймолар, алломалар” китобидаги Алишер Навоийга бағишланган мақоласида адабий анжуманларни маърифий суҳбатлар деб атаган. Шуҳрат Сирожиддинов “Алишер Навоий манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили” китобида ҳам Навоий мажлисларига тўхталиб: *“Амир Алишернинг адаб аҳлига ҳомийлик қилиши, барча учун илм масканлари эшигини очиб қўйганлиги натижаси ўлароқ, бутун Мовароуннаҳр, Хуросон илм шайдолари, талабадан тортиб, донишмандгача унинг атрофида жам бўлдилар. Узоқ-яқиндан тўпланган шоирлар унинг мажлисларини безата бошладилар”*,³¹⁰ деган. Ана шундай шеърий йиғинлардан бири ҳақида Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музақкири аҳбоб” тазкирасида ёзилган: “Кулучапазликда

³⁰⁹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-кулуб. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1983. –Б.7.

³¹⁰ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий –типологик, тектологик таҳлили. Т. Академнашр.2011.-Б.270.

ном қозонган хуросонлик шоир Мавлоно Ҳайдар Кулuch бир куни ғазал битиб, уни Алишер Навоий мажлисига олиб боради. Бироқ адабий мажлисда ўзи ёзган шеърдаги маъноларни тушунтиришга ожиз қолиб, узрида қуйидаги матлаъни айтган.

Чунон тути сифат ҳайрони он онна руям,

Ки мегуям суҳан, аммо намедонам че мегуям.

(Мазмуни: Тўти каби ул ойна юзликка ҳайрон боқаман, Сўзлайману нима деяётганимни ўзим билмайман!)

Шоирнинг сайқал берувчи бу сўзлари мажлис аҳлининг кайфиятини кўтаради.³¹¹

Кунлардан бир кун Низомиддин Алишер Навоий надими Соҳиб Дорога:

-Ўша бадихагўй йигитча(Ҳилолий)ни бизнинг навбатдаги мажлисимизга таклиф этсангиз, ўзининг хушилхон хонишидан бизни ҳам баҳраманд этса, - деган.

-Хўп бўлади Амири Кабир, -деб таъзим қилди Соҳиб Доро.

Навоийнинг хос мажлис хонасига Ҳиротнинг энг сара шоирлари жамланган. Устод Абдурахмон Жомийнинг фотиҳаси билан мушоира бошланди. Бирин кетин Риёзий, Аҳлий, Фазлий, Суҳайлий, Ҳотифийлар янги ғазалларини устодлар ҳузурида ўқидилар. Навбат янги меҳмонга етганда у таъзим билан ўрнидан турди-да, бир ғазал ўқиди. “Ҳам” радифли ғазал мақтаида “Ҳилолий” таҳаллуси қўлланилганди. Ушбу шеърни маҳлиё бўлиб тинглаб ўтирган Навоий шоир қўлидаги қоғозни олди-да:

-Бундай бокира ғазалга яримта таҳаллус етарли эмас, у бутун бўлиши керак, - деб “Ҳилолий”нинг устидан хат чизиб, “Бадрий” деб ёзиб қўйди.

Шундан сўнг бу шоир ўз ғазалларида “Ҳилолий” ёки “Бадриддин Ҳилолий” таҳаллусини ишлатадиган бўлди.³¹²

³¹¹ Ҳасанхона Нисорий. Музаққири ахбоб. Т. Мерос, 1993.-Б. 111-112.

³¹² Ҳомидий Ҳ. Кўҳна шарқ дарғалари. Т. ШАРҚ НМАК БТ. 2004. –Б.252.

Манбаларда ёзилишича, Камолиддин Биноий Ироқдан келган кезларда Навоийнинг фозиллар билан тўла мажлисида мутафаккир ундан Оқуюнлилар ҳукмдори Яқуббекнинг латифлик ва зарифлик фазилатлари ҳақида сўзлаб беришини сўрайди. Биноий дейди:

-Яқуббекнинг латофати ва зарофатидан ҳам мактагулик фазилати шу эканки, у туркий тилда шеър айтмас экан.

Навоий аччиқланиб дейди:

-Эй Биноий! Дағаллик ва аҳмоқликни ҳаддидан ошириб юбордингиз!- дейди Навоий.³¹³

Маълумотларга қараганда, Навоий Биноийни бир неча бор ўз мажлисига таклиф этган. Биноий ҳам Навоийни ҳурмат қилган ва унга қатор қасидалар бағишлаган. (Юқорида зикр этилганидек,) Биноий Ироқдан қайтганда Алишер Навоий томонидан яхши кутиб олинган ва мушоира мажлисига таклиф этилган. Биноий шу пайтларда Алишер Навоийга бағишлаб ёза бошлаган қасидасини тугатиб унга жўнатади. Бироқ мушоирада кўпол гапириб, Навоийнинг дилини оғритиб қўйгани боис эски яраси янгиланган шоир қасидани қабул қилмайди. Оқибатда Биноий қасидани ўзгартириб Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад Мирзо номига бағишлайди. Мазкур қасида бизгача етиб келмаган. Биноий Самарқанддан туриб Навоийга бағишлаб “Мажмаъ ул-ғаройиб” номли қасида ёзган. Бу қасида Навоийга етиб борганлиги маълум эмас.³¹⁴ Мазкур қасидада Навоий ҳузуридаги мажлислар ҳам зикр этилган:

Ҳамчу оби ҳаёт мажлиси ту,

*Рухи жон аст руҳбахши жинон.*³¹⁵

(Мазмуни: Сенинг мажлисинг ҳаёт суви кабидир, У жонга руҳ бағишлагувчидир).

³¹³ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъул вақоеъ. (Форсийдан Наим Норкулов таржимаси). Т. Ғулом номидаги АСН, 1979. –Б.119.

³¹⁴ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий –типологик, тектологик таҳлили. Т. Академнашр. 2011.-Б.76.

³¹⁵ Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. Самарқанд. Зарафшон, 1996. –Б.54.

“Бадоеъул вақое”да ёзилишича, Навоий хузурида Хожа Ҳофиз Ғиёсиддин Дехдор иштирокида мажлис тузилади: Яъни Навоий аҳли мажлисни боғда ташкил этилган адабий йиғинга таклиф этади:

-Азизлар киринглар. Ҳеч эшитмаган ва хаёлингизга келмаган мақолатлардан эшитинглар!

Ҳамма жим бўлди. Навоий Ҳофиз Ғиёсиддин Дехдорга деди:

-Лофу даъво қилдинг. Энди гапир!

Ҳофиз аввал Қуръондан ашара ўқиди. Мажлис аҳлининг ҳушини олди. Кейин ғазал айтди. Ашула бошлади – дўсту душмани унинг овозига офаринлар ўқиди. “Амир Ҳамза” қиссасини бошлади. Кейин ўзи айтган бир дostonни ўқиди ва мажлис аҳлининг ҳуши йўқолди. Уни тугатиб “Абомуслим” қиссасини ўқиди–ҳаммани сеҳрлаб қўйди. Мажлис охирида “Дороб” қиссасини бошлади. Боғбон билан унинг ғуломи шу ерда туришган эди. Уларнинг тақлидини қилиб ҳаммани қулдирди, баъзиларга шундай таъсир қилдики, кулавериб юмалаб қолдилар.

Ҳар ким ҳар илмдан баҳс қилди. Буларга ҳам жавоб қилди. Ҳаммадан ғолиб келди. Мажлис шундай ниҳоясига етди.³¹⁶

Мавлоно Соҳиб Доро Навоий мажлисларининг надими бўлган. У ҳақда Хондамир “Хулосат ул-ахбор”да шундай ёзган: *“Амир Алишернинг мулозимларидан, ажойиб қасидалар назм қилишда, муаммолар айтишда балогатли ва тенги йўқ. Надимлик шевасини ҳамда суҳбат қуришни яхши билади. Мартабаси ҳидоятли Амир Алишернинг тарбияти орқасида Фирқадондан ҳам юқорилиб кетди ва шу сабабдан бузургвор соҳибқирон Султон Ҳусайннинг ва номдор шаҳзодаларнинг сирдош малҳами бўлиб қолди”*.³¹⁷ “Муншаот”нинг 42-мактубида “Ҳамсуҳбатлар фаҳри” (“Мафхару

³¹⁶ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.183.

³¹⁷ Кўрсатилган асар.-Б.76.

ус-савоҳиб”) ³¹⁸ Мавлоно Соҳиб Доро Навоий мажлисларининг надими, яъни шоирнинг мусоҳиби эди, деб қайд этилган:

*Манга улким надиму соҳибдур,
Туну кун ҳамдаму мусоҳибдур.* ³¹⁹

Алишер Навоийнинг топшириғига биноан Мавлоно Соҳиб Доро Ҳиротда юриб, мажлисга келганда эса кўрган-кечирганлари, ғаройиб ва ажойиб воқеа-ҳодисалар, янги истеъдод соҳиблари, шоирлар ҳақида маълумот бериб борган, имтиҳонидан ўтган иқтидорли ёшларни олий мажлисга олиб келган. Алишер Навоий ҳар куни “...нене учратдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўраган. Соҳиб Доро эса: “Бир кишини (Зайниддин Восифий) учратдим. Ўзи 16 ёки 17 ёшда. Номи айтилмай ўқилган ҳар қандай мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофизу шоирликда катта иқтидори бор”, деб жавоб берган. Навоий таажжуб билан сен (Соҳибдоро) у(Восифий)ни имтиҳон қилдингми, дедилар. У мен, бир мушкул муаммонинг номини айтмай ўқиган эдим ечди, дейди. Навоий эса Соҳибдорога Восифийни нега олиб келмадинг, деб эътироз билдирган. “Навоийнинг суҳбати ҳайратли ва даҳшатангиздир. Масалан, бирор мажлисда бирор фозилнинг номини сўрасалару айтиб беролмасангиз, қойийдилар. Мабодо бир муаммо ўқилсаю тополмасанг, шарманда ва хижолат бўлишингизга сабаб бўлади. Энди ҳозирлигингизни кўриб, эрта эртароқ бу ерга келиб турингки, ҳазрати Мир (Навоий) сиз (Восифий) билан кўришмоқ иштиёқидалар,-деган суҳбатда Соҳиб Доро. ³²⁰

Муаррих Ғиёсиддин Хондамирнинг ўзи ҳам Навоий мажлисларида ҳикоятлар айтган: “Улуг амир... ҳақ ва ҳақиқату дин низоми Амир Алишернинг шариф мажлисида ҳикоятлар сўйлар эдим. Ул жаноб менинг ҳикоятларимдан завқланар эдилар ва ҳазратнинг турли иноятлари бу

³¹⁸ АНТАТ. 9-жилд. –Б.581.

³¹⁹ Кўрсатилган асар. –Б.583.

³²⁰ Зайниддин Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Форсийдан Наим Норкулов таржимаси. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.92-93.

қаноти синиқ банда аҳволи руҳиятига иссиқлик бахш этарди. Кундан-кунга бу ҳол кўпаяр ва соат сайин юксакликка кўтарилар эди.³²¹ Фасиҳуддин Муҳаммад Низомий ҳам Навоий мажлисларида ваъз айтиш бахтига мушарраф бўлган: “Низомийга қадимга дастурга биноан олий йиғинларда ваъз айтишига рухсат бердилар. Низомий буни мамнуният билан қабул қилди ва ҳар куни султон ҳазратлари яқин дўсти (Навоий)нинг оstonасига бориб, диний масалаларни таҳқиқ қилиш билан банд бўлдилар”.³²² Хиротлик шоир Мавлоно Зийракий (15-16 аср) Навоий тузган ва қатнашган йиғин ва анжуманларда иштирок этган.³²³ Адабиётшунос Атоуллоҳ Ҳусайний янги “шеърӣ санъат”ни “тақдимот” қилиш учун Навоий адабий мажлисига боргани ҳақида шундай ёзган: “Мундоқ бир санъатга эътибор қилиш кўндан бери хотиримда айланиб юрар, аммо они айтиш йўли бандага келмас эрдиким, ҳазрати худовандгор (Навоий) мажлисига эришмак навбати етти ва яқинлик пайдо бўлди. Ул фикрни изҳор эттим. Сўзим тугагач, ул ҳазрат (Навоий) давоти қалам тиладилар ва бадиҳатан (ўйлаб ўтирмай-экспромп) ушбу рубоийни айттилар:

*Рӯи ту зи руҳи осмоний хуштар,
Қадди ту зи сарви бўстоний хуштар,
Лаъли ту зи оби зиндагоний хуштар;
Нутқат зи ҳаёти жовидоний хуштар.*

(Таржимаси: Сенинг юзинг осмон юзида(қуёшдан) яхшироқ, Қаддинг бўстон сарвидан яхшироқ, Лаълинг ҳаёт сувидан яхшироқ; Нутқинг абадий ҳаётдан яхшироқ.)

Аксари замона фозилларию атоқлиғ хуштаъблардан бўлмиш мажлис аҳли лол қолдилар ва таажжуб бармоғин тишлариға олдилар”.³²⁴

³²¹ Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили. Т. Академнashr, 2011.-Б. 279.

³²² Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.71.

³²³ Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Форсийдан Наим Норкулов таржимаси. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.120.

³²⁴ Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ./Форсчадан А.Рустамов таржимаси. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.89.

Алишер Навоий ҳузуридаги бундай кечаларга қатнашиш ҳаммага ҳам насиб этмаган: *“Олимларнинг улуғлари қачонки, Навоийнинг олий даражадаги йиғинларида қатнашиш имкониятини қўлга киритишса, унинг самимий қалби сирлари саҳифаларидан фойдали марваридлар йиғишар, фозилларнинг машҳурлари қачонки, ул ҳазрат ўтирган муборак гиламнинг бир четида ўтириш шарафига эга бўлишса, нозик фикрлар ва нафис сўзлар гавҳарларини теришган.*³²⁵ Давлатшоҳ Самарқандий *“Тазкират уш-шуаро”* тазкирасида ҳам юқоридаги фикрларни тасдиқлаган ҳолда *“фозилларнинг мақсади Навоийнинг олий мажлисига етишишидир. Унинг ҳамсуҳбатлари хуштаъб, фозил кишилардир. Унинг мақбул хотири аҳли дилдан бошқасини истамас, оғир табиатлилар унинг назарига енгилтак бўлиб кўринар, балки ноаҳиллар унинг латиф мажлисларига киролмасдилар.*”³²⁶ деб таъкидлаган.

Навоий ҳузуридаги суҳбатларда олиму адиблар ва шоирларнинг янги асарлари муҳокама қилинган: *“...Ва ўттуз йилдин ортуқ ва қирқ йилга яқиндурким, Хуросон мулкиким, фазлу камол аҳлига олам мамалокининг мисри муаззами ва саводи аъзамидур, бу мулкнинг жамиъ назм аҳли шуаройи ширин каломи ва фусаҳойи вожибул иҳтироми ҳар не, ҳар маъни билаким, авроқ юзига оройиш ва ҳар алфоз билаким ажзо изорига намойиш берибдурлар, бу фақир(Навоий) суҳбати(мажлиси)га еткурубдурлар ва бу заиф оллинда ўткарибдурлар ва ҳақ ва ислоҳ илтимосин қилибдурлар ва хотирга келгон нуктаки айтилибдур, инсоф юзидин мусаллам тутубдурлар ва гар баъзи ибо қилибдурлар далоийл била аларга хотир нишон қилибдур, андин сўнгра қабул қилиб, ўзларин шоқир ва мамнун билибдурлар”.*³²⁷ Яъни Навоий ҳузуридаги мажлисларда асарлар, шеърлар таҳрир қилинган.

Алишер Навоий хонадонидаги йиғинларнинг Ҳусайн Бойқаро олий мажлисларидан фарқи шундаки, Навоий синовидан ўтган шоиру ҳофизлар,

³²⁵ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. –Б.33.

³²⁶ Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б.Аҳмедов. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.15.

³²⁷ АНТАТ. 10-жилд. –Б.526.

киссахону, қасидагўйлар, муаммогўйлар, турли хил соҳадаги юксак истеъдод соҳиблари подшоҳ олий мажлисларига тавсия қилинган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўтмиш адабий жараёнида мушоиралар муҳим ўрин тутди, яна ҳам аниқроғи, ўтмишда адабий жараён кўпроқ мушоира(шеър мажлиси, шоирлар анжумани) шаклида кечган. Мушоираларда шоирлар ўз асарларини тақдим этиш, улар ҳақидаги ўзгалар фикрини билиш, шунингдек, бошқа шоирлар билан ижодий фикр алмашиш, ҳамкорлик қилиш имконига эга бўлганлар. Мумтоз адабиётимиздаги бир қатор жанрлар, айрим шеър санъатларининг юзага келиши бевосита мушоиралар билан боғланади: уларнинг бир қисми мушоира иштирокчиларининг бир –бирларига жавоб айтиши(тазмин, тахмис), бошқа бир қисми шеърый мусобақа (муаммо, чистон,бадиҳа) руҳи билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Мушоиралар дастлаб санъат ва адабиётга меҳр қўйган подшо саройларида, ижод аҳлига ҳомийлик қилган бадавлат кишилар хонадонларида ўтказилган. Хусусан, Ҳусайн Бойқаро саройи ва Навоий хонадонида ўтказиб турилган мушоиралар давр адабиёти тараққиётининг муҳим омилларидан бўлган.

Ўз навбатида Навоий адабий мажлислари ўз даври ўзбек адабиётининг ривожланишида ҳам муҳим ўрин тутган. Бу бир томондан. Иккинчидан, Навоий хонадонида ўтказилган мажлисларда унинг болалигида уйда ташкил этилган шеърят йиғинларининг таъсирини ҳам сезиш мумкин. Чунки, Алишер Навоийнинг уйи олим, шоир ва фозилларнинг тез-тез йиғилиб турадиган жой бўлган.

3.2. Навоий асарларида Темурийлар мажлислари тасвири

Академик Иззат Султон “Навоийнинг қалб дафтари” асарида “Янги адабий муҳит” сарлавҳаси остида адабий мажлисларга қисқача тўхталиб

ўтган³²⁸. “Алишер Навоий: Қомусий луғат”ининг бош мақоласида навоийшунос олимлар Шухрат Сирожиддинов ва Афтондил Эркиновлар томонидан *“Хусайн Бойқаро саройидаги шеърят кечалари Усмонлилар даврида Хусайн Бойқаро мажлислари номи билан тилга олинганлигини, Авлиё Чалабий асарида мазкур йиғинлар юқори даражадаги маданият белгиси сифатида таърифланганлиги таъкидланган. Бинобарин, “адабий мажлислар, адабий мунозара ва суҳбатлар ўрта асрларда адабиётшунослар, шоирлар ва адабиётга яқиндан қизиқувчи барча кишилар учун адабий ижод устида, адабий асарлар устида фикр алмашиш учун энг қулай восита эди. Фикр алмашиш учун матбуот бўлмаган замонларда адабиёт тараққиётида бундай йиғилишларнинг аҳамияти катта бўлган. Шунинг учун ҳам ҳоким синф идеологиясини адабиёт орқали сингдирмоқчи бўлган подшоҳлар у даврларда шоирларни ўз саройига йиғиб, уларнинг адабий тўпланишларига ҳам маълум даражада эътибор берган”*.³²⁹

Амир Темур ва Темурийлар даври адабий мажлисларини ёритишда Алишер Навоийнинг қуйидаги асарлари тадқиқот манбаси бўлиб хизмат қилади:

1. Достонлар. “Хамса” нинг “Ҳайрат ул –аброр”,³³⁰ “Фарҳод ва Ширин”,³³¹ “Лайли ва Мажнун”,³³², “Сабъаи сайёр”³³³ ва “Садди Искандарий”³³⁴ достонлари, “Ситтаи зарурия”³³⁵ ҳамда “Фусули арбаъа”³³⁶ қасидаларидаги (1-илова) Хусайн Бойқаро ва Бадиуззамон Мирзо мадҳияларида мажлислар “базм” кўринишида тилга олинган.

2. Илмий асарлар. 1). “Мезон ул-авзон” адабий мажлислар ва унда ўқилган ёки куйланган кўшиқлар ҳақида маълумотлар берадиган манбадир.

³²⁸ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1969.-Б.297-310.

³²⁹ Хайитметов.А.Алишер Навоийнинг адабий-танкидий қарашлари.-Т. Фан, 1959. –Б,20.

³³⁰ АНМАТ. 8-том.-Б.51-56.

³³¹ Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. Насрий баёни билан. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ, 1991.-Б.53-60.

³³² АНТАТ. 7-жилд.- Б.36-37.

³³³ АНТАТ. 9-жилд. - Б.445-447.

³³⁴ АНТАТ. 8-жилд. -Б.61.

³³⁵ АНТАТ. 5-жилд. - Б.641-695.

³³⁶ Кўрсатилган асар.-Б.697-713.

Навоий бадий йиғинлар ҳақида шундай ёзган: “...Султон Соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиги васфга сизмас ва таъсир ва рабойандалиги сифатқа рост келмас...андоқким;

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,

Хизр гўё соя солмиш оби ҳайвон устина”.³³⁷

2). “Муҳокамат ул-луғатайн”да ҳам Навоий “...Подшоҳлар подшоҳи(Хусайн Бойқаро)нинг олий мажлисида бу гуруҳнинг атама ва қоидалари тўғрисида сўз бўлганида кўпроқ фақир(Навоий)га хитоб қилар, адиб ва шоирлар ижоди тўғрисида бирор нарса айтилса, сўзни каминага қаратар эдилар”,³³⁸ -деган ушбу тилшуносликка оид асарида.

3. Дебочалар. Манбалардан яна бири 1). “Хазойин ул –маоний” дебочасида юқорида таъкидлаганимиздек, Навоий Хусайн Бойқаро йиғинларини ва унда султон шоирнинг шеърларини таҳрир қилиши тўғрисида шундай ёзган: “Ва ул ҳазрат(Хусайн Бойқаро) иноят кўзи била ул раънолар(ғазаллар)ни кўриб ва илтифот назарин ҳар бирига еткуруб, қайси бирининг ҳариру ҳулласида қусуре кўринса ё ул ҳуллаю ҳарирни мурасса қилган жавоҳирда адами муносабат сабабидин футуре зоҳир бўлса, ул либосларни чиқариб, хизонайи хосдин муносиб ранглиг хазу дебо либослар барча қийматий гавҳарлар била тарсиъ қилгон келтуруб ул шўхларга кийдурур эрди ва ҳар қайсини ўз муносабатиға кўра тартиб била ўз олий мажлисида ўлтуртур эрди...”³³⁹

2). “Бадоеъул-бидоя” дебочасида ҳам “Хазойин ул-маоний”да ёзилганидек, Хусайн Бойқаро мажлисларида подшоҳ томонидан Навоийнинг шеърлари ислоҳ қилинишига яна бир бор урғу берилган.³⁴⁰

4. Ёзишмалар. Тадқиқотнинг муҳим манбаларидан бири бўлмиш – “Муншаот” (олий) мажлис атамаси ва шеърият кечалари ҳақида кўп

³³⁷ АНТАТ. 10-жилд. –Б.576.

³³⁸ Кўрсатилган асар.-Б.526.

³³⁹ АНТАТ. 1-жилд. - Б.16-17.

³⁴⁰ АНМАТ. 1-том. - Б.6-25.

маротаба қайд этилган (“Мажолис ун-нафоис”дан кейин) асарлардан биридир. Биринчи мактубдаёқ, “мажлис” атамаси тилга олинади: Масалан: *”Мавлоно Соҳиб (Соҳиб Доро)ни ҳузурингизга юборилди ва бу қоралама (“Хазойин ул-маоний”)ни олий мажлисга етказсин дейилди. Журъат этган ишимизни авф этарсиз ва юзага келтирган ишимизни(девонни) ислоҳ қиларсиз, деган умиддаман”*,³⁴¹ - деб ёзилади 42-мактубда.

5. Диний асарлар. “Сирож ул-муслимин”даги икки ўринда мажлислар қайд этиб ўтилган. Зеро ушбу асарнинг ёзилишида ҳам шох мажлисларида катнашиб юрадиган подшоҳга яқин кишилардан бирининг таклифи сабаб бўлганлигини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, қуйидаги байтларда мажлислар ҳақида сўз борган:

Тўқиз юз бешда бир фархунда фарзанд,

Адаб бирла тавозудин баруманд.

Ки мажлис ичра ҳозир эрди бир кун,

*Масойил баҳси эрди тилга мақрун.*³⁴²

Тасаввуф тарихига бағишланган машҳур тариқат пешволарининг таржимаи ҳоллари ёритилган “Насойим ул-муҳаббат” асарида ҳам пиру муршидлар ҳузуридаги суҳбатлар, ваъз, ҳадис мажлислари ва самоъ йиғинлари қайд этилган.³⁴³ “Насойим ул-муҳаббат”да темурийлар пири Хожа Абу Наср Порсога бағишланган мақолада шундай ёзилган: *“Бир кун а(Абу Наср Порсо)ларнинг мажлисида Шайх Муҳиддин Арабий (қ.т.с.) зикри ва онинг мусаннофоти (китоблари) ўтар эрди. Бузургвор оталари(Хожа Муҳаммад Порсо)дан ривоят қилдиларки, алар дер эрдиларки, “Фусус” жондур ва “Футуҳот” кўнгул. Ва дағи дер эрдиларки, ҳар ким “Фусус”ни яхши билса, анга Ҳазрат Рисолат (с.а.в.) мутобаъатининг доияси қавий*

³⁴¹ АНТАТ. 9-жилд. - Б.581.

³⁴² АНТАТ. 10-жилд. - Б.607.

³⁴³ Кўрсатилган асар.-Б.88-506.

бўлур ва алардан бу сўзни ноқили (мазкур мажлис қатнашчиси) Ҳазрат Махдумий(Жомий) (н.м.н.)дур.”³⁴⁴

6. Ижтимоий асарлар. “Махбуб ул-қулуб”да мажлислар ва самоъ йиғинлари атамаларига дуч келиш мумкин. Навоий асарнинг муқаддимасида *“гоҳо иззат ва маъмурлик бўстонида мажлис қурдим... Олимлар мажлисида илм нуридан кўнглимни ёритдим*”³⁴⁵ деб таъкидлаган.

7. Мемуар асарлар.

1) “Хамсат ул-мутаҳаййирин” дан Навоий Жомий мажлисларида иштирок этгани ва мажлислар мазмуни ва ундаги баҳсу мунозаралар ҳақида сўз юритгани маълум бўлади.³⁴⁶

2) Шеърхонлик кечаларининг асосий манбалардан бири бўлмиш- “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”да ёзилишича, Саййид Ҳасан мажлисларда Навоий ва кўплаб бошқа шоирлар шеърларини ўқиб юрган (2-илова), Ҳусайн Бойқаро мажлисларида қатнашган, ўзи ҳам йиғин ораста қилган. Навоий уни *“мажлисининг тузи ва малоҳатидур*”³⁴⁷, -деб эътироф этган.

3) “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ҳам тадқиқот манбаларидан биридир. Навоий ушбу маноқибда Паҳлавон Муҳаммад Ҳусайн Бойқаро мажлисларида доимий қатнашганини айтган: *“(Султон Ҳусайн Бойқаро) ҳеч суҳбат тиламаслар эрдиким, Паҳлавондин айру қилгайлар. Борча мажлис ва маҳфилда Паҳлавон ҳозир эрди ва суҳбатнинг хушлуғига боис эрди*”³⁴⁸, -деб ёзилган ушбу асарда.

8. Лирика. Алишер Навоийнинг айрим ғазаллари, Соқийнома ва қитъаларда ҳам мажлислар, самоъ йиғинлари, риндлар базмлари тилга олинган.³⁴⁹

Кимда бир мажлисда оҳу дард ила сўзе керак,

³⁴⁴ Кўрсатилган асар. - Б.313.

³⁴⁵ АНТАТ. 9-жилд. - Б.450-453.

³⁴⁶ АНТАТ. 5-жилд. - Б.741.

³⁴⁷ АНТАТ. 10-жилд. - Б.10.

³⁴⁸ Кўрсатилган асар. - Б.24.

³⁴⁹ АНМАТ. 6-том. - Б.517.

*Мундоқ ўт ёқмоққа аввал мажлисафрўзе керак.
Мажлисафрўзе агар ҳоле бўлса мажлис аҳлининг,
Бағрини кўйдурғали оҳи жигарсўзе керак.*³⁵⁰

Ҳусайн Бойқаро “Девон”идаги айрим ғазалларда базмлар қайта-қайта тилга олинган:

*Куймагай парвона мендек, қолмагай ҳижрон тун,
Базм аро гар ламъаи шамъи тирозимни десам.
Эй Ҳусайний, эл саломат куйидин бўлғай жало,
Гар Навоий янглиғ оҳанги Ҳижозимни десам.*³⁵¹

Юқорида қайд этилган мазкур манбалар Алишер Навоий қарашлари асосида Темурийлар даври адабий мажлисларини ёритишга хизмат қилади.

“Мажолис ун-нафоис” тазкираси темурийлар ва Ҳусайн Бойқаро адабий йиғинлари ҳақида нисбатан батафсил манбадир. Қуйидаги қисмда унга алоҳида тўхталамиз.

“Мажолис ун-нафоис” тазкираси илмий тадқиқотимизнинг асосий манбаларидан биридир.³⁵² Шеърятга ошно бўлган Темурий ҳукмдор ва шахзодалар - Мироншоҳ Мирзо, Шохрух Мирзо (1377-1447), Сайди Аҳмад Мирзо (1391-1429), Бойсунқур Мирзо (1397-1433) Жўги Мирзо (1403-1445), Абобакр Мирзо (1382-1417), Халил Султон (1384-1411), Султон Бадиуззамон (1458-1515), Шохғариб (1471-1496), Фаридун Ҳусайн(1478-1510) ва Муҳаммад Ҳусайн Мирзо(1476-1503)лар ҳузурида шеърӣ мажлислар ташкил этилган.³⁵³ Алишер Навоийнинг ёзишича, “*мамлакат араб ва сарт султонларидан турк хонларига ўтганидан сўнг, Халиғухон замонидан сўнгга султон Соҳибқирон Темур Кўрагон замонидан тортиб фарзанди Шохрух султон замонининг охиригача турк тилида ёзувчи шоирлар, шу жумладан, ул ҳазратнинг авлодларидан хуштаб подшоҳлар пайдо бўлдилар.*

³⁵⁰ АНМАТ. 3-том. –Б.268.

³⁵¹ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов.) Т. Шарқ НМК БТ, 1995.-Б.92.

³⁵² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.188-196.

³⁵³ Бу ҳақда қаранг.: Қораев Ш. Навоий адабий мажлислари. Қарши. “Қашқадарё кўзгуси ОАВ”, 2019. Қораев Ш. Навоий мажлислари. Т. LESSON PRESS, 2020.

*Шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Муқимий, Яқиний, Амирий ва Гадоий каби. Лекин форсий шоирлар қаришисига чиқа оладиган ёлғиз мавлоно Лутфийдан ўзга киши пайдо бўлмади”.*³⁵⁴

“Мажолис ун-нафоис”даги баъзи мисолларга мурожаат қиламиз. Масалан, Навоий айтган “хуштаб подшоҳлардан” бири **Муҳаммад Тарағай Улуғбек** (1394-1449) 1409 йилдан 1449 йилгача Мовароуннаҳрда ҳукмдорлик қилган. Мирзо Улуғбек даврида Мовароуннаҳрда фан, маданият ва адабиёт гуллаб яшнаган. Бинобарин, Мовароуннаҳрда ҳам бу йилларда ўзбек тилидаги адабиёт ўз ривожига янги поғонага кўтарилди. Адабий муҳитни бевосита Улуғбекнинг ўзи бошқарар, Самарқандда ўша даврнинг энг яхши шоирлари жамъ бўлган эдилар. Навоий Улуғбек Мирзо ҳақида шундай деган: “Донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди. Ҳайъат ва риёзийни хўб билур эрди. Андоқким, зиж битиди ва расад боғлади ва ҳоло анинг зиж орода шоеъдур. Бовужуди бу камолот гоҳо назмға майл қилур эрди.”³⁵⁵ ва қуйидаги байт Мирзо Улуғбекка нисбат берилган.

Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигини туст,

Шўхй макун ки чашми бадон дар камини туст.

(Мазмуни: Гўзаллик мулки қўл остингда бўлса-да, шўхлик қилмағилки, ёмонларнинг кўзи сени кузатмоқдалар).

Навоий фикрларига асосланиб, Мирзо Улуғбекнинг шеърятга бўлган мойиллиги ҳамда ихлосмандлиги ва темурий мирзолар ўртасида шаклланган анъана, унинг ҳузурида шеърхонлик кечаларини ташкил этилишига сабаб бўлган: “Улуғбек юксак маданиятли киши бўлган. У ўз туркий (чигатой, эски ўзбек) тилидан ташқари, араб ва форс тилларини яхши билган. У шеърлар

³⁵⁴ Алишер Навоий. Муҳокату-л-луғатайн. Қ.Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. Т. Академнашр, 2017.-Б.81.

³⁵⁵ АНТАТ. 9-жилд. - Б.413.

ҳам ёзиб турган. Афсуски, бу шеърларнинг матнлари сўнгги даврларгача номаълум бўлиб қолаётир.

Шуниси диққатга сазоворки, Улуғбекнинг буюк замондошлари адиблар Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфий Мирзонинг шоирлик маҳоратини юқори баҳолаганлар”.³⁵⁶ Абдукодир Ҳайитметов “Темурийлар даври ўзбек адабиёти” асарида Улуғбекнинг шеър ёзганлиги, назмни тушунганлиги ва шоирларни ўзига яқин тутганлиги ҳақида бошқа адабиётшунослар фикрига муштарак ҳолда *“Улуғбекнинг ўзи ҳам шеърлар ёзар, шоирларга ўзини яқин тутар, унинг шеър ҳақидаги тушунчалари ниҳоятда юқори бўлганини Саккокий ўз қасидаларининг бирида алоҳида таъкидлаб ўтган,* ³⁵⁷ дейди. Мавлоно Бадахший Улуғбек Мирзо замонидаги фозил ва машҳур шоирлардан бири бўлганки, *“(Бадахшийга) Мирзо(Улуғбек)нинг дағи кўп илтифоти бор эрмиш”*³⁵⁸, -деб ёзади Навоий. Улуғбек саройи Камол Бадахший каби шоирлар билан гавжум бўлган: Фозил кишилар жумласидан бўлган шоир Бадахший Самарқанд шаҳрида, Улуғбек замонида шоирликда олий мартабага эришди ва ўша замон назм аҳлининг етакчиси айланди. Султон Улуғбек ва замон улуғлари унинг истеъдодига тан бердилар. Мавлоно Бадахший Улуғбек Мирзо мадҳида қасидалари ёзди ва мажлисларда ўқиди.

Мавлоноий муаззам Алоиддин Шоший, етук файласуф, машойихдан хожа Ҳасан Аттор ва шуародан хожа Исматулло Бухорий билан Камол Бадахший Мирзо Улуғбекнинг шарофатли замонида майдонга чиққан олимлар, тариқат машойихлари ва шуаро жумласидандир.³⁵⁹ Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”сига асосланиб, Улуғбек Мирзо мажлисларида иштирок этган шоирлар жумласига Мавлоно Бисотий Самарқандий, Мавлоно Хаёлий Бухорий, Мавлоно Бурундук, Хожа Рустам Харёний ва Тоҳир Абивардий каби ижодкорларни ҳам киритиш мумкин.

³⁵⁶ Темур ва Улуғбек даври тарихи. (Бош муҳаррир Ахмадали Аскаров) Т. Қомуслар бош таҳририяти – 1996. –Б.54.

³⁵⁷ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. Фан. 1996. –Б.8.

³⁵⁸ АНТАТ. 9-жилд. -Б.302.

³⁵⁹ Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида.Т. Ўқитувчи. 1996. –Б.15.

Мавлоно Саккокий ва бошқа сарой шоирлари Улуғбек Мирзо мажлисларида доимий қатнашишган ва ўз қасидаларини ушбу йиғинларда ўқишган. Саккокийнинг куйидаги байтлари бунга яққол мисолдир:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтурса илкинга,
Менингтеқ шоиру туркию санингтеқ шоҳи донони.
Ҳамиша мажлисинг бўлсун, беҳишту гулустон рашки,
Нисор этсун қадумунгда фалак лу-лу лолони.³⁶⁰

Саккокий ижоди айна Улуғбек даврида (1409 – 1449) ривожланганлигини эътиборда тутсак, шоирнинг ҳам маърифатпарвар подшоҳ ҳомийлигидан баҳраманд бўлганига ишонч ҳосил қиламиз. Шоирларнинг пешқадамларидан бўлмиш Саккокий Мирзо Улуғбекка бағишлаб 5 та қасида ёзган.³⁶¹

Фузало Сайфиддин Исфрангий девонини **Улуғбек кўрагон мажлисларида** ўқиган, унинг ғазалларини ҳукмдор Асириддин Ахсикатий шеърларидан ортиқ кўрган.³⁶² “Тазкират уш-шуаро” маълумотларига асослансак, Бойсунқур Мирзо Хусрав Дехлавийнинг, Улуғбек эса Низомий “Ҳамса”сини хуш кўрган. Икки ака-ука ўртасида мажлисларда “Ҳамса”лар борасида кўп тортишувлар бўлиб, ҳар бири бир шоирга ҳамият кўргузган.³⁶³ Мирзо Улуғбек мажлисларидан бирида Фирдавсийнинг “Шоҳнома”си ўқилган. Улуғбек ундаги баъзи шеърларнинг маъносини(ечишни) аҳли мажлисга ҳавола қилган. Мовароуннаҳрлик бир киши “Шоҳнома”ни Мирзога, унинг яқинлари ва маҳрамларига хуш келмайдиган бир оҳангда ўқиди. Мирзо таажжубланди ва шоир Саид Имод Хубонзийга мурожаат қилиб, “ушбу сўз аслида қаердин чиққан?”, деб сўрайди. “Хуросондин чиққан”,-деб жавоб қилди у, мовароуннаҳрликлар унинг фикрига қўшилиб, “ҳа, хуросонликлар ўз мажлисларида (бу лафзни) шундай талаффуз

³⁶⁰ Кўрсатилган асар.-Б.194.

³⁶¹ Очилов Э. Барҳаёт сиймолар. Т. Ўзбекистон, 2012. –Б.282.

³⁶² Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони.(“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.60.

³⁶³ Кўрсатилган асар. -Б. 60-61.

киладилар”,-дедилар. Хубонзий сўзини давом этиб, “Хуросонда бирон шеърни ёки бошқа нарсани ўқиганларида бузиб ўқийдилар, масалан, “зафар аскан”(“зафар маскани”) “сўзини зафарбоз” (“зафар ўйини”) деб ўқийдилар”- дейди. Мирзо Улуғбек жавобдан мамнун бўлди ва “минбаъд менинг мажлисимда “Шоҳнома” бунақа бузиб ўқилмасин!” –деб амр қилди.³⁶⁴

“Фунунул-балоға” асари муаллифи Шайх Аҳмад Тарозий ҳам Мирзо Улуғбек замонида яшаб, ижод этган ва асарини Улуғбекка бағишлаган.³⁶⁵

Мазкур асарда Шайх Аҳмад Тарозий ўз ижодидан қуйидаги фардни келтирган:

Бордур умидимки, саъд этгайлар эмди толеъим,
Баски ялқитти фалак аҳлини афғоним менинг.³⁶⁶

Мазкур рисолада бизга номлари номаълум бўлиб келган кўплаб шоирларнинг шеърларидан мисоллар мавжуд. Жумладан унда Қутбиддин Саройи ижодидан қуйидаги мисол келтирилган:

Йипор янглиғ сочинким тун яроди,
Ёруғлуқ жумла оламдин яроди.
Ҳазимат бўлди эрса Рум шоҳи,
Хабар англади Ҳиндистон сипоҳи.
Тўлуб ҳинду черики кўкка, ерга,
Тузуб бу гунбади хазрода нерга.³⁶⁷

Асарда Жалолий, Шамс Қисорий, Абу Сиёка, Мавлоно Шариф, Ҳотифий, Хожа Акча Киндий, Бу Насақ каби ўзбек шоирлари ижодидан ҳам байтлар бор. “Фунунул-балоға”да форсий тилда асар ёзган ва номлари бизга маълум бўлган классик шоирлардан ташқари Имом Зиёвуддин Форсий, Жалол Самарқандий, Хаёлий, Умид Камолий, Мавлоно Сайфиддин, Хожа Ҳасан Муҳаммад, Муҳаммад Ганжавий, Шайх Носир, Азмий, Муҳаммад

³⁶⁴ Амир Темури ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Т.Ўқитувчи. 1996. –Б.225.

³⁶⁵ Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. Фан. 1996.-Б.24.

³⁶⁶ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Т. Хазиана. 1996. –Б.23.

³⁶⁷ Кўрсатилган асар. –Б.25.

Асил, Хожа Тоҳириддин, Тоҳир Санжарий, Ғаввос Гунбадий, Мужириддин Бойлақоний, Шайдо, Урбоний, Гулшаний каби ўнлаб янги ижодкорларга дуч келамизки, бу адабиёт тарихчилари олдида уларни ўрганиш бўйича янги масалаларни қўяди.³⁶⁸

Шоҳрух Мирзонинг яна бир фарзанди **Жўги Мирзо** (1403-1445) ҳузурида ҳам шоирлар тўпланиб, мушоиралар ташкил этган, қўшиқлар куйланган. Навоий бу ҳақда “Мажолис ун-нафоис”да шундай ёзган: “Мавлоно Соҳиб Балхий –бовужуди шеър фанида маҳоратлик киши эрди, адвор ва мусиқий илмида комил эрди. Ўз ғазалларини ўз амалларига боғлабдурким, анинг фазойилига далолат қилғай. Ул жумладан “Чаҳоргоҳ” амалидурким, машҳурдур. Дерларким, **Жўги Мирзо мажолисида** ул амалдин ўзга нима айттурмас экандурки, бу ғазалга боғлабдур:

Ҳамчу субҳ аз меҳри рўят мезадам дамҳои сард,

То расам рўзе ба кўят дил базе шабгир кард.³⁶⁹

(Таржимаси: Юзинг меҳри (куёши)дан тонг сингари совуқ дамлар чиқараман, бирор кун кўйингга етиш учун дил кўп тун саргардон қилди)

Аниқроқ қилиб айтганда, Соҳиб Балхий ўз шеърларига ўзи куй басталаб, Жўги Мирзо йиғинлари ва бошқа шахзодаларнинг мажлисларида куйлаган. Жўги Мирзо адабий мажлисларида бошқа кўплаб ижодкорлар қатори шоир Мавлоно Фасиҳ Румий ҳам қатнашган: “Мавлоно Фасиҳ Румий – Жўги Мирзо хизматида бўлур эрди ва анинг бағояти, қасрлари(деворлари)нинг китобалари Мавлонанинг ашъоридир”.³⁷⁰

Мирзо Жўги мажлисига Бойсунқур Мирзо сарой шоири Бобо Савдойни таклиф қилишади, аммо у узр ва баҳоналар қилиб, боришни истамайди. Бундан шахзоданинг жаҳли чиқади. Шоирнинг унинг ҳузурига судраб келтиришди ва Жўги Мирзо уни жазолашга буюрди.

³⁶⁸ Хайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Т. Ған. 1996. –Б.9.

³⁶⁹ АНТАТ. 9-жилд. –Б.299.

³⁷⁰ Кўрсатилган асар. –Б.314.

Бобо Савдойи шунда ўрнидан туриб ўйнаб ашула айта бошлади. Ақл бовар қилмайдиган ҳунар ва санъатлар кўрсатиб, шеърлар айтиш билан мажлисни қизитиб юборди.³⁷¹

Умаршайх ибн Амир Темурнинг ўғли **Искандар Шерозий** (1384-1415) шоиртабиат ҳукмдорлардан бири бўлган. Искандар Мирзонинг қисқа муддатли (Форс вилоятида) ҳукмронлик даврида Шероз илм-фан, адабиёт, маданият марказига айланган. Бу пайтда Шерозда форсийгўй адиблар қатори туркийгўй шоирлар ҳам ижод қилган. Мирзонинг ўзи ҳам Искандар Шерозий тахаллуси билан ғазаллар битган. “Мирзо Искандар олиму шоирларга ҳомийлик қилгани жиҳатдан Амир Темур авлодларидан Шохрух, Улуғбек, Бойсункур, Иброҳим Султон, Ҳусайн Бойқаро, Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар қаторида туради. Илму фан ва адабиёт марказига айланган Шерозда нафақат форс тилида ёзадиган адиблар, балки Ҳайдар Хоразмий, Ҳофиз Хоразмий каби туркигўй шоирлар ҳам ижод қилишган. Мирзо Искандар Исфаҳонни тахтгоҳ қилгач, унинг саройидаги олиму шоирларнинг кўпчилиги бу шаҳарга кўчиб ўтишгани эҳтимол.”³⁷²

Султон Искандар Шерозий ҳузуридаги мажлисларда Ҳайдар Хоразмий каби шоирлар қатнашган ва Навоий темурийзода ҳақида шундай ёзган: “Салтанат тажаммулини дерларким, салотиндан ози онча қилмиш бўлғай. Етти ё саккиз йиллик салтанатида гўёки уч ганж топибдур. Мавлоно Ҳайдар туркигўй, анинг модихи экандур”.³⁷³ Сарой шоири Ҳайдар Хоразмийнинг “Гулшан-ул-асрор” асари юқорида Навоий ишора қилганидек, Искандар Шерозийга бағишланган.

Тўрт бўлинг, етти улус султони,
Олти жиҳат икки жаҳоннинг хони.
Подшо Искандар Доро ҳашам,
Даври даврон шоҳи, соҳиб карам.

³⁷¹ Зайниддин Махмуд Восифий. Бадоеъул вақоеъ. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1979.-Б.180-181.

³⁷² Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи муиний. Т. Ўзбекистон. 2011.-Б.14.

³⁷³ АНТАТ. 9-жилд. -Б.412.

Разм кунда шахр или иқлимгир,
Базм туни лутф ила хизматпазир.
Ҳар не камол ичра десам беназир,
Барчаси бири-биридин беназир.
Малак нишон бермади бу шоҳдек,
Даҳр кўзи кўрмади бу моҳдек.³⁷⁴

Султон Искандарнинг шеъриятга мойиллиги бир томондан адабий мажлисларнинг мунтазам ташкил этилишига сабаб бўлган.

Мироншоҳнинг фарзанди **Халил Султон** (1384-1411) саройида олимлар, фозиллар, санъаткорлар ва шоирлар ижод қилган. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёзган: “Зурафо ва шуаро мажлисида жамъ бўлурлар эрди. Машхурдурким, ўзи шеър айтур эрди. Андоқки, девони таърифида Хожа Исматуллоҳ қасида айтибдур,³⁷⁵ - деб ёзади Навоий “Мажолис ун-нафоис”да ва унда темурийзоданинг шеъридан мисол тариқасида қуйидаги байт келтирилган:

Эй турки пари пайкаримиз, тарки жафо қил,
Коми дилимиз, лаъли равон бахши раво қил.³⁷⁶

Халил Султон мажлислари ўз даврида донг таратган эди. Фахрий Ҳиравий Навоий фикрларига қўшилган ҳолда “унинг мажлисида ҳамиша хуштабълар ҳозир бўлардилар. Ва ўзи ҳам шеърни яхши айтар эди”³⁷⁷, деган.

Шоир Хожа Исматулло Бухорий Халил Султон салтанати даврида унинг саройига жалб этилади ва шон-шуҳрат қозонади. Унинг саъй-ҳаракати билан Самарқандда адабий муҳит ривожланиб, маҳоратли шоиру олимлар саройга таклиф этилади. Халил Султон мажлисларининг доимий иштирокчиларидан бири бўлган Исматулло Бухорийни шахзода ғоятда ҳурмат қилган. Султон Халил шеърият илмини Хожа Исмаи Бухорийдан

³⁷⁴ Муборак мактублар. Ҳайдар Хоразмий. Гулшан-ул-асрор. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1987.-Б.218.

³⁷⁵ АНТАТ. 9-жилд. -Б.413.

³⁷⁶ Кўрсатилган асар. -Б.413.

³⁷⁷ Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т. Мумтоз сўз, 2014. -Б.42.

ўрганган.³⁷⁸ Шеърят кечаларида Бухорий Халил Султонга бағишлаб қасидалар ўқиган:

Дил кабобест к-аз ў шўр барангехтаанд,

Ва-з намакдони Халилаш намаке рехтаанд.

(Таржимаси: Юрак кабобдир, ундан шўр(ғавфо) кўзғотганлар, чунки у юракка халил(чин дўст) тузлуғидин туз сепганлар).

Ва Халил Султоннинг ашъорининг девони таърифида рангин қасидаси бор. Матлаи будурким:

Ин баҳри бегарон ки чаҳонест дар бараш,

Ғаввоси ақли кулл набарад пай ба гавҳараш.³⁷⁹

(Таржимаси: Бу-жаҳонларни ўз ичига олган бепоён денгиздир, буюк ақл ғаввоси (Жаброил) ундаги гавҳарни пайқолмайди).

Хожа Исмат Бухорий девонидаги “қасидаларнинг аксарияти ҳам асосан теурий амирзодалар Халил Султон, Шоҳрух ва Улуғбек мадҳига бағишланган. Қасидалар сони девонда 81 та. Қасоид тартиботидан маълум бўладики, унинг энг кўп миқдори Халил Мирзога аталган (Жами 41 қасидадан 4 тасининг сарлавҳасида Насриддин Халил Мирзо, 10 тасида Султон Халил, 1 тасида Насриддин Халил Султон ва қолган 26 тасида эса Халил Мирзо номлари битилган. Асар руҳиятидан 11 таси унинг тахтга чиққан даврида ёзилган). Қасидалар амирзода ва акобир (улуғлар)нинг феъл-атвори бўйича ҳам муҳим маълумотларга олишга ёрдам беради.³⁸⁰

“Ҳасирий” тахаллуси билан машҳур бўлган самарқандлик шоир Сирожиддин Исмат Бухорийнинг назарига тушиб, саройга келтирилади. Хожа Исмат бу истеъдодли ёш шоирни қўллаб-қувватлайди. Ҳақиқатан ҳам, Хожа Сирожиддин қисқа муддатда ўз истеъдодининг номаълум қирраларини

³⁷⁸ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан).. Т. Ғ.Фуллом номидаги АСН, 1981.-Б.147.

³⁷⁹ АНТАТ. 9-жилд. -Б.400.

³⁸⁰ Раупова Р. Хожа Исмат Бухорий қасиданавис шоир. // Бухоронинг Ислон цивилизациясидаги ўрни ва унга қўшган ҳиссаси” мавзуидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. Бухоро, 2020. – Б.56.

кўрсатади ва ҳатто ўз девонини тузишга киришади. Ўз устози Хожа Исмат Бухорий маслаҳати билан у Ҳасирий таҳаллусидан воз кечиб, “Бисотий” таҳаллусини қабул қилади ва шу ном билан мадҳий қасидалар, ишқий ғазаллар ва бошқа жанрларда ижод қилган. Унинг шеърлари Халил Султонга манзур бўлган.

Алишер Навоий бир байтида **“Навоий назмини қуёш лавҳида ёзилиши”**да³⁸¹ Хусайн Бойқаронинг нечоғлиқ катта хизмати бор эканлигига, бунини у - **“шоҳу хурдадон буюрганлигига”**³⁸² урғу берган. Бундан ташқари Навоий ҳаётида ва унинг бетакрор истеъдодининг шаклланишида темурий ҳукмдорлардан **Абулқосим Бобур Мирзо** (1422-1457) ва унинг адабий мажлислари ҳам муҳим рол ўйнаган. Зотан, академик Иззат Султон ёзганидек, *“Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида “Темур ва темурийлар даври” деб аталмиш палла Навоийнинг таҳсин ва гурурини уйғотар эди, чунки бу давр “турк улуси” зодагонларининг ҳокимият бошига келиши ва миллий маданият ҳамда адабиётнинг тараққиёти даври бўлди. Зотан, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг бу давр тарихи гениал шоирнинг бунёдга келишига замин ҳозирлаган ва Навоий ўз тақдири ва тарихий миссияси билан бу давр орасида узвий, чамбарчас алоқа борлигини сезар эди”*.³⁸³

Абулқосим Бобур 1451 йилда Хуросон тахтига ўтиргач, ўз саройига олимлар, шоирлар, санъат арбобларини тўплаб, мушоиралар ўтказган. Унинг ҳузуридаги шеърхонликларда Навоий ҳам иштирок этган.³⁸⁴

Абулқосим Бобур мажлислари “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида тилга олинган. Унда ёзилишича, Паҳлавон Муҳаммад билдирмасдан бетоб ётган ёш Навоийнинг чўнтагидаги янги ёзилган ғазални ёд олиб, ушбу шеърни Саййид Насимийники деб ҳазиллашади ва суҳбат давомида шундай

³⁸¹ АНМАТ. 5-том. –Б.194.

³⁸² Кўрсатилган асар. –Б.194.

³⁸³ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1969. –Б.20.

³⁸⁴ Шомухамедов Ш. Форс – тожик адабиёти классиклари.Т. 1963.-Б.168.

деган: “Ўн икки йил бўлғайким, Бобур Мирзонинг мажлисида бу шеър ўтар эрди, менга бағоят хуш келди, битиб олиб ёд туттим”.³⁸⁵ Кўплаб шоирлар катори Мавлоно Сулаймонийнинг Бобур Мирзо адабий мажлисида бадихани равон айтганлигини тасдиқланганлигидан келиб чиқсак, теурий ҳукмдорнинг доимий суҳбатдоши сифатида³⁸⁶ шеърият кечаларига шоир ўзи гувоҳ бўлган ва мажлис қатнашчилари ҳақида фикр-мулоҳазаларини кейинчалик ўз тазкираси (“Мажолис ун-нафоис”)га киритган.

Сарой шоирларидан Мавлоно Тўтий ҳам Ҳирот адабий муҳити ва мажлисларда истеъдодли шоир бўлиб шаклланди: ³⁸⁷“ Тўтий ширинсўз шоир бўлиб, буюк султон Абулқосим Бобур Баҳодир подшоҳлиги замонида адабиёт майдонига қадам қўйиб, катта шуҳрат топди.

Қасида ёзишда катта маҳоратга эга бўлиб, Султон Абулқосим Бобур мадҳида ғоятда гўзал бир қасида ёзган.

Фозиллар унинг қасидаларини бошқа қасида навис шоирлар қасидаларидан яхшироқ деб биладилар”.³⁸⁸

Шоир Шайхзода Тоҳирнинг Ҳиротда ғазаллари кўпроқ шуҳрат топган. Абулқосим Бобур унинг ғазалларини маъқул кўриб, мажлисларда ўқиган ва кўпчилик шоирлар Шайхзода Тоҳирнинг қуйидаги шеърига назира ёзганлар:

Майгун лаби орзусида бағри тун бўлғай киши,
Лабки менгзар ғунчага, бағри хун бўлғай киши.
Ортиқ гўзалларга Тоҳир бас етар эргашмагил,
Қуйида ҳушдан кетиб телба-юпун бўлғай киши”.³⁸⁹

Абулқосим Бобурнинг ўзи ҳам шеър ёзган. “Подшоҳлар ичидан ҳам султон Бобурдан бошқа ҳеч қайсисидан шеърий асар юзага чиқмади ва варақ

³⁸⁵ АНТАТ. 9-жилд. –Б.27.

³⁸⁶ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.116.

³⁸⁷ АНТАТ. 9-жилд. –Б.313.

³⁸⁸ Ғиёсиддин Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015.-Б.192.

³⁸⁹ Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-Б.182.

юзига нақш қиларли ўзга бирор нарса қолмади”.³⁹⁰ Навоий бу ҳақда шундай деган: “Агарчи туркча назмлар айтур эрдик, барчага қабул эрди. Аммо, бу байт ҳам анингдурким:

Неча юзунг кўриб хайрон ўлайин,
Илоҳи, мен санга қурбон ўлайин”.³⁹¹

Мавлоно Муҳаммад Муаммоий Бобур Мирзо атрофидаги шоирлардан бири бўлган: “Муаммоий андин (Бобур Мирзо замонидан кейин ҳам) сўнгра ҳам салотин(султонлар) мажлисида макбул ва махсус эрди”³⁹², дейди Навоий. Шунингдек, Вали Қаландар, Ҳофиз Шарбатий ҳамда Мавлоно Муҳаммад Аминлар ҳам Абулқосим Бобур адабий анжуманларининг фаол иштирокчиларидан бўлишган.

Шоир Муҳаммад Амин “Дилбарам” номли ғазалини Бобур Мирзо “тобуғига(ҳузурига, мажлисига) тақдим этади. Ёқимли бу шеърни подшоҳ ёдлаб, адабий мажлисларда шоирларни шундай шеър айтишга чорлаган:

Эй сияҳ чашми хитой мурғи жонро бо ту унс,
Ба-з сияҳ чашмони дигар ҳамчу оҳу дилбарам”³⁹³.

(Мазмуни: Эй хитойлик қора кўз, жон қуши сенга улфатдир, бўлак қора кўзларга нисбатан дилбарим оҳу кабидир).

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”да Султон Ҳусайн Бойқаронинг ижодкор фарзандлари **Султон Бадиуззамон, Шохғариб, Фаридун Ҳусайн ва Муҳаммад Ҳусайн Мирзолар** ижодига ҳам тўхталиб ўтган. Мазкур шахзодалар ҳузурида мажлислар ўтказилганлигига “Бобурнома”да маълумот берилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур Мирзо 1506 йилда Ҳиротга борганида Музаффар Мирзо(1473-1509)нинг мажлисида бўлган: *“Музаффар Мирзонинг мажлисида бир навбат бордим. Ҳусайн Али Жалойир (шоир*

³⁹⁰ Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табири ва талқини остида. Т. Академнашр, 2017. -Б.82.

³⁹¹ АНТАТ. 9-жилд. -Б.413.

³⁹² Кўрсатилган асар. -Б.319.

³⁹³ Кўрсатилган асар.-Б.321-325.

Туфайлий) ва (раққос) Мир Бадр Музаффар Мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Кайфият бўлгонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Голибо бу навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур”. Бобур Ҳиротнинг машҳур хофизларидан Ҳофиз Ҳожи кўшиқларини Музаффар Мирзо томонидан унинг шарафига уюштирилган мажлисда тинглаган ва бу йиғинни “Бобурнома”да шундай тасвирлаган:³⁹⁴ “Мажлиста назма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди. Фулом Шодийнинг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди. Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди. Ҳири эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир Мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлиқ, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир Мирзо кайфият маҳалда буюрдиким, ўқузай, гариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди... ”.³⁹⁵ Музаффар Мирзо мажлисларида Катта Моҳ³⁹⁶ ва Кичик Моҳ³⁹⁷ исмли масхарабозлар қатнашиб, йиғинларни қизитган. Дарҳақиқат, шеърлар ўқилган ва кўшиқлар ижро этилган Ҳусайн Бойқаро мажлислари каби йиғинлар унинг фарзандлари ҳукмдорлик қилган вилоятлардаги саройларда ҳам ташкил этилган.

Султон Бадиуззамон Мирзо Ҳусайн Бойқаронинг ўғиллари орасида энг оқили ва тадбиркори бўлиб, тақводор, адолатпеша ва илму маърифат ва хунар аҳлига мурувватли ҳукмдор бўлган. У ўз саройида олим, шоир, санъаткорларни йиғиб анжуманлар ўтказиб турган.³⁹⁸ Шоир Мавлоно Замоний Султон Бадиуззамон Мирзо саройи шоирларидан бири бўлган. Шаҳзоданинг мажлис надими Замоний ҳақида Навоий шундай деган: “Мавлоно Замоний —...”*“Вафой”* тахаллус қилур эрди. Фақир илтимоси била “Замоний”га тағйир берди. Икки жиҳатдин: бир жиҳат буким, Султон

³⁹⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Т. Шарқ НМАК БТ, 2014. –Б.648.

³⁹⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Шарқ НМАК БТ, 2002.-Б.144-145.

³⁹⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Т. Шарқ НМАК БТ, 2014.-Б.285.

³⁹⁷ Кўрсатилган асар.-Б.290.

³⁹⁸ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т. Мумтоз сўз, 2014.-Б.60.

Бадиуззамон Мирзо мулозими эрди”.³⁹⁹ Шоир Хожа Осафий Хожа Султон Абусаъид Мирзонинг вазири Наимиддин Неъматуллоҳ Қаҳистонийнинг ўғли эди. Ҳиротдан Балхга кетиб, ўша ерда яшаб қолди ва Бадиуззамон Мирзонинг надими бўлди.⁴⁰⁰ “Форс-тожик тилида ижод қилган табризлик шоир ва шайхзода Мавлоно Халаф (15-16-аср) Ҳиротга келиб, шахзода Бадиуззамонга мулозимлик ва мусоҳиблик қилган, яхши шеърий таъбага эга бўлган.”⁴⁰¹ Навоий ҳам “Мажолис ун-нафоис”да шоир Мавлоно Халаф шахзоданинг мусоҳиби⁴⁰² бўлганини айтган. Шоир Ҳусайн Жалойир Туфайлий Бадиуззамон Мирзо мажлисларида иштирок этган ва унга бағишланган қасидаларини ўқиган:

Қаддингнинг нахли жилва айлагач синди санавбарлар,

Лабинг қилгоч табассум бебаҳолиг ўлди гавҳарлар.

Кўзингнинг мардуми андоғ хирадни тийра айлабдур,

Бало яъжужига сад боғлагон янглиг Искандарлар.

Қаддингнинг ёдидин гулиан аро қумри эрур гирён,

Ки оҳи сарсаридин учди чун боғ ичра аръарлар.

Шаҳоким ҳомиш амни амон Бадиъуззамондурсан,

*Чу адлинг қувватидин синдуруб пушти ситамгарлар.*⁴⁰³

Бобур “Бобурнома”да Бадиуззамон Мирзо мажлисини шундай зикр этган: “*Шайхий Нойи...удни ва гижжакни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон Мирзонинг суҳбати(мажлиси)да бир ишни найдин хўб чиқарур,*

³⁹⁹ АНТАТ. 9-жилд. –Б.359.

⁴⁰⁰ Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2015. –Б.189.

⁴⁰¹ Алишер Навоий. Қомусий луғат. Т. Шарқ НМАК БТ, 2016. –Б.296.

⁴⁰² АНТАТ. 9-жилд. –Б.400.

⁴⁰³ Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аъзий. Тарихи Рашидий. Т. Ўзбекистон. 2011. –Б.285-286.

Қул Муҳаммад гижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким гижжак ноқис создур. Шайхӣ филҳол Қул Муҳаммаднинг илигидан гижжакни олиб, ул ишни гижжакта хўб ва покиза чолур”⁴⁰⁴ ва у бу билан шаҳзоданинг таҳсинига сазовор бўлган.

Бадиуззамон Бадиий ҳам мажлисларда шеърлар ўқиган. Аниқроқ айтганда, унинг “табъи ҳам назм услубида мулойим” бўлган:

Маҳи ман, бе гули рўят дилам хун гашта чун лола,

*Жигар ҳам аз ғами ҳажрат шуда паргола-паргола.*⁴⁰⁵

(Таржимаси: Эй ой (юзли гўзалим) гул юзингсиз юрагим лоладек қон боғлади. Жигар ҳам ҳажринг ғамидан пора-пора бўлди).

Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонида “*Иккинчи бихишт*” боғида *суҳбат тузган* Бадиуззамон Мирзо мажлиси (суҳбат, базм) тасвирланган:⁴⁰⁶ “Лайли ва Мажнун” достонида (1-илова) ҳам созандаю кўшиқчи ва шоирлар иштирокида ўтган мажлис зикр этилган.⁴⁰⁷ Шунингдек, “Садди Искандарий” достонида Султон Бадиуззамон Мирзо базми яна бир бор тилга олинган:⁴⁰⁸

Қадаҳ-базми айшинг аро зарнигор,

Жавоҳир қилиб ани гавҳарнигор.

Тўлуб ул қадаҳ лаъли рахшон била,

*Не рахшанда лаъл, оби ҳайвон била.*⁴⁰⁹

Бобур Навоий “базм” деб атаган Бадиуззамон Мирзо йиғинларини “чоғир мажлислари” деб зикр этган: “*Яна бир навбат Бадиуззамон Мирзо*

⁴⁰⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990.-Б.164.

⁴⁰⁵ АНТАТ. 9-жилд.-Б.416.

⁴⁰⁶ АНМАТ. 8-том. -Б.59-60.

⁴⁰⁷ Алишер Навоий. Хамса. Насрий баён. (Нашрга тайёрловчи: Ў. Йўлдошев).Т. Наврўз, 2019.-Б.307-308.

⁴⁰⁸ Алишер Навоий. Садди Искандарий.(Насрий баёни билан). Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ, 1991. –Б.66-69.

⁴⁰⁹ Кўрсатилган асар. –Б.68.

*қошига боргонда намози пешиндан сўнг чоғир мажлиси бўлди.. Бадиуззамон Мирзонинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқиъ бегилу гаи ва оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум”.*⁴¹⁰

Балх ҳокими Дарвиш Али Китобдор (Алишер Навоийнинг укаси)нинг хотини шоира Офок бегим Жалойир Бадиуззамон Мирзонинг чоғир мажлисларидан бирида қуйидаги шеърини ўқиган:

Ман агар тавба з-май кардаам, эй сарви сиҳий,

Ту худ ин тавба накардики, маро май надихи.

*(Мазмуни: Мен май ичмасликдан тавба қилган, бўлсам, эй сарв қоматли йигит, Сен эса тавба қилмагансан-ку, менга май тутмайсан.)*⁴¹¹

“Равзат ус-салотин”да Фахрий Ҳиравий Бадиуззамон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Мўъмин Мирзо(1486-1497)нинг ҳам шеърлар ёзганига тўхталиб, ғазалларидан ва мухаммаси(Жомий ғазалига боғлаган мухаммас)ни келтирган.⁴¹²

Темурийзода **Шоҳ Ғариб Мирзо** (1470-1496) ажойиб шеърлар ёзган: Навоийнинг ёзишча, “шўҳ таъблиғ ва мутасарриф зеҳнлик ва нозук тахайюллуқ ва дақиқ тааққуллуқ йигитдур. Назм ва насрда назари маъдум ва мутахаййила ва ҳофизада адили номаълум”. Шоир Мавлоно Оҳий узок йиллар Шоҳ Ғариб Мирзо Ғарибий хизматида бўлиб, мажлисларда надимлик қилган.⁴¹³

Навоий Шоҳ Ғариб Мирзо вафотига бағишланган марсияда унинг базмларини ҳам айтиб ўтган:

Тахт холи қолибон, базм паришон аҳвол,

⁴¹⁰ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Шарқ НМАК БТ, 2002.-Б.143.

⁴¹¹ Фахрий Ҳиравий. Жавоҳир ул-ажойиб. Т. Мумтоз сўз, 2014.-Б.158.

⁴¹² Фахрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т. Мумтоз сўз, 2014.-Б.65-67.

⁴¹³ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985. -Б.74.

Шоҳсиз базм била тахтқа не бўлғай ҳол...
Шеър у девони бу мотамда қаро айлаб юз,
Ўйлаким сўз боши, шингарфи доғи қолмай, ол...
Шиша қон ёш оқизиб, даф била най нола қилиб,
Базмининг ҳасратидин чанг куюб уд мисол...
Шуаро шаҳрда барча яқолар чок айлаб,
Тош уруб кўксига, ҳар ён чекибон вовайло.⁴¹⁴

Шоҳ Ғариб Мирзо ҳузурида ташкил этилган шеърят кечаларида Хуросоннинг машҳур шоирлари ҳам қатнашган.

Шоиртабъ **Фаридун Ҳусайн Мирзо**(1478-1509)ни Навоий “Фаридун ҳасаблиқ ва Ҳусайн насаблиқ... Хўб табъи ва мулойим зеҳни бор”,⁴¹⁵ деб таърифлаган. Форсча ва туркийча шеърлар ёза оладиган шаҳзоданинг куйидаги туркча байт қаламига мансуб:

Эй сабо, еткур манга сарви равонимдин хабар,
Раҳм этиб бергил манга ороми жонимдин хабар.⁴¹⁶

Қолаверса, ўз даври анъанасига биноан барча темурий мирзолар қошида ўтказилгани каби Фаридун Ҳусайн Мирзо ҳузурида ҳам шеърят кечалари ташкил қилинган.

Муҳаммад Ҳусайн Мирзо (1476-1496) нинг ҳам “...табъи назми бор” бўлган:

Олудаи гардт зи паи сайд ки гашти,
Ғарқи арақи дар дили гарм ки гузашти.⁴¹⁷

(Мазмуни: Ов кетидан юришинг билан чангга ботдинг, қизгин юракка таъсиринг билан терга ботдинг).

Муҳаммад Ҳусайн Мирзо ҳузурида ҳам мушоиралар уюштирилган.⁴¹⁸

⁴¹⁴ АНМАТ. 20-том. –Б.442-445.

⁴¹⁵ АНТАТ. 9-жилд. –Б.417.

⁴¹⁶ Кўрсатилган асар.–Б.417.

⁴¹⁷ Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990. –Б.150.

⁴¹⁸ “Амир Темур жаҳон тарихида”. Т. Шарқ НМАК БТ, 2001. –Б.170.

Яна шуни таъкидлаш жоизки, “Мажолис ун-нафоис”да зикр этилмаган Иброҳим Ҳусайн Мирзони Бобур “табъи ёмон эмас”⁴¹⁹ деб таъкидлаган. Хондамир эса шоир Мавлоно Оҳий Шох Ғариб Мирзо вафотидан сўнг Муҳаммад Муҳсин Мирзо хизматига ўтганини айтиб ўтган.⁴²⁰

Фаҳрий Ҳиравий “Равзат ус-салотин”да номи “Мажолис ун-нафоис”да шоир сифатида қайд этилмаган Кепак Мирзо ҳақида шундай деган: “Султон Муҳсин Мирзо (1476-1507) Кепак Мирзо номи билан машҳур бўлган. Ва Мавлоно Моний Косагир (шоир Моний) ва Мавлоно Дарвиш Равғангар унинг мажлиси надимлари эдилар. У сўзга чечан, топқир ва хурсандчиликни севувчи подшоҳ эди.”⁴²¹ Кепак Мирзо Муҳсин таҳаллуси билан шеърлар ёзган:

Бе меҳри маҳруён Муҳсин намитавон буд,

Шоҳаст ишқбози инаст кори борам.⁴²²

(Мазмуни: Моҳрўйларнинг меҳрисиз Муҳсин бўла олмас, Ишқбозликда шохдир, будир кори борим).

Юқорида келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, Темурий ҳукмдорлар ҳузуридаги адабий мажлисларнинг ўзига хос маданий ва адабий роли мавжуд бўлган. Айни мажлисларда ўқилган ва баҳсларга сабабчи бўлган шеърлар воситасида темурийлар муҳитидаги адабий-эстетик қадриятлар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлади.

Навоийдан ташқари замондош шоиру тарихчилар ва Ҳусайн Бойқаро даври адабий муҳити ҳақида маълумотлар келтирган муаллифлар ҳам бундай адабий мажлислар адабиёт ривожига тутган ўрни билан тўхталганлар.

Умуман олганда, тўрт юз эллик тўққиз нафар шоир ва назм аҳли ҳақида маълумот берувчи - “Мажолис ун-нафоис” тазкирасидан маълум бўладики, адабий ҳаётда юзлаб кишилар иштирок этган. Шоир бўлмаган ҳукмдору

⁴¹⁹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т. Юлдузча, 1990.-Б.150.

⁴²⁰ Навоий замондошлари хотирасида. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985.-Б.74.

⁴²¹ Фаҳрий Ҳиравий. Равзат ус-салотин. Т. Мумтоз сўз, 2014.-Б.64.

⁴²² Кўрсатилган асар.-Б.64.

амалдорлар ҳам ақалли бирор байт шеър ёзишга ва адабий мажлислар ташкил этишга, ўз атрофида шоирларни тўплаб, рағбатлантиришга ҳаракат қилган. Шунинг учун “Мажолис ун-нафоис”да ёзилганидек, адабий жараёнларда турли хил касб эгалари, хунармандлар, табиблар, хаттотлар, наққошлар, мадраса мударрислари, диндорлар, олимлар шоирлар билан баробар иштирок этиб, шеър айтишган. Бу эса шоиртабиат подшоларнинг адабиётга эътибори маҳсули сифатида қарашимиз мумкин.

Мирзо Улуғбек, Бойсунқур, Абулқосим Бобур, Ҳусайн Бойқаро каби темурий ҳукмдорларнинг мумтоз адабиётни ривожлантиришга бу қадар эътибор беришининг боиси нимада? Ўзига ҳамду сано ўқитиш учун маддох шоирларни кўпайтириш, кўнгилхушлик учун адабий мажлислар ташкил этиш эдими? деган савол туғилади. Унга шундай жавоб бериш мумкин. Бизнингча, темурий ҳукмдорлар маънавиятнинг, адабиётнинг жамият тараққиётида, салтанат қудратида тутган ўрнини тўғри тушунишган, маданият, илм-фан, бадиий адабиёт давлатининг шонига шуҳрат қўшажагини англаган, ҳис этган. Ўтмишда “фалон амир” ёки “фалон подшо саройида шунча шоиру олим бор”, дейишнинг ўзи ўша давлатнинг шавкатини кўрсатган.

ХУЛОСА

1. Ўзбек адабиётшунослигида истиқлолдан сўнг собиқ иттифоқ даврида ўрганилмаган жабҳалар тадқиқ этила бошланди. Айтиш лозимки, яқин ўтмишимизда сарой адабиёти ва ҳукмдор синфлар ижоди собиқ мафкуравий талабларга жавоб бермаганлиги сабаб деярли ўрганилмаган. Ҳолбуки, сарой адабиёти ўтмишда мумтоз адабиётимиз ривожига муҳим рол ўйнаган. Шунинг учун бугунги кунда темурийлар даври сарой адабиётининг ажралмас қисми бўлмиш адабий мажлисларни ҳар томонлама илмий таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Шу жумладан XIV - XV асрларда адабиёт ривожига драйвер вазифасини ўтаган Темурий ҳукмдорлар саройларида ҳамда бу даврдаги давлат ва жамоат арбоблари, мутафаккирлар, шоирлар Абдурахмон Жомий, Хожа Аҳрор Валий, Алишер Навоий, Саййид Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад каби зиёлилар ҳузурида ўтказилган адабий мажлислар, уламолар йиғинлари, машойихлар суҳбатлари, самоъ йиғинлари, риндлар базмларини ўрганиш лозим бўлган мавзулардан биридир.

2. Амир Темур ва Темурийлар даври адабий мажлислари XIV ва XV асрларда мажлисларнинг “олийси” яъни олий мажлис деб эътироф этилган. Ўз даврининг шоирлари, адиблари, фозиллари – зиёлиларини бирлаштирган шеърӣ йиғинлар Алишер Навоий ва унинг замондошлари, шоирлар, тарихнавислар томонидан зикр этилган. Тадқиқотимиз давомида адабий мажлислар моҳияти, уларда олиб борилган мушоиралар, мунозаралар, иштирокчилари ва уларнинг йиғинлардаги ўрни ҳамда темурийлар даврида ўтказилган мажлисларнинг турларига аниқлик киритилди ва йиғинлар тавсифланди.

3. Темурийлар даври адабий мажлислари мусулмон Шарқида ўтказилган Араб халифаликлари, Сомонийлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар, Ғурийлар, Салжукийлар ва Хоразмшоҳлар каби ҳукмдор сулолалар адабий йиғинлари таъсирида шаклланди ва уларда мавжуд анъаналар сақлаб қолинди, дейиш мумкин. Энг муҳими ҳар бир темурий ҳукмдор бу анъаналарни ривожлантириб борди. Бойсунқур ва Абулқосим Бобур Мирзолар ҳузуридаги машҳур адабий йиғинлар ҳам ўз даврида адабиёт, санъат ва маданият юксак даражада тараққий этганининг белгисидир. Бирок Шарқ мумтоз адабий мажлисларининг юқори чўққиларидан бири деб Султон Ҳусайн Бойқаро шеърий мажлисларини кўрсатиш мумкин. Чунки улар кўплаб шоирлар, фозиллар, санъаткорлар ва зиёлиларни жалб қила олган ҳамда Алишер Навоий, Шайхим Сухайлий, Мажлисий каби кўплаб шоирлар ижодида муҳим аҳамият касб этган.

4. Алишер Навоий асарларини таҳлил қилиш, Ҳусайний, Навоий каби шоирлар шеърларига татаббулар боғлаш, тасаввуф, бадиий жараёнлар ва шеърлар, асарлар ҳақида фикр-мулоҳаза, баҳс-мунозара юритиш, ўз даврининг машҳур шоирлари шеърларига басталанган кўшиқларни ижро этиш Султон Ҳусайн Бойқаро ҳузуридаги шеърий мажлислар мазмунини ташкил этган ва саройдаги бундай йиғинлар ёш истеъдодли сарой шоирлари ижодини руёбга чиқишида ва танилишида муҳим аҳамият касб этган. Биринчидан, у саройга бормаса, фақатгина шоирлик билан кун кўролмас, демак профессионал шоир бўлиб етишолмас эди. Иккинчидан, агар шоир саройдан фойдаланмаса, унинг овозини бутун Хуросон эшитмас, ажойиб шеърлари ўз қишлоғидан нарига чиқолмай қолиши мумкин эди. У даврда китоб босиб чиқариш ҳали ихтиро этилмаган вақтда, ўз асарларини бутун мамлакатга ёйиш ва ёзиб қолдириш учун саройдан бошқа йўл йўқ эди.

5. Амир Темур ва Темурий ҳукмдорлар ҳузурида шеърият йиғинларидан ташқари, уламолар ёки машойихлар мажлислари ўтказилган. Мазкур йиғинларда Ислом дини, шариатга оид масалалар ҳақида сўз

юритилган. Ўз даврининг машхур олимлари, уламолари ва дин пешволари тўпланган уламолар мажлиси мусулмон мамлакати ҳисобланган темурийлар давлати учун муҳим ҳисобланган. Шоирлар, паҳлавонлар, ҳунармандлар каби турли тоифа вакилларида иборат бўлган риндлар ҳам адабий базмлар тузишган. Тасаввуф билан боғлиқ машойихлар суҳбатлари ва самоъ йиғинлари темурийлар даврида айрим тариқат пирлари ҳузурида ташкил этилган. Тадқиқотимиздан маълум бўладики, самоъ йиғинларида дарвешлар томонидан Навоий ғазалларини ўқиб зикр тушиш, муғаннийлар эса унинг шеърларига куй басталаб куйлаши урф бўлган. Умуман олганда, самоъ йиғинлари мумтоз сўфиёна шеърят ва мусиқа, яъни мақом, рақс санъати тараққиётига хизмат қилган.

6. Муаммо ечиш мажлислари – Алишер Навоий ҳузурида ташкил этилган йиғинлардан биридир. Темурийлар даврида кенг тарқалган бундай мажлисларда иштирок этиш ва муаммолар ечишда фаол бўлиш шоир салоҳиятини белгилаб берган. Шунинг учун муайян шоирлар фақат муаммо ёзиш билан махсус шуғулланганлар ва муаммоларини муаммо ечиш мажлисларига тавсия этганлар.

7. Темурийлар даврида махсус қиссахонлик кечалари ҳам ташкил этилган. Бундан ташқари адабий мажлисларда қиссахонлар томонидан машхур қиссалар ўқилганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Соҳибқирон Амир Темур ва темурий ҳукмдорлар ҳузурида ҳам ана шундай қиссахонлик кечалари доимий ўтказилган. Чунки Амир Темур ва унинг авлодлари тарихий ва қаҳрамонлик мавзусидаги қиссалар эшитишни хуш кўришган.

8. Адабий мажлислар – қасида, ғазал, маснавий, мухаммас каби шеърӣ жанрлари янада ривожланишига олиб келди. Темурий ҳукмдорларга бағишлаб ёзилган дилбар қасидалар шоирларнинг юксак қобилият эгаси бўлганликларидан далолат беради. Саккокий, Лутфӣ, Исматилло Бухорӣ, Мавлоно Бурундук, Шайхим Суҳайлий, Навоий каби шоирлар ижодида қасиданинг бетакрор намуналарига дуч келиш мумкин. Шунингдек, шеърят

кечалари ғазал, маснавий, мухаммас каби жанрлар тараққиётига ҳам хизмат қилган.

9. Темурийлар даври шеърий йиғинларида тезлик билан бадихалар тўқиш ёки подшоҳлар тавсия қилган ғазалларга татаббулар айтиш анъанавий тус олганлигини зикр этиш лозим. Жумладан Султон Хусайн Бойқаро адабий мажлисларда шоирларга ўз шеърларига ёки бошқа шоирлар ғазалларига татаббу ёки тахмис боғлашга чорлаган.

10. Алишер Навоий ва унинг замондошлари асарлари асосида Темурийлар даври адабий мажлислари ҳақида турли маълумотлар олиш мумкин. Темурий ҳукмдорлар ҳузуридаги адабий мажлислар ўзига хос маданий ва адабий жихатдан ўринга эга бўлган. Айни мажлисларда ўқилган ва баҳсларга сабабчи бўлган шеърлар воситасида Темурийлар муҳитидаги адабий-эстетик қадриятлар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконияти пайдо бўлади. Адабий мажлислар ўзбек мумтоз адабиётининг жамиятдаги ўрнини кўрсатади. Бундан ташқари адабий мажлислардаги шеър матнларининг бизга маълум бўлиши, улар устидаги баҳслар воситасида биз, шеърга муносабат ва унинг таҳлилига оид маълумотларни билиб оламиз. Улар шеършунослик (адабиётшунослик) тарихини ўрганишга ўзига хос материал сифатида хизмат қилиши мумкин. Бундай мажлисларнинг адабиётимиз ривожигаги ўрни катта бўлган.

11. XIV ва XV асрларда Темурийлар даври адабий мажлислари мусулмон Шарқи мамлакатларида шаклланган анъаналарини ўзида мужассам этганига ва бу анъаналар янада ривожлантирилганига, адабиёт ва адабий муҳит, адабий жараёнларни тараққий этишига хизмат қилган, дейиш мумкин. Ўзбек адабиёти тарихининг таркибий қисми ҳисобланган бундай йиғинлар кейинги даврлар қалам аҳли учун ўзига хос мактаб вазифасини ўтаган. Адабий мажлислар асрлар мобайнида Шайбонийлар, Аштархонийлар, Хива, Бухоро ва Қўқон хонлари томонидан ўтказилган. Бугунги кунда ҳам Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан шеърий мажлислар

муқобилидаги йиғинларни бардавом ўтказиш иқтидорли етук ёш ижодкорларни юзага чиқишида хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Сиёсий адабиётлар

1. И. Каримов. “Юксак маънавият – енгилмас куч”. Т. “Маънавият”, 2008. – 178 б.
2. Ш. Мирзиёев. “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз”. Т. “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
3. Ш. Мирзиёев. “Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз” Т. “Ўзбекистон”, 2018. – 592 б.
4. Ш. Мирзиёев. “Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир”. Т. “Ўзбекистон”, 2018. – 508 б.
5. Ш. Мирзиёев. “Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. Т. “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
6. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида // Халқ сўзи, 2017 йил, 2017 йил 8 февраль, № 28 (6722).-Б.1-2.

2. Адабий манбалар

7. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. МАТ. 20 жилдлик. Т. Фан, 1987. Т.1. - 723 б.
8. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1987. Т.2. - 620 б.
9. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний: Ғаройиб ус-сиғар. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1988. Т.3.-616 б.
10. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1989.Т.4.-557 б.
11. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1990. Т.5.-541 б.
12. Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1990. Т.6.-568 б.
13. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ.20-жилдлик. Т. Фан, 1991. Т.7.-392 б.
14. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1991. Т.8.-544 б.
15. Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1992. Т.9.-356 б.

16. Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1993.Т.10.-448 б.
17. Алишер Навоий. Садди исқандарий. МАТ.20-жилдлик.Т.Фан, 1993.Т:11.-640 б.
18. Алишер Навоий. Лисонут-тайр. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1996. Т.12.-326 б.
19. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 1997. Т.13.-284 б.
20. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб., Муншаот, Вақфия. МАТ. 20-жилдлик.Т. Фан, 1998.Т.14.-303 б.
21. Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. МАТ.20-жилдлик.Т. Фан, 1999. Т.15.-236 б.
22. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки аҷам. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Муножот. Рисолаи тийр андохтан. МАТ.20-жилдлик. Т. Фан-2000. Т.16.-336 б.
23. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ. 20-жилдлик.Т.Фан, 2001.Т.17.-519 б.
24. Алишер Навоий. Девони Фоний. МАТ.20-жилдлик. Т.Фан, 2002. Т.18.-551 б.
25. Алишер Навоий. Девони Фоний (Давоми). МАТ. 20-жилдлик. Т. Фан, 2003.Т.19.-600 б.
26. Алишер Навоий. Девони Фоний (давоми). Қасидалар, Муфрадот. Иловалар. МАТ.20-жилдлик. Т. Фан, 2003. Т.20.-567 б.
27. Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. ТАТ.10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012. Ж.1.-804 б.
28. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012. Ж.2.-772 б.
29. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ.10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.Ж.3.-764 б.
30. Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.Ж.4.-840 б.
31. Алишер Навоий. Девони Фоний. Қасоид. Муфрадот. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ.10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012. Ж. 5.-860 б.
32. Алишер Навоий. Хамса: Ҳайрат ул-аброр. Фарҳод ва Ширин. ТАТ.10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012. Ж.6.-808 б.
33. Алишер Навоий. Хамса: Лайли ва Мажнун. Сабъаи Сайёр. ТАТ. 10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012. Ж.7.-696 б.
34. Алишер Навоий. Хамса: Садди Искандарий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Тарихи мулуки Аҷам. ТАТ.10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.Ж.8.-712 б.

35. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Мажолис ун-нафоис. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия. ТАТ. 10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012. Ж.9.-768 б.
36. Алишер Навоий. Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. Назм ул-жавоҳир. Насойим ул-муҳаббат. Муҳокамат ул-луғатайн. Мезон ул-авзон. Арбаъин. Сирож ул-муслимин. Муножот. ТАТ. 10-жилдлик. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2012.Ж.10.-692 б.
37. А. Навоий. “Насойим ул – муҳаббат. Ҳикоятлар ва ҳидоятлар”. Т. “Ўзбекистон”, 2015. -232 б.
38. Алишер Навоий. “Навоийдан чу топқайлар навое”.Т. Ҳилол-Нашр, 2014. -240 б.
39. Алишер Навоий. “Муҳокамату-л-луғатайн”. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. Т. Академнашр, 2017. -128 б.
40. Алишер Навоий. Маҳбуб ул қулуб. Т. Янги аср авлоди, 2019. -320 б.
41. Алишер Навоий. Лисон ут-тайр”. Т. Янги аср авлоди, 2019. – 544 б.
42. Алишер Навоий. Муншаот. / Изоҳ баён муаллифи Ю.Турсунов.Т. Маънавият, 2001. -152 б.
43. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Республика илмий – назарий анжумани материаллари.Т. “ТАМАДДУН”. 2017. -316 б.
44. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Республика илмий – назарий анжумани материаллари. Т. “ТАМАДДУН”. 2018. -408 б.
45. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Халқаро илмий – назарий анжумани материаллари. Т. Навоий университети НМБ, 2019. -556 б.
46. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Халқаро илмий – назарий анжумани материаллари. Т. “Машҳур -пресс”, 2020. -632 б.
47. “Алишер Навоий ва 21 аср”. Халқаро илмий – назарий анжумани материаллари. Т. Навоий университети НМБ, 2021. -658 б.
48. “Абадият гулшани”. Мақолалар, шеърлар. (лойиҳа муаллифи Ў. Раҳматов). Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2013. -128 б.
49. “Навоий замондошлари хотирасида”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1985. -224 б.
50. Ғиёсиддин Хондамир. Макорим ул – ахлоқ. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2015. -208 б.
51. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-жилд. Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2016. - 538 б.
52. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 2-жилд. Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2016. - 482 б.
53. Абдурахмон Жомий. “Лайли ва Мажнун”. “Саломон ва Абсол”. (О.Бўриев таржимаси). Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1989. - 224 б.
54. Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ/ Форсчадан А. Рустамов таржимаси. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1981.-398 б.
55. Фаридуддин Аттор. “Илоҳийнома”. Насрий таржима, талқин, тафсир. Т. “Ёзувчи”, 1994. -96 б.

56. Фахруддин Али Сафий. Рашоҳату айнил-ҳаёт. Т. Абу Али Ибн Сино, 2004. -536 б.
57. Фахруддин Али Сафий. “Латофатнома”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1996. -192 б.
58. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони (“Тазкират уш-шуаро”дан). Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1967.-224 б.
59. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-китоб. Т. Меҳнат, 1991. -327 б.
60. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб. Т. Ижод, 1992. -193 б.
61. “Мавлоно Румийдан ҳикматлар”. “Қалб кўзингни оч”. Т. “Наврўз”, 2015. -84 б.
62. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Т. “Шарқ”. НМАК БТ. 2002. -336 б.
63. Зайниддин Восифий. “Бадоеъул вакоеъ” Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979. -108 б.
64. Мирзо Улуғбек. “Тўрт улус тарихи”. Т. “Чўлпон”. 1994. -250 б.
65. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. “Тарихи Рашидий”. Т. “Ўзбекистон”, 2011. -704 б.
66. Муҳаммад Солиҳ. “Шайбонийнома”. Т. Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. -336 б.
67. Муиниддин Натанзий. “Мунтахаб ут-тавориҳи муиний”. Т. “Ўзбекистон”, 2011. -264 б.
68. Низомий Арузий Самарқандий. “Нодир ҳикоятлар”. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1985. -96 б.
69. “Темур тузуклари”. Т. “Ўзбекистон”. 2014. -184 б.
70. Фаҳрий Ҳиравий. “Равзат ус-салотин”. “Жавоҳир ул-ажойиб”. Т. “Мумтоз сўз”, 2014. -192 б.
71. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-аҳлоқ. Т. Хазина, 1996. - 212 б.
72. Ҳусайн Бойқаро. “Жамолингдин кўзум равшан. Ғазаллар” (Нашр. Тайёрдовчи С.Ғаниева). Т. Ғ. Ғулом номидаги НМБ, 1991. -32 б.
73. Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Эркинов) Т. “Шарқ” НМК БТ, 1995. -160 б.
74. Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний ёхуд жавонмардлик тариқати. Т. Мерос, 1994. -112 б.
75. Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири аҳбоб. Т. Мерос, 1993. -344 б.
76. Доно Алишер. (Нашр тайёр.М.Жўраев). Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ. 2016. -300 б.

3. Илмий-назарий адабиётлар:

77. Абдуғафуров А. “Хазойин ул-маоний”дан четда қолган ғазаллар// Навоий ижод олами (Мақолалар тўплами). Т. Фан, 2001. -160 б.

78. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1995. -248 б.
79. Абдужалил ўғли Б. Мерос ва ихлос. Андижон. 1995. -68 б.
80. Абдуқодиров А. Алишер Навоий ва унинг салафлари ижодида ваҳдат ул-вужуд талқини. Хўжанд. Р.Жалил номидаги давлат нашриёти, 1996. - 200 б.
81. Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. Д. Нури маърифат, 2003. -80 б.
82. Абдуқодиров А. Мавлоно Абдурахмон Жомий ва Амир Алишер Навоий. Д. Нури маърифат, 2014. -180 б.
83. Абдуқодиров А. Навоий ва нақшбандийлик. Хўжанд. 1994. -140 б.
84. Абдуқодиров А. Навоий ва тасаввуф. Хўжанд. 1994. -110 б.
85. Абдуллаев В. Алишер Навоий Самарқандда. Т. Билим жамияти, 1967. - 38 б.
86. Абдулхайр М. Навоий асарларида сўз ва ибораларнинг матний асослари. Т. Тафаккур бўстони, 2009. -300 б.
87. Акрам Б. “Фасоҳат мулкининг соҳибқирони”. Т. “Ўзбекистон”, 2016. - 368 б.
88. Афоқова Н. Шеърят ва сабабият. Т. Академнашр, 2012. -52 б.
89. Аҳмедов Б. “Тарихдан сабоқлар”. Т. “Ўқитувчи”, 1994. -432 б.
90. Аҳмедов Н. Тарихий шахс талқини. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1989. -92 б.
91. Аъзамов А. “Алишер Навоий ғазалларида ҳазил-мутуйиба”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМИУ, 2015. -160 б.
92. Азизов С. Алишер Навоий асарларида фалакиёт сирлари. Т. Ўзбекистон, 2018. -136 б.
93. Бекмуҳаммад У. “Навоийнинг армонлари”. Т. “Янги аср авлоди”, 2011. -164 б.
94. Билингвизм ва интерференция муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Термиз. 2018. 402 б.
95. Вагабова Э.Р. К вопросу о литературно-музыкальных меджлисах в городах северного Азербайджана (XIX – начало XX в.) // Aspectus. 2015. №4, С. 10-20.
96. Валихўжаев Б. Навоий ижоди – илҳом манбаи. Т. Фан, 1981. -192 б.
97. Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис” таржималари. Т. Фан, 1984. -94 б.
98. Воҳидов Р. Алишер Навоийнинг ижод олами. Бухоро. 1994. -200 б.
99. Воҳидов Р. Навоий барҳаёт. Т. Фан, 1991.-140 б.
100. Воҳидов Р. Навоийнинг икки дурдонаси. Т. Фан, 1992. -88 б.
101. Ғаниева С. Алишер Навоий: Ҳаёти ва ижоди/Масъул муҳаррир А.Қаюмов. Т. Фан, 1968. -148 б.
102. Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 2001. -48 б.
103. Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги 15 илмий-амалий конференцияси тезислари. Тошкент. 2018. -340 б.

104. Зоҳидов В. “Улуғ шоир ижодининг қалби”. Т. “Ўзбекистон”, 1970. -495 б.
105. Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. Т. Фан, 1986. -160 б.
106. Иброҳимов А. “Бизким, ўзбеклар”. Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2011. -464 б.
107. Имомназаров М. Навоийшуносликка кириш. Т. Маънавият, 2015. -264 б.
108. Исҳоқов Ё. “Сўз санъати сўзлиги”. Т. “Ўзбекистон”, 2014. -320 б.
109. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Т. Фан, 1983. -163 б.
110. Комилов Н. “Тасаввуф. Т. Мовароуннахр, 2009. -448 б.
111. Комилов Н. “Тафаккур карвонлари”. Т. “Маънавият”, 1999. -310 б.
112. Комилов Н. Маънолар оламига сафар. Т. Тамаддун, 2012. 316-б.
113. Комилов Н. Факр нури порлаган қалб. (Алишер Навоийнинг форсий қасидалари). Т. Маънавият, 2001. -250 б.
114. Комилов Н. Хизр чашмаси. Т. Маънавият, 2005. -320 б.
115. Мадаев О. “Навоий суҳбатлари” Т. “Ўқитувчи”, 2018. -248 б.
116. Маллаев Н. Асрлар эътирофи ва таъзими. Т. Фан, 1978. -88 б.
117. Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. Т. Фан, 1968. -102 б.
118. Маллаев Н. Навоий ижодиётининг халқчил негизи. Т. Ўқитувчи, 1980. -122 б.
119. Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1991. -48 б.
120. Марказий Осиё тарихи ва археологияси муаммолари. Республика илмий конференция материаллари. Самарқанд. СамДУ, 2018. -402 б.
121. Материалы форума гуманитарных наук “Великая степ” 2. Международная тюркская академия. Астана. 2018. –С 610.
122. Маҳмуд М. “Навоий ижодига янги қараш”. Т. “Meriyus”, 2015. -192 б.
123. Маҳмуд М. Яна Навоийни ўқиб. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011. -160 б.
124. Муҳаммад Н. “Анқони маҳрам қилдингиз”. “Навоийнома”. Т. “Маънавият”, 2004. -72 б.
125. Муҳаммад Н. “Сирли зарварақлар”. Т. “Ўзбекистон”, 2016. -198 б.
126. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. Т. Қомуслар Бош таҳририяти, 1994. -162 б.
127. Муҳиддинов М. Икки олам ёғдуси. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1995. -300 б.
128. Муҳиддинов М. Комил инсон – адабиёт идеали. Т. Маънавият, 2005. -208 б.
129. Нагиева Дж. Наваи и азербайджанская литература XV–XIX вв. Т. Фан, 1990. –С 140.
130. Нарзуллаева С. Алишер Навоий. Т. Фан, 1996. -78 б.
131. Олим С. “Ишқ, ошиқ ва маъшук”. Т. “Фан”, 1992. -80 б.

132. Олим С. Лукмаи ҳалол. Т. Маънавият, 1997. -170 б.
133. Олим С. Навоий –ёшларга. Т. Абу матбуот –консалт, 2008. -88 б.
134. Олим С. Нақшбанд ва Навоий. Т. Ўқитувчи, 1996. -78 б.
135. Олим Ф. “Навоий наздида комил инсон”. Т. “Маънавият”, 2015. -32 б.
136. Очилов Э. Алишер Навоий. Т. Абу матбуот-консалт, 2011. -274 б.
137. Очилов Э. “Барҳаёт сиймолар” Т. Ўзбекистон, 2012. -424 б.
138. Очилов Э. Бир ҳовуч дур. Т. Ўзбекистон, 2011. -204 б.
139. Ражабов Н. Навоий – олим ва мураббий. Самарқанд. 1971.-102 б.
140. Ражабова Б. “Ўзум сори боқма, сўзум сори боқ”. Т. Турон замин зиё-2015. -202 б.
141. Ражабова М. Навоийнинг шеърӣ дурдонаси. Т. Фан, 2008. -170 б.
142. Рамазонов Н. Навоий ижодида фақр талқини ва фақир образи. Т. Фан, 2015. -84 б.
143. Рустамий А. “Адиблар одобидан адаблар”. Т. “Маънавият”, 2003. -112 б.
144. Рустамий А. Ҳазрати Навоийнинг маънавий олами. Т. Наврӯз, 2014. -310 б.
145. Рустамов А. Навоийнинг бадиӣ маҳорати. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1979. -216 б.
146. Салоҳӣ Д. Навоий назмиёти. Самарқанд. Зарафшон, 2013. -180 б.
147. Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий –типологик, текстологик таҳлили. Т. Академнашр, 2011. -326 б.
148. Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. Самарқанд. Зарафшон, 1996. -65 б.
149. Сирожиддинов Ш. Юсупова Д. Давлатов О. Навоийшунослик. Т. Академнашр, 2020. -576 б.
150. Солиҳова Ҳ. Алишер Навоий ва уйғур адабиёти. Андижон. 1994.-54 б.
151. Султон И. “Навоийнинг қалб дафтари”. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1969. -416 б.
152. Султон И. Адабиёт назарияси. Т. Ўқитувчи, 1980. -392 б.
153. Тўхлиев Б. “Тасаввуф ҳикматлари” Т. Баёз, 2015. -210 б.
154. Тўхлиев Б. Алишер Навоий ва ёшлар тарбияси. Т. Баёз, 2015. -128 б.
155. Тўхлиев Б. Бадиӣ уммон қатралари. Т. Баёз, 2015. -100 б.
156. Тўхлиев Б. Навоий ғазаллари. Т. Баёз, 2015. -180 б.
157. Уватов У. “Донолардан сабоқлар”. Т. А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1994. -104 б.
158. Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. Илмӣ –назарӣ анжуман материаллари. Наманган. НамДУ, 2018. -402 б.
159. Ўринбоев А. Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. Т. Фан, 1990. -280 б.
160. Ўринов А. Бўриев О. “Ғиёсиддин наққошнинг хитой сафарномаси”. Т. “Фан”, 1991. -68 б.

161. Ҳабибуллаев А. Навоий пандномаси. Т. Фан, 1996. -62 б.
162. Ҳайитметов А. “Навоий лирикаси”. Т. “Ўзбекистон”, 2015. -328 б.
163. Ҳайитметов А. “Темурийлар даври ўзбек адабиёти”. Т. Фан, 1996. -162 б.
164. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1970. -100 б.
165. Ҳайитметов А. Навоийнинг ижодий методи масалалари. Т. Фан, 1963. - 200 б.
166. Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. Т. Ўқитувчи, 1993. – 216 б.
167. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1974. - 180 б.
168. Ҳакимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи.Т. Фан, 1983. - 150 б.
169. Ҳаққул И. “Тақдир ва тафаккур”. Т. Шарқ НМАК БТ, 2007. -336 б.
170. Ҳаққул И. “Тасаввуф ва шеърят”. Т. Ғ. Ғулом номидаги НМБ, 1991. - 184 б.
171. Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. Т. Юлдузча, 1989. -148 б.
172. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Т. Фан, 2007. -224 б.
173. Ҳасанов Б. Жавоҳир ҳазиналари. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1989. -106 б.
174. Ҳасанов С. Навоийнинг 7 тухфаси. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1991. - 193 б.
175. Ҳасанова А. Зуннунов А. Мактабда Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Т: Ўқитувчи, 1983. -98 б.
176. Ҳасаний М. Таърихларда Навоий васфи. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ, 1991. -32 б.
177. Ҳерман Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Т. Ғ. Ғулом номидаги АСН, 1990. -96 б.
178. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. Т. Шарқ НМК БТ, 1998. - 158 б.
179. Ҳомидий Ҳ. Тасаввуф алломалари. Т. Шарқ НМАК БТ, 2009. -208 б.
180. Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ дарғалари. Т. Шарқ НМАК БТ, 2004. -350 б.
181. Ҳомидий Ҳ. Навоий наздида Фирдавсий анъанаси. Т. Ўзбекистон, 1985. -88 б.
182. Ҳомидов Ҳ. Қирқ беш аллома ҳикояти. Т. Фан, 1995. -178 б.
183. Четиндоғ Ю. Алишер Навоий ва усмонли шеъряти. Т. Муҳаррир-2011. -196 б.
184. Чориев А. Соҳибқирон маънавияти. Т. Янги аср авлоди, 2011. -320 б.
185. Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Т. Ғ.Ғулом номидаги БАН, 1971. - 110 б.
186. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф ҳақида тасаввур. Т. Ҳилол-нашр, 2016. -296 б.

187. Шодиев Э. Алишер Навоий ва унинг салафлари. Хўжанд. 1967. -254 б.
188. Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. Т. Ўқитувчи, 1989. -310 б.
189. Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. Т. Фан, 1990. -204 б.
190. Шомухамедов Ш. Форс – тожик адабиёти классиклари. Т. Фан, 1963. -200 б.
191. Эрали Б. Мажозий муҳаббат ҳақиқатлари. Т. Академнашр, 2015. -80 б.
192. Эргашев Қ. Некоторые аспекты государственной деятельности Алишера Навои. Т. Фан, 2012. –С 148.
193. Эркинов С. Ғанихонов М. Низомий Ганжавий. Т. Фан, 1992. -68 б.
194. Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. Т. Фан, 1985. -88 б.
195. Юсупова Д. Алишер Навоий “Хамса”сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. Т. Мумтоз сўз, 2011.-144 б.
196. Юсупова Д. Ўзбек мумтоз ва миллий уйғониш адабиёти (Алишер Навоий даври) Т. Тамаддун, 2016. -304 б.
197. Ғаниева С. Алишер Навоийнинг прозаик асарлари. Т. Ўзбекистон, 1981. – 37 б.
198. Ғаниева С. Алишер Навоий: ҳаёти ва ижоди . Т. Фан, 1968. -148 б.
199. Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. Т. Шарқшунослик институти, 2009. -30 б.
200. Ғаниева С. Навоий насри нафосати. Т. Фан, 2000. -120 б.
201. Қаюмов А. Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар. Т. “Шарқ” НМАК БТ, 2014. –272 б.
202. Қаюмов А. Назм ва тафаккур кўёши. Т. Фан, 1992. -48 б.
203. Қаюмов А. Алишер Навоий. Т. Ўзбекистон, 2011. -42 б.
204. Қаюмов А. Асарлар. 1-жилд. Т. Мумтоз сўз, 2008. -402 б.
205. Қаюмов А. Асарлар. 2-жилд. Т. Мумтоз сўз, 2008. -398 б.
206. Қаюмов А. Асарлар. 3-жилд. Т. Мумтоз сўз, 2009. -410 б.
207. Қаюмов А. Асарлар. 4-жилд. Т. Мумтоз сўз, 2009. -378 б.
208. Қаюмов А. Ишқ водийси чечаклари: Алишер Навоий ижоди ҳақида. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1985. -256 б.
209. Қаюмов А. Нодир саҳифалар. Навоийнинг кам ўрганилган баъзи асарлари тўғрисида. Т. Фан, 1991.-144 б.
210. Қосимов Б. Уйғонган миллат маърифати. Т. Маънавият. 2011. -260 б.
211. Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. Т. Ғ.Ғулом номидаги НМБ, 1991. -194 б.
212. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Т. Фан, 2007. -227 б.
213. Nagieva S. *Azerbaijanda Navai*. Baki, 2001. -160 б.

1-ИЛОВА

Навоий достонлари ва қасидаларида султон Ҳусайн Бойқаро базмлари(мажлислари) картинаси

“Хамса” нинг “Ҳайрат ул-аброр” достонида:

*Боғи Ирам саҳнида базм айласа,
Бадаи ноб ичгали азм айласа.
Қилса навозандалар оҳанги руд,
Аҳли гино тортса дилкаш суруд.
Соқийи гулчеҳра тутар бирла қўш,
Айласа базм аҳлига торожи ҳуш.
Шаҳлар адабдин тикибон ерга кўз,
Сўрамаса, бегларга не имкони сўз.
Анжумани гулшани гардун бўлуб,
Анда қуёш соғари майдин тўлуб.
Зухра сурудини матоъ айлабон,
Бадр бу мажлисда самоъ айлабон.
Балки Аторид каби ҳардам Суҳайл,
Зоҳир этиб мадҳ адосига майл.
Базми бўлиб гулшани ахзар киби,
Қурси газак ҳар сари ахтар киби.⁴²³
“Фарҳод ва Ширин” достонидан:
Ало то подшоғлиг боқий ўлгай,
Тараб базмида маҳваши соқий ўлгай.
Бинойи салтанат зотингга боқий,
Саодат маҳваши базмингда соқий.*

⁴²³ АНМАТ. 7-том. -Б.70-71.

Бу соқий илгидин жоминг паёнай,
 Зилоли Хизр ул жоминг аро май.
 Кетур соқий, шароби армани соз,
 Тут они шоҳ мадҳин айлаб оғоз.
 “Лайли ва Мажнун” достонидан:
 Базми аро ҳар фақиҳи моҳир,
 Бир масъала қилди эрса зоҳир.
 Юз шубҳа қилиб бори муважжаҳ,
 Ким ноқил эмас биридин оғаҳ.
 Чун масъалагўй қолиб муаттал,
 Ўз шубҳаларин ўзи қилиб ҳал.
 Ул деб не ўқуб варақда мутлақ,
 Бу дею неки кўнглига солиб Ҳақ.
 Чун масъала бобида сочиб дур,
 Юз мужтаҳид айлабон таҳайюр.
 Ҳар ердаки ул дебон масойил,
 Андин фуқаҳо ёзиб расойил.
 Кўнглида масойил онча маълум,
 Ким, бўлмай юз кутубда марқум.
 Кўшиши илан они ёд тутмай,
 Бир қатлаки эшитиб унутмай.
 Ҳар нуктаки кўргузуб вузуҳин,
 Шод айлаб Абу Ҳанифа руҳин.
 Йўқ фикр фақат ҳадиси тафсир,
 Ҳар қайдаки, дахл қилди бир-бир.
 Ҳар ёнги таважжуҳ этти-етти,
 Андоқки керак такаллум этти.⁴²⁴

“Сабъаи сайёр” достонидан:

Разм аро барқи тиги оламсўз,
 Базм аро шамъи ройи меҳр афрўз...
 Даврайи базминг ичра турган эл,
 Шоҳлар қулузингга баглаб бел.
 Ишлари ерга кўз тикиб турмак,
 Кимга ҳад демагунча ўлтурмак.
 Чун бўлуб ҳукм ўлтуруб бори,
 Ерлик ўз ерига ики сори.
 Тутубон соқийи париваиш май,
 Гулда шабнам киби узорида ҳай.

⁴²⁴ АНТАТ. 7-жилд.-Б.36-37.

Илгидин май чу боданўш олибон,
 Май била ул гулоби хуш олибон.
 Лек мажлис шукуҳидин не ҳад,
 Кўзни ердин олурга аҳли хирад.
 Тушгач аҳли наво чалиб дерга,
 Зухрани кўкдан индируб ерга.
 Ики ёндин муғанний ики хайл,
 Жонга тандин чиқарга солиб майл.
 Ўнгда туркиनावоз уруб достон,
 Кўзголиб ҳар навода Туркманистон.
 Тортқан турк назмасида суруд,
 Ақизиб халқ кўзларидин руд.
 Сўл сори форси сурудун нағам,
 Фитнайи Форс, бал Ироқу Ажам.
 Кавкаби жом акси ламъафиган,
 Тоб аро уйлаким, Суҳайли Яман.
 Тоб ила ул Суҳайли ранги раҳиқ,
 Чеҳра рангин ясаб нечукки, ақиқ.
 Нўш этарда бу роҳи райҳоний,
 Юз гул очиб юзунг гулистони.
 Базмни бу бихиштваиш бўстон,
 Айлабон ҳар замон баҳористон.⁴²⁵

“Ситтаи Зарурия” қасидалари туркумидаги “Минҳож ун-нажот” қасидасида:

Гаҳи кишварситой гавҳари дуржи Умаршайхй,
 Дами соҳибқиронй ахтари авжи Темурхонй
 Абулғозй шаҳи олигуҳар Султон Ҳусайн омад,
 Ки омад хон, бин хон то ҳарими Ёфас ўғлонй.
 Аноре бошад аз тоси фавокеҳ базми жоҳатро,
 Қазо гар жавфи гардунро кунад нур лаъли руммонй,
 Бутон ҳар сў чу анжум, анжумаиш чун кирми шабтоб аст,
 Чу гардад меҳри роят моили базми шабистонй.⁴²⁶

(Таржимаси: Дам Умаршайх гавҳар сандигининг эгаси, дам Темурхон юлдузи
 авжининг бахтиёр кишисидир. Абулғози Султон Ҳусайн аслзодалардандир. У
 хон ўғли хон, Ёфас ўғлонидир. Қазо агар дунёнинг бўшлигини қизил лаълга
 айлантурса, шоҳона базмингда мевалар қўйилган тосдаги анорга ўхшайди.

⁴²⁵ Алишер Навоий. Сабаи сайёр. Т. Ғ.Ғулом номидаги АСН, 1991.-Б.55-58.

⁴²⁶ АНМАТ. 20-том. –Б.266.

Табъинг қуёши кечки базмга майл кўрсатса, гўзаллар ҳар томонда юлдузчадир. Юлдузлар эса, кечаси ёнадиган қуртчадир.)

“Ситтаи зарурия”даги “Насим ул-хулд” қасидасида:

*Абулғозӣ сипеҳри салтанат Султон Ҳусайн омад,
Ки то одам бувад аждоди султон ибни султонаш.
Паи ором боғи мулкдорӣ гулиани даҳраш,
Дар ӯ ду мавзеъи базм омади Эрону Тӯронаш.*⁴²⁷

(Таржимаси: Султон Ҳусайн Бойқаро салтанат осмонининг Абулғозийси бўлиб келди. Одам Ато давридан бошлаб аждодида султонлик насаби давом этиб келади. Дунёнинг гулиани унинг мулкдорлик боғининг оромгоҳидир. Эрон ва Турон унинг базм қурадиган икки мавзеидир)

“Фусули арбаа”нинг “Баҳор” қасидасида:

*Абулғозӣ сипеҳри салтанат Султон Ҳусайн – он шоҳ,
Ки аз дарёи жўдаш қатра ёбӣ баҳру уммонро.
Чу аз майдони разму жайш баргашта ба фирӯзӣ,
Паи оини базму айш зинат бахшӣ айвонро.
Паи хушҳолии аҳли тараб аз нуктаи жонбахш,
Сикандарваш фуру резӣ ба соғар оби ҳайвонро.
Ба даврат соқияна моҳнайкар бода гардонанд,
Кашида мутрибона Зўҳраоин савту илҳонро.
Хаёли дармандиҳои шиқат уфтад дар сар,
К-аз оҳу ашк зоҳир созӣ андар базм тўфонро.*⁴²⁸

(Таржимаси: Абулғозий – салтанат гумбази, Султон Ҳусайн, у шоҳнинг – саховат дарёси олдиди денгизу уммон қатра кабидир. Лашкаринг билан жангу жадал майдонидан галаба билан қайтганингда, базму айш барпо этиш йўлида кўшкка зийнат бағишлайсан. Мажлис аҳлининг хушҳоллиги учун жонбахш сўзларинг билан бирга, Искандар Зулқарнайндай қадаҳларга оби ҳаёт қўясан. Атрофингда моҳнайкар соқийлар қадаҳ айлантирадилар, Зўҳраваш чолғучилар куй-қўшиқни авж пардага етказадилар. Сенинг оташин шиқинг дардлари хаёли бошга тушигач, оҳ-воҳ ва кўз ёшидан базмда тўфон соласан.)

⁴²⁷ Кўрсатилган асар. –Б.285-286.

⁴²⁸ Кўрсатилган асар. –Б.305.

“Фусули арбаа”нинг Дай(Қиш) қасидасида:
 Муғаннию ҳарифию соқии дилкаш,
 К-аз ин се-чор наёяд адад фузун ба ҳисоб.
 Нишот кун, ки муғанний адо кунад, ин шеър:
 Ба ёди мажлиси шоҳанишаҳи рафеъ жаноб.
 Нужуми кавкабаи Султон Ҳусайни дарёдил,
 Ки баҳри рифъат ўро фалак шудаст ҳубоб.
 Пайи фузунии ишрат базми ҳашмати ту,
 Ки он зи мадди камонча аст ё навои рубоб,
 Зи размгоҳ чу ба айвони базм ронӣ раҳи,
 Ҳазор Кисрову Кайхусрават равон ба рикоб.
 Даруни қасри фалак рифъати жаҳоноро,
 Ниҳода базми Каёнӣ кунӣ чу майли шароб.⁴²⁹

(Таржимаси: Муғаннию аҳли дил ва дилкаш соқий пайида бўл, ана шу уч-тўрт ҳисобни оширишдан манфаат йўқ. Муғанний бу шеърни нафосат билан ижро этганидан шодлан, олиқадр шаҳанишоҳнинг мажлисини ёдга олиб. Қалби дарё Султон Ҳусайннинг юлдузи порлоқлигидан, юксаклиги шунчаларки, фалак ҳам унинг олдида пуфакдек гап. Сенинг ҳашаматли базмингда ишратни авж олдириш учун, муғаннийлар камонга ёки рубоб оҳангларига зўр берадилар. Фалакдек юксак ва жаҳонни безовчи қасринг ичида – каёнӣ базмларини доғда қолдириб, шароб базми уюштирасан. Равшанки, жанг майдонида кўрсатган жасорат олдида олиқадр базмларининг тенги йўқ, айланувчи чарх бундай нотақрор икки ҳолатни тушида ҳам кўрган эмас.)

“Муншаот”нинг 75-мактубида базм ва базм аҳли

Шоҳ даргоҳида азизу соҳиб қадр,
 Замона қуёшининг нури Сайд Бадр.
 Отадан энди тугилмас ундай ўғил,
 Шоҳнинг яқин хизматчиси Мири Мўғул.
 Шоҳга жонини нисор этгувчидир у,
 Шоҳга Ҳусайн ҳам унга жонини берур.
 Шоҳ давлати соясида қадаҳкашу гуҳарпош,
 Ким, уни дерлар Муҳаммад кўкалтош.
 Аллоҳ карамига муяссар бўлсин,

⁴²⁹ Кўрсатилган асар. –Б.311-320.

*Оти бўлгани каби Маҳмуд.
Шоҳ базмида қадаҳ тутувчи,
Мир Дарвеш Муҳаммад сувчи.
Чалган куйи зоти каби мулойим,
Бошида хизматдан бошқа нарса йўқ доим.
Эгрида келиштириб куй чалувчи,
Яъни чангчи устознинг фарзанди.
Яна шоҳ хизматида ботир,
Ҳамсуҳбат ғамхўру Банда бобо.
Яна бир дўстимизки софу покдир,
Ҳам вафолигу, ҳам жафо тортгувчидир.
Барча фазилатларда тенгсиз бебадал,
Отидек бўлгани каби унинг Афзал.
Барчасининг хоксору хоки пойи,
Ғариби бенаво, яъни Навойи.
Дуо қилиб бу тариқа айтмоқчики,
Шоҳ базмида майдан кайфингиз чоғ экан.
Бордию йўқотган итларин ёд этса шоҳ,
Мени ҳам қилгайсиз ёд гоҳ-гоҳ.⁴³⁰*

2-ИЛОВА

АДАБИЙ МАЖЛИСЛАР ЎҚИЛГАН ШЕЪРЛАР
Саййид Ҳасан Ардашер томонидан темурийлар адабий йиғинларида
ўқилган шеърлар:

(Навоийдан)

*Фурқатингдин заъфарон узра тўкармен лолалар,
Лолалар эрмаски бағримдин эрур парголалар.⁴³¹*

*Ул паривашиким бўлубмен зору саргардон анга,
Ишқи дин олам манга ҳайрону мен ҳайрон анга.⁴³²*

Лабинг кўргач илигим тишиларам ҳар дам таҳаййурдин,

⁴³⁰ Алишер Навоий. Муншаот. Т. Маънавият, 2001.-Б.70-71.

⁴³¹ АНТАТ. 10-жилд. -Б.8.

⁴³² Кўрсатилган асар.-Б.8.

*Ажаб ҳолатки, болни тутмай бармоқ ялайдурман.*⁴³³

*Ҳар нечаки пухта бўлса тадбир,
Берур анга гўшмол тақдир.*⁴³⁴

*(Лутфийдан)
Нозиклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи.*⁴³⁵

*Улки ҳуш этти баҳона элни шайдо қилғали,
Кўзгудек қилди сени ўзини пайдо қилғали.*⁴³⁶

*Лайлат ул-меърожнинг шарҳи сочи тобиндадур,
Қоба қавсайн иттиҳоди қоши меҳробиндадур.*⁴³⁷
*(Мавлоно Муқимийдан)
Сенсен асли вужуди ҳар мавжуд,
Сендин ўзга вужудқа не вужуд?*⁴³⁸

⁴³³ Кўрсатилган асар.-Б.8.

⁴³⁴ Кўрсатилган асар.-Б.8.

⁴³⁵ Кўрсатилган асар. -Б.8.

⁴³⁶ Кўрсатилган асар.-Б.8.

⁴³⁷ Кўрсатилган асар.-Б.9.

⁴³⁸ Кўрсатилган асар. -Б.9.